

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
(1918-1920 ԹԹ.)**

Նվիրում են ծնողներին՝ Մելսիկին և Սեդային

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն
Երևան - 2005

Վաղարշյան Ա.Գ.

Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգը (1918-1920 թթ.): Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2005 թ., 000 էջ:

Ներկայցվող մենագրությունը հեղինակի թեկնածուական ատենախոսությունն է, որի պաշտպանությունը կայացել է 1996 թ.: Այն համապարփակ, համակարգված, ընդհանրացնող և անկողմնակալ պատմաիրավական հետազոտություն է՝ նվիրված Առաջին հանրապետության դատական համակարգի ստեղծմանը, դրա դատարանակազմական ու գործառնության հանձնառություններին, նաև գործունեությանը:

Հետազոտությունը իրականացված է պատմական պետականագիտության և իրավագիտության հիմնախնդիրների լուծման արդի մոտեցումների ու սկզբունքների օգտագործմամբ, որը հնարավորություն է տվել վեր հանել Առաջին հանրապետության դատական համակարգի ամբողջական նկարագիրը, հետևել դատական համակարգի գործունեությանը, զարգացման միտումներին: Նման մոտեցումը և լայն սոցիալական հայացքը դատական համակարգի կառուցման ու գործունեության նկատմամբ հնարավորություն է տվել խուսափել զուտ ձևական-իրավական վերլուծությունից, և իհարկե, Առաջին հանրապետության դատական համակարգի պատմությունը վեր հանել իր բոլոր պայմանների, գործոնների հանրագումարով ու արդյունքում տալ այդ համակարգի գործունեության արդյունավետության գնահատականը նորաստեղծ ազգային պետության կայացման գործընթացում:

Մենագրությունը նախատեսված է իրավաբանական ֆակուլտետների ուսանողների, ասպիրանտների, դասախոսների, ինչպես նաև Հայաստանի պետության ու իրավունքի պատմության հիմնախնդիրներով հետաքրքրվողների համար:

© Վաղարշյան Ա.Գ., 2005 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 11

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՄԸ 18

§ 1. Առաջին հանրապետության օրենսդիր մարմինները և պետական կառավարման ձևը..... 18

Հայաստանի խորհուրդ: Հայաստանի խորհրդարան: Օրենսդրական լիազորություններով օժտված կառավարությունը: Առաջին հանրապետության կառավարման ձևը:

§ 2. Դատարանները Հայաստանում մինչև Առաջին հանրապետության դատական համակարգի կառուցումը..... 23

Դատարանները Հայաստանում Ռուսական Կայսրության օրոք: Դատարանները Հայաստանում մինչև Առաջին հանրապետության հռչակումը: Հանրապետության առաջին կառավարության «Հայտարարագիրը» և դատական քաղաքականության հիմնահարցերը:

§ 3. Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգի կառուցման հայեցակարգի մշակումը և դրա օրենսդրական կենսագործումը..... 37

Դատական շինարարության հնարավոր ուղիները: Դատական համակարգի կառուցման հայեցակարգը: Դատական համակարգի կառուցման հայեցակարգային հիմնախնդիրների քննարկումները: «Հայաստանի Հանրապետությունում դատարանի կազմակերպման մասին» օրինագծերի օգոստոսյան փաթեթը: 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի դատարանակազմական և դատավարական օրենքները:

§ 4. Արդարադատության սկզբունքները և դատավարության ընդհանուր բնութագիրը..... 53

Արդարադատության սկզբունքները և դատավարության ընդհանուր բնութագիրը ըստ 1918 թ. դեկտեմբերյան օրենքների: Դատավարական կարգերի հետագա օրենսդրական փոփոխությունները և լրացումները:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 70

§ 1. Հաշտարար դատարանները Առաջին հանրապետությունում կազմակերպական կառույցը, ընդդատությունը, գործունեությունը..... 70

Հաշտարար դատարանների ենթահամակարգի կազմակերպական կառույցը: Հաշտարար դատարանի ընդդատությունը: Նոտարական գործունեության իրավական կարգավորումը: Հաշտարար դատարանների գործունեության հիմնախնդիրները: Հաշտարար դատական ենթահամակարգի բարեփոխման նախագիծը:

§ 2. Ընդհանուր իրավասության դատարանների համակարգը Առաջին հանրապետությունում..... 88

Շրջանային դատարանները Առաջին հանրապետությունում: Ընդհանուր իրավասության վերաքննիչ ատյանը՝ Հայաստանի Հանրապետության Դատական պալատը: Միասնական վճռաբեկ դատարանը՝ Հայաստանի Սենատը:

§ 3. Երդվյալ ատենակալների դատարանը Առաջին հանրապետությունում..... 100

Երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ դատավարության ընդհանուր բնութագիրը: Երդվյալ ատենակալների դատարանի հիմնադրման կողմ և դեմ տեսակետները: Երդվյալ ատենակալների դատարանի օրենսդրական հիմնադրումը: «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տարածքի վրա» օրենքի թերությունները և դրանց հաղթահարման փորձերը: Երդվյալ ատենակալների դատարանի նստաշրջանների գումարումը: Երդվյալ ատենակալների դատարանի հիմնախնդիրները և այդ դատարանի գործունեության կասեցման առաջարկությունը:

§ 4. Դատարանը Չանգեզությունում..... 118

Չանգեզուրի կառավարման առանձնահատկությունները: Չանգեզուրի դատական համակարգը: Չանգեզուրի «զինվորական ժամանակավոր դատարանը»:

§ 5. Նախնական քննության և դատախազական հսկողության մարմինների կազմակերպական կառույցը և գործունեությունը... 122

Հետաքննության՝ միլիցիայի և «դատական իշխանության» մարմինների փոխհարաբերությունները Առաջին հանրապետությունում: Նախաքննության մարմինները Առաջին հանրապետությունում: Դատախազական հսկողությունը Առաջին հանրապետությունում: Դատական քննիչների և դատախազության գործունեության անարդյունավետությունը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԳԱՏԱԲԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐԳԱՐԱԳԱՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱՆԱՅՈՒՄԸ 147

§ 1. Արդակարգ դատարանները Հայաստանի առաջին հանրապետությունում..... 147

Պաշտոնեական հանցագործություններով արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը և արտակարգ դատարանը: 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության կապակցությամբ ստեղծված արտակարգ դատարանները:

§ 2. Արդարադատության սկզբունքների վերանայումը..... 173

Դատավորների անկախության նյութական երաշխիքների սահմանափակումը: Դատավորների անփոփոխելիության սկզբունքի վերացումը: Դատական քննության անմիջականության սկզբունքի օրենսդրական վերացման փորձերը: Դատարանների և դատավարության «ազգայնացումը»: Արդարադատության իրականացումը միայն դատարանի կողմից սկզբունքի խախտումները:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ 200

А.Г. ВАГАРШЯН

**СУДЕБНАЯ СИСТЕМА
ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
(1918-1920 гг.)**

Издательство ереванского университета
Ереван 2005

Анотация

Представленная монография является кандидатской диссертацией автора, защита которого состоялось в 1996 г. Оно представляет собой целостное, систематизированное, обобщающее и непредвзятое историко-правовое исследование, посвященное созданию судебной системы Первой республики, его судеустройственным и функциональным особенностям, а также деятельности.

Исследование осуществлено с применением современных подходов и принципов решения проблем исторического государствоведения и правоведения, что позволило выявлять целостную характеристику судебной системы Первой республики, проследить его деятельность, тенденции развития. Такой подход и широкий социальный взгляд на проблемы построения и деятельности судебной системы дало возможность избегать только формально-юридического анализа, и конечно, историю судебной системы Первой республики представить со всеми его условиями и факторами, а в итоге дать оценку эффективности деятельности этой подсистемы государственного механизма в процессе становления новопровозглашенного национального государства.

Монография предназначена для студентов, аспирантов и преподавателей юридических факультетов, а так же для всех тех, кто интересуется проблемами истории государства и права Армении.

Об авторе

Артур Вагаршян родился в 1963 г. в селе Лчашен Севанского района. 1981 г. окончил Лчашенскую среднюю школу с золотым медалью. 1981-83 гг. служил в советской армии. В 1984 г. поступил в юридический факультет Ереванского государственного института. Затем продолжил обучение в целевой аспирантуре ЕГУ по специальности "Теория и история государства и права". 1996 г. защитил кандидатскую диссертацию и получил степень кандидата юридических наук.

С 1993 г. работает в юридическом факультете ЕГУ как преподаватель. В течений 1997-2004 гг. был секретарем совета юридического факультета. В настоящее время доцент А. Вагаршян возглавляет кафедру Теория и история государства и права ЕГУ. Одновременно является научным секретарем совета 001 по присуждению юридических научных степеней. А. Вагаршян является автором болле двух десятков научных статей и исследований посвященных историческим и теоретическим проблемам армянской государственности и права, а так же юридическому образованию.

Проходил переподготовку в университете г. Пассау (ГФР), в Будапештском центрально-европейском университете, в США, а также участвовал в научных семинарах посвященных проблемам правовых реформ – в Гааге, Москве, Санкт-Петербурге и т.д.

СОДЕРЖАНИЕ

ГЛАВА 1.

РАЗРАБОТКА ОСНОВ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

§ 1. Законодательные органы Первой республики и форма государственного правления

Совет Армении. Парламент Армении. Правительство наделений законодательными полномочиями. Форма правления Первой республики.

§ 2. Суды в Армений до построения судебной системы Первой республики

Суды в Армений при Российской империй. Суды в Армении до провозглашения Первой республики. Декларация первого правительства республики и проблемы судебной политики.

§ 3. Разработка концепции построения судебной системы первой Республики Армения и ее законодательная реализация

Возможные пути судебного строительства. Концепция построения судебной системы. Обсуждение концептуальных проблем построения судебной системы. Августовский пакет законопроектов “Об организаций суда в Республике Армения”. Судостроительные и судопроизводственные законы 6-ого декабря 1918 г.

§ 4. Принципы правосудия и общая характеристика судопроизводства

Принципы правосудия и общая характеристика судопроизводства по декабрьским законам 1918 г. Последующие законодательные изменения и дополнения процессуальных порядков. Резюме.

ГЛАВА 2.

СТРУКТУРА И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

§ 1. Мировые суды Первой республики: организационная структура, подсудность, деятельность

Организационная структура системы мировых судов. Подсудность мировых судов. Правовое регулирование нотариальной деятельности. Проблемы деятельности мировых судов. Проект реформы мировой судебной подсистемы.

§ 2. Система судов общей подсудности в Первой республике

Окружные суды в Первой республике. Апелляционная инстанция общей подсудности: Судебная палата Республики Армения. Единий кассационий суд: Сенат Армении.

§ 3. Суд присяжных заседателей в Первой республике

Общая характеристика судопроизводства с участием присяжных заседателей. За и против точки зрения в вопросе учреждения суда присяжных заседателей. Законодательное “О введении суда присяжных заседателей на территориях Республики Армения” и попытки их преодоления. Созыв заседаний суда присяжных заседателей. Проблемы суда присяжных заседателей и предложение приостановления деятельности этого суда.

§ 4. Суды в Зангезуре

Особенности правления Зангезура. Судебная система Зангезура. Временный военный суд Зангезура.

§ 5. Организационная структура и деятельность органов предварительного расследования и прокурорского надзора

Взаимоотношения органов дознания – милиций и судебной власти в Первой республике. Органы предварительного следствия. Прокурорский надзор в Первой республике. Неэффективность деятельности судебных следователей и прокуратуры.

Резюме.

ГЛАВА 3.

ЧРЕЗВИЧАЙНЫЕ СУДЫ И ПЕРЕОСМОТР ПРИНЦИПОВ ПРАВОСУДИЯ

§ 1. Чрезвычайные суды в первой Республике Армения

Чрезвычайный суд и чрезвычайная следственная комиссия по должностным преступлениям. Чрезвычайные суды созданные по поводу Майского востания 1920 г.

§ 2. Переосмотр принципов правосудия

Ограничение материальных гарантий независимости судей. Упразднение принципа несменяемости судей. Попытки законодательного упразднения принципа непосредственности судебного разбирательства. “Национализация” суда и судопроизводства. Нарушения принципа осуществления правосудия только судом. Резюме.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Anoteischn

Ներկայցվող մենագրությունը հեղինակի թեկնածուական ատենախոսությունն է, որի պաշտպանությունը կայացել է 1996 թ.: Այն համապարփակ, համակարգված, ընդհանրացնող և անկողմնակալ պատմաիրավական հետազոտություն է՝ նվիրված Առաջին հանրապետության դատական համակարգի ստեղծմանը, դրա դատարանակազմական ու գործառուքային առանձնահատկություններին, նաև գործունեությանը:

Հետազոտությունը իրականացված է պատմական պետականագիտության և իրավագիտության հիմնախնդիրների լուծման արդի մոտեցումների ու սկզբունքների օգտագործմամբ, որը հնարավորություն է տվել վեր հանել Առաջին հանրապետության դատական համակարգի ամբողջական նկարագիրը, հետևել դատական համակարգի գործունեությանը, զարգացման միտումներին: Նման մոտեցումը և լայն սոցիալական հայացքը դատական համակարգի կառուցման ու գործունեության նկատմամբ հնարավորություն է տվել խուսափել գուտ ձևական-իրավական վերլուծությունից, և իհարկե, Առաջին հանրապետության դատական համակարգի պատմությունը վեր հանել իր բոլոր պայմանների, գործունեության հանրագումարով ու արդյունքում տալ այդ համակարգի գործունեության արդյունավետության գնահատականը նորաստեղծ ազգային պետության կայացման գործընթացում:

Մենագրությունը նախատեսված է իրավաբանական ֆակուլտետների ուսանողների, ասպիրանտների, դասախոսների, ինչպես նաև Հայաստանի պետության ու իրավունքի պատմության հիմնախնդիրներով հետաքրքրվողների համար:

About the author

Արթուր Վաղարշյանը ծնվել է 1963թ. Գեղարքունիքի մարզի Լճաշեն գյուղում: 1981 թ. ոսկե մեդալով ավարտել է Լճաշենի միջնակարգ դպրոցը: 1981-83թթ. ծառայել է խորհրդային զինված ուժերում: 1984թ. ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը, որը ավարտելուց հետո, կրթությունը շարունակել է ԵՊՀ նպատակային ասպիրանտուրայում՝ «Պետության և իրավունքի տեսություն ու պատմություն» մասնագիտացմամբ: 1996թ. պաշտպանել է «Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգը» վերտառությամբ թեկնածուական ատենախոսությունը և ստացել իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

1993 թ-ից աշխատում է ԵՊՀ իրավաբանական ֆակուլտետում, որպես դասախոս: 1997-2004 թթ. եղել է ԵՊՀ իրավաբանական ֆակուլտետի խորհրդի քարտուղարը: Ներկայումս դոցենտ Ա. Վաղարշյանը ԵՊՀ իրավաբանական ֆակուլտետի պետության և իրավունքի պատմության ու տեսության ամբիոնի վարիչն է: Միաժամանակ ԵՊՀ իրավաբանական գիտական աստիճաններ շնորհող 001 մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղարն է: ՀՀ իրավաբանների միության «Պետություն և իրավունք» գիտական հանդեսի խմբագրական կոլեգիայի անդամ է: Հրապարակել է երկու տասնյակից ավել գիտական հոդվածներ և ուսումնասիրություններ:

Վերապատրաստում է անցել Փաստալի համալսարանում (Գերմանիա), Բուդապեշտի Կենտրոնական եվրոպական համալսարանում, Ամերիկայի Միայցյալ Նահանգներում, ինչպես նաև մասնակցել է իրավական բարեփոխումների հիմնախնդիրներին նվիրված մի շարք գիտաժողովների (Հասագա, Մոսկվա, Սանկտ-Պետերբուրգ և այլն):

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1918 թ. մայիսին Հայոց Ազգային խորհուրդը, իրեն հայտարարելով «հայկական գավառների գերագույն միակ իշխանություն», դրեց ազգային անկախ պետականության շինարարության հիմքը: Հայաստանի Հանրապետության նորաստեղծ օրենսդիր և գործադիր պետական մարմիններն իրենց առաջնահերթ խնդիրներից մեկը համարեցին հանրապետական-ժողովրդավարական պետության ձևի հաստատումը:

Յավոք, Առաջին հանրապետության դերն ու նշանակությունն անտեսվել էր խորհրդահայ պատմագիտության և իրավագիտության կողմից որոշակի գաղափարական ու քաղաքական պատճառներով, որի հետևանքով հանրապետության պետական և իրավական ինստիտուտներն անբավարար են ուսումնասիրված, իսկ առանձին հիմնախնդիրներ ընդհանրապես չեն դարձել քննարկման առարկա: Առաջին հանրապետության պետական կառուցակարգի, նրա քաղաքական և իրավական ինստիտուտների պատմությունը դեռևս մանրակրկիտ չեն ուսումնասիրված: Մինչև հիմա չկա ոչ մի համակարգված պատմաիրավական հետազոտություն՝ նվիրված Առաջին հանրապետության պետության և իրավունքի ամբողջական պատմությանը, նրա հիմնական քաղաքական-իրավական ինստիտուտների, այդ թվում նաև դատական համակարգի վերլուծությանը:

Ազգի գոյատևման հիմնական գրավականը, պատմության հորձանուտներում փրկության միակ ելքը անկախ, ինքնիշխան, «ուժեղ» պետականություն ունենալն է: Պետականություն հռչակելու իսկ պահից այն կարիք ունի ոչ միայն տեսագաղափարական հիմնավորումներով «փայփայանքի», այլև՝ արյան գնով պաշտպանության: Իր հերթին նորաստեղծ պետությունն ինքը պետք է գործնական քաղաքականության և քայլերի միջոցով «արդարացնի» իրեն՝ հաջողությամբ լուծելով իր առջև դրված խնդիրները:

Անկախ պետականության շինարարության և կայացման գործընթացում, որպես նախապայման, կարևորվում էր իրավակարգի և օրինականության հաստատումը: Շուրջ վեց հարյուր տարի անկախությունը կորցրած հայ ժողովուրդը վերստեղծում էր իր պետականությունը: Պետական մտածողությունը և կամքը, պետականություն ստեղծելու կարողությունը, և որպես դրանց հետևանք օրինականության և իրավակարգի հաստատումը պետք է կայացնեին հայոց անկախ պետությունը:

Նորահռչակ հայոց պետության առջև այդ պահին կանգնած խնդիրներից առաջնայինը ազգային պետականության պաշտպանության գոր-

ծառայություն էր: Սակայն այդ խնդրի հաջող լուծումն անկախությունը նոր-նոր ձեռք բերած պետության համար պայմանավորված էր նաև ներքին գործառույթների հաջող իրականացմամբ: Հենց ներքին խնդիրների հաջող լուծումն էր, որ հնարավորություն կտար ստեղծելու ազգային պետականության համար այդքան անհրաժեշտ սոցիալական հիմքը, լուծելու երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման խնդիրները, իսկ մյուս կողմից՝ ապահովել բարենպաստ արտաքին և ներքին պայմաններ խաղաղ ու ստեղծագործ աշխատանքի համար: Այդ հիմքը ստեղծելու ճանապարհներից մեկն սոցիալական պետության սկզբունքի հռչակումը և կենսագործումն էր: Բայց քանի որ համասոցիալական լուրջ միջոցառումների իրականացումն անհնարին էր տնտեսական հնարավորությունների սահմանափակ լինելու, պատերազմների, շրջափակման պատճառով, ապա առաջ էր ընկնում, հատկապես, իրավակարգի պահպանության և արդարադատության գործառույթը, որպես նորահռչակ պետության պատմական արդարացման եղանակ, միջոց, որն հնարավոր էր իրականացնել կարճ պատմական ժամանակահատվածում՝ ապացուցելով ազգային պետականության արժանիքները, բարիքները նախորդ՝ հատկապես օտար իշխանությունների հետ համեմատած:

Այդպիսով, ազգային պետականության ամրապնդման, նրա անվտանգության, պատշաճ պաշտպանության պայմաններից մեկը իրավակարգի և օրինականության հաստատումն էր: Հայաստանի առաջին հանրապետության ազգաբնակչությունը միայն այն ժամանակ կարող էր անվերապահորեն նվիրվել անկախության գաղափարին, երբ նյութապես ապահովված կլինեին, ծայրահեղ դեպքում գոնե նրա տարրական բնական իրավունքներն ու ազատություններն ապահովված լինեին իրականում, ընդ որում ոչ պակաս, քան նախկին իշխանությունների օրոք: Այդպիսի արդյունավետ, արդարացի պետական իշխանության հաստատումը և դրա նկատմամբ ազգաբնակչության դրական վերաբերմունքն այն հիմնական գործոնն էր, որ կօգնե մարդկանց գիտակցելու նոր քաղաքական համակարգի օգտակարությունն ու արդյունավետությունը և, հետևաբար, հոգեբանորեն մղելու ընդունվող օրենքների ու որոշումների կատարմանը:

Նորանկախ ազգային պետականությունը կարիք ուներ բանական-իրավական կազմակերպման¹ և որպես դրա արդյունք՝ պատմական ար-

¹ Իրավագիտությունը պետական իշխանության բանական-իրավական կազմակերպումը դիտարկում է անցման շրջանի պետականության լեգիտիմացման, ինչպես նաև նրա արդյունավետության ապահովման երեք եղանակներից մեկը (տես Теория права и государства. Под ред. проф. Монова Р.Н., М., 1995, էջ 254):

դարացման: Այլ խոսքերով ասած, կարևորվում էր Առաջին հանրապետությունում կայուն իրավակարգի կայացումը ու արդարադատության խնդիրների կենսագործումը, ընդհանրապես հանցավորության և, հատկապես՝ պաշտոնեական հանցավորության ճզմումը, բնակչության ունեցվածքի ու գույքի, անվտանգության ապահովումը, պատվի ու արժանապատվության պաշտպանությունը, խտրականության (կուսակցական, ազգային և այլն), անիշխանության, կամայականության վերացումը: Եթե պետական իշխանությունը կարողացավ նվաճել այդ խնդիրները, հասնել դրանց կենսագործմանը, կայունացնել ու վերահսկել դրությունը, հաստատուն հիմքերի վրա դնել իրավապահական գործունեությունը, արդարադատությունը, ու դրանով իսկ ազգին ու բնակչությանը պետականորեն ու գործնականում ապացուցել իր արդյունավետությունը, «արդարացնել» իրեն, ուրեմն ամբողջ ժողովուրդը կփարի անկախ պետականության գաղափարին, կյանքի գնով կպաշտպանի այն: Չկարողացավ՝ ուրեմն առաջ կբերի խորը դժգոհություն ժողովրդի բոլոր խավերի մեջ ընդդեմ տիրող կարգերի և, որքան աճի այդ դժգոհությունն, այնքան կվտանգվեն անկախ պետականության հիմքերը, կնեղանա նրա սոցիալական հենքը: Այդպիսի սոցիալական խնդրումների բնական արդյունքը հասարակության մի ստվար մասի վերածումն է քաղաքական ընդդիմության: Ահա այս առումով էլ Առաջին հանրապետության համար կարևորվում, կենսական նշանակություն էր ձեռք բերում իրավապահական համակարգի, այդ թվում նաև դատական համակարգի հաջող կազմակերպումը, իրավապահական գործունեության, ինչպես և արդարադատության խնդիրների կենսագործումը՝ «անհատի (նրա իրավունքների և ազատությունների), հասարակության (նրա նյութական և հոգևոր արժեքների), պետության (նրա ինքնիշխանության և տարածքային ամբողջականության) պաշտպանությունը»: Գործունեություն, որը ցանկացած պետության մեջ իրականացվում է հատուկ իրավապահական մարմինների՝ դատարանի, դատախազության, ոստիկանության (միլիցիայի) և այլ մարմինների կողմից:

Իրավապահական գործունեությունն իր բովանդակությամբ բազմաբնույթ է և ընդգրկում է մի շարք սոցիալական գործառույթներ: Արդարադատությունը լայն առումով, որպես պետական գործունեության տեսակ, «իրավապահական գործունեության սիրտն է», որովհետև նրա խնդիրներին են ենթարկված մնացյալ բոլոր իրավապահական գործառույթների կատարումը: Հետևաբար՝ իրավապահական մարմինների համակարգում կենտրոնական տեղը պատկանում է դատական մարմիններին:

Հայաստանի առաջին հանրապետության պետական իշխանության կառուցակարգում ևս հատուկ տեղ էին զբաղեցնում դատական մարմին-

ները: Այդ տեղը պայմանավորված էր նախ նրանց առջև դրված արդարադատության խնդիրներով: Բայց այդ խնդիրների ուժով դատարանները ձեռք էին բերում մեկ այլ պատմական նշանակություն՝ կարևոր դեր խաղալ նորաստեղծ ազգային պետականության բանական-իրավական կազմակերպման ու կայացման գործընթացում:

Ահա այս տեսանկյունից մեզ համար կարևոր է Առաջին հանրապետության պետականության, պետական շինարարության, արդարադատության համակարգի կազմակերպման ու գործունեության փորձը, որովհետև այսօր էլ մենք կանգնած ենք նույն խնդիրների լուծման ճանապարհին: «Անցյալը, ներկան և ապագան հաղորդակցվող երակներ են և ինչքան շատ ենք դիմում պատմությանը, այնքան ավելի շատ ենք հասկանում, թե ինչ պետք է արվի և՛ այսօր, և՛ վաղը»¹: Արդի իրականությունը չի սահմանազատված անցյալից և ապագայից: Ներկան անցյալի՝ պատմության շարունակությունն է, բայց նաև ապագայի նախադրյալը: Պատմության մեջ այսօրը հենց դրանով է կարևոր: Այդպիսով՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության պետական մարմինների, իրավական ինստիտուտների պատմության հետազոտումը, նրա պետական շինարարության փորձի ստեղծագործական, անկողմնակալ վերաիմաստավորումն ունի ոչ միայն գիտական, պատմաճանաչողական, այլև՝ կրթիչ-դաստիարակչական ու կիրառական նշանակություն: Հետևաբար, Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական շինարարության փորձը, դատական համակարգի գործունեության փաստական տվյալները արդի պայմաններում ձեռք են բերում նաև մեծ գործնական նշանակություն այն իմաստով, որ այդ փորձը կարելի է օգտագործել արդի պետականության կատարելագործման ճանապարհները որոշելիս, Երրորդ հանրապետության դատակազմության, դատավարության հիմնախնդիրները մշակելիս, որովհետև «ենթարկվելով սոցիալական զարգացման օրենքներին, արդիականությունը վերածվում է անցյալի, իսկ անցյալն իշխանաբար ներխուժում է արդիականության սահմանները: Ահա թե ինչու պետական և քաղաքական գործիչների համար պատմության իմացությունը կազմում է պետական իմաստության և քաղաքական խորաթափանցության անփոխարինելի տարրը»²:

Հետազոտության առարկան Առաջին հանրապետության դատական համակարգն է: Դատական համակարգը պետության բոլոր դատարան-

¹ Տե՛ս Истина ... И только Истина! Пять бесед о судебно-правовой реформе. М., 1990. էջ 21:

² Տե՛ս Ракитов А.И., Историческое познание. М., 1982. էջ 3:

ների համակցությունն է, որոնք ունեն ընդհանուր խնդիրներ, կազմակերպվում ու գործում են միասնական սկզբունքներով և կապված են միմյանց հետ արդարադատության իրականացման հարաբերություններով: Նման մոտեցումն էլ հենց պայմանավորել է սույն պատմաիրավական հետազոտության խնդիրները և մենագրության բովանդակությունը, որն ընդգրկում է դատական շինարարությունը Առաջին հանրապետությունում, հանրապետության համաքաղաքացիական դատական համակարգի ստեղծման, կազմակերպության (կառուցվածքի, իրավասության, հաստիքների), գործառնության սկզբունքների, ինչպես նաև փաստական գործունեության պատմությունը:

Առաջարկվող ուսումնասիրությունը հետաքրքիր է և յուրօրինակ, պայմանավորված է դրա մի շարք առանձնահատկություններով:

Առաջին հետազոտությունն ունի ակնհայտ գիտական նորույթ: Առաջին անգամ ամբողջական, համակարգված, պատմաիրավական հետազոտության են ենթարկված Առաջին հանրապետության դատական համակարգի ակունքները, դատական համակարգի կառուցումը և հետագա փոփոխությունները, փաստական գործունեությունը: Ընդ որում ուսումնասիրությունը կատարված է չհամակարգված, տարբեր արխիվների զանազան արխիվային ֆոնդերում ցրված սկզբնաղբյուրներից:

Երկրորդ աշխատանքն առանձնահատուկ նաև իր աղբյուրագիտական ապարատով: Հետազոտության հիմքում ընկած են հիմնականում Հայաստանի Հանրապետության Պատմության պետական կենտրոնական արխիվի (ՀՀ ՊԿՊԱ), ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության Գրականության և արվեստի պետական կենտրոնական արխիվի (ՀՀ ԳԱՊԿԱ), Հայաստանի Հանրապետության հասարակական քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի պատմության կենտրոնական արխիվի (ՀՀ ՀԶԿՓՊԿԱ) Հայաստանի առաջին հանրապետությանը վերաբերող արխիվային ֆոնդերում եղած Առաջին հանրապետության օրենսդրական-նորմատիվ նյութերը, պաշտոնական գործավարության և վիճակագրական նյութերը, ժամանակի մամուլը: Որպես աղբյուրներ օգտագործվել են նաև ժամանակի գործիչների աշխատությունները և հիշողությունները՝ նվիրված Առաջին հանրապետության քաղաքական պատմությանը: Արխիվներում երկարատև և ուշիմ փնտրությունների ու հետազոտությունների շնորհիվ հաջողվել է ի մի հավաքել Առաջին հանրապետության օրենսդիր մարմինների ընդունած և հետազոտման առարկային վերաբերող համարյա բոլոր օրենսդրական և այլ փաստաթղթերը, որոնք մեծամասամբ առաջին ան-

գամ են մտցվում գիտական շրջանառության մեջ: Արխիվային տեղեկատվության ընտրությունը կատարվել է դրա ապացուցողականության և համոզականության չափանիշներով¹:

Երրորդ հետազոտությունը կատարված է պատմաիրավական, տրամաբանական, սոցիոլոգիական սկզբունքների փոխլրացնող օգտագործմամբ: Նյութի շարադրման պատմաիրավական բնութագիրը զուգորդված է պետաիրավական երևույթների ուսումնասիրության ինստիտուցիոնալ մեթոդով՝ զուգորդված սոցիոլոգիական մոտեցմամբ: Դատաիրավական ամեն մի ինստիտուտի պատմությունը շարադրելիս լուսաբանված են ոչ միայն տվյալ ինստիտուտի հիմնադրման հիմքը կազմող օրենքները, այլև լայն հասարակական ընդհանուր և հատուկ գործոնները, գրեթե օրինաչափության աստիճանի հասնող զարգացման միտումները: Աշխատանքում փորձ է արվել անդրադառնալ նաև Առաջին հանրապետության դատական համակարգի արդյունավետ գործունեության, ընդհանրապես իրավախախտումների կանխման և նախագուշացման համար անհրաժեշտ նյութական, քաղաքական, սոցիալական, բարոյահոգեբանական նախադրյալներին: Լայն սոցիալական հայացքը դատական համակարգի կառուցման ու գործունեության նկատմամբ, հնարավորություն է տվել խուսափել զուտ ձևական-իրավական վերլուծությունից, տարբերել անհաջողությունների օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառները և, իհարկե, Առաջին հանրապետության դատական համակարգի պատմությունը վեր հանել իր բոլոր պայմանների ու գործոնների հանրագումարով: Նման մոտեցման կենսագործման համար միջոց է ծառայել այն, որ ի մի են հավաքվել ոչ միայն զուտ իրավական օրենսդրական աղբյուրները, այլ նաև պետական պաշտոնական գրագրության նյութերը, օրենսդիր և գործադիր մարմինների նիստերի արձանագրությունները, ժամանակի վիճակագրությունը, հանրապետության գործիչների հուշերը:

Չորրորդ Հետազոտության էական առանձնահատկությունն այն է, որ այն կառուցված է զուտ Առաջին հանրապետության նորմատիվ-օրենսդրական և փաստագրական նյութերի վրա, այլ ոչ թե Կայսերական Ռուսաստանի՝ Հայաստանի Հանրապետությունում գործադրված, իսկ երփեմն էլ ընդհանրապես իրավական փոփոխությունների ու լրացումների չենթարկված իրավական ինստիտուտների ձևական-իրավաբանական վերլուծության: Հին՝ կայսերական օրենսդրությանն անդրադարձներ արվել են այնքանով, որքանով, որ դա անհրաժեշտ է հանրապետական օ-

¹ Հեղինակն իր վրա է վերցնում աշխատանքում օգտագործված փաստերի, վիճակագրության, բերված մեջբերումների հավաստիությունը:

րենսդրությունը լրիվ և ճիշտ հասկանալու համար: Հին օրենսդրության, նոր՝ հանրապետական օրենքների բովանդակության համեմատական, ժամանակագրական ու քննադատական վերլուծությունը հարուստ նյութ և հնարավորություններ են տվել կառուցելու Առաջին հանրապետության դատական շինարարության, դատարանակազմության, դատավարության ամբողջական պատկերը, հետևելու հանրապետության պետական իշխանության և կառավարման մարմինների կողմից արդարադատության ոլորտում տարվող քաղաքականությանը, դրա ընթացքին ու տրամաբանությանը, վեր հանելու հաջողությունները, թերություններն ու սխալները:

Հինգերորդ՝ նյութի շարադրանք իրականացված է պատմական պետականագիտության և իրավագիտության հիմնախնդիրների լուծման արդի մոտեցումների հիման վրա, որը ենթադրում է գնահատման բազմակարծություն, հրաժարում գաղափարականացված հայեցակարգերից, որոնք հատուկ էին հայրենական իրավագիտությանը մարքսիստական գաղափարախոսության գերիշխանության տարիներին և իրենց զգացնել են տալիս նաև այսօր: Պետության և իրավունքի պատմությունը գիտություն է և ունի մեկ չափանիշ, որը և կողմնորոշիչ է ծառայել ուսումնասիրությունը կատարելիս՝ մնալ հավատարիմ պատմական իրադարձություններին և փաստերին: Մասնատման և նկարագրման, համեմատական մեթոդների օգնությամբ տալ դատական համակարգի օբյեկտիվ, անկողմնակալ բնութագիրը, այնուհետև կայացնել եզրակացություններ՝ առանց միտումնավոր խեղաթյուրումների: Ընդ որում հեղինակը ձգտել է խուսափել պատմությունը լուսաբանելիս ծայրահեղություններից: Անցյալի պետաիրավական շինարարության պատմությունը լուսաբանելիս խուսափել ենք, ինչպես անհիմն և զուտ վատաբանությունից, այնպես էլ անցյալի հիացական-դրական գնահատականներից:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄՇԿՎՈՒՄԸ

§ 1. Առաջին հանրապետության օրենսդիր մարմինները և պետական կառավարման ճեղք

Առաջին հանրապետության արդարադատության նախարարության, դատական համակարգի կազմակերպումը և գործունեությունը սերտորեն կապված է հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների կազմավորման հետ: Նախքան բուն շարադրանքին անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսքով նշել, թե ինչպիսի պատկեր ուներ օրինաստեղծ գործունեությունը Հայաստանի առաջին հանրապետությունում: Դա մեզ թույլ կտա ամբողջական պատկերացում կազմելու հանրապետության պետական կառավարման ձևի, օրինաստեղծ մարմինների, արդարադատության ոլորտի կազմակերպական և վարույթային հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորմանը վերաբերող օրինագծերի մշակման, քննարկման ու հաստատման կառուցակարգի մասին¹:

1.1. Հայաստանի խորհուրդ: Հայաստանի առաջին հանրապետությունում օրենսդիր գործառույթը 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. ապրիլի 27-ը իրականացնում էր Հայաստանի խորհուրդը:

1918 թ. մայիսի 30-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը հռչակեց Հայաստանի անկախությունը՝ հրապարակելով անկախության հռչակագիր, որում ասված էր «Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական զավառների, գերագույն և միակ իշխանություն ... Ազգային

¹ Վերակառուցման, հրապարակայնության, իսկ այնուհետև Հայաստանի երրորդ հանրապետության հռչակմամբ սկսեցին լույս տեսնել բազմաթիվ հողվածներ, աշխատություններ՝ նվիրված Առաջին հանրապետության պատմությանը: Մի կողմ թողնելով այն փաստը, որ դրանց մի մասը միակողմանի է, ասենք, որ դրանցում կան նաև այնպիսիները, որոնցում առկա են զանազան բնույթի փաստագրական սխալներ, թերություններ, մոլորություններ: Դրանք Առաջին հանրապետության պետական մարմինների կազմավորման և գործունեության կառուցակարգի, իրավական համակարգի չիմացության, անմիջապես սկզբնաղբյուրներից չօգտվելու, կամ էլ վերջիններս, ըստ էության, չհասկանալով օգտագործելու հետևանք են: Մեր կողմից նկատված այդպիսի թերությունների մի մասը վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությունում օրենսդիր իշխանության կազմակերպմանը և գործունեությանը:

խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գավառների քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար»¹:

Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը՝ որպես մարմին ձևավորվել էր 1917 թ.: 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ին Թիֆլիսում գումարվեց Հայկական ազգային համախորհրդակցությունը, որը հրավիրել էին հայ իրականության մեջ գործող բոլոր ազդեցիկ կուսակցություններն ու կազմակերպությունները: Միայն հայ բոլշևիկները բոյկոտեցին համախորհրդակցությունը: Այդ համախորհրդակցությունը ընտրեց Ազգային ժողով՝ կազմված ինչպես բուն Հայաստանի, այնպես էլ սփյուռքի տարբեր քաղաքական կուսակցությունների, խոշոր քաղաքների ազգաբնակչության, արևմտահայերի և այլ հայկական հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից, և Ազգային խորհուրդ՝ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներից²: Ազգային ժողովն ուներ բարձրագույն, «օրենսդրական» մարմնի կարգավիճակ, իսկ Ազգային խորհրդի գործառույթը գործադիր էր: Այդուհանդերձ, դեպքերի բերումով հետագայում ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Թիֆլիսի Ազգային խորհուրդը, որն էլ հենց հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը:

Այնուհետև, երբ Թիֆլիսի Ազգային խորհրդի կազմը և այնտեղ ձևավորված կառավարությունը տեղափոխվեցին Երևան, ապա Թիֆլիսի Ազգային խորհուրդը և Երևանի Ազգային խորհուրդը մի քանի համատեղ ժողովներից հետո որոշեցին կազմել Հայաստանի խորհուրդը՝ որպես երկրի օրենսդիր և գերագույն մարմին: Հայաստանի խորհուրդը կազմավորվեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի տասներկու կուսակցական անդամների թիվը համեմատաբար եռապատկելով, դրան ավելացնելով երկու չեզոք հայ պատգամավորներ, վեց մուսուլման, մեկական ռուս և եզդի պատգամավորներ (ընդամենը քառասունվեց)³:

Հենց այս Հայաստանի խորհուրդը՝ որպես խորհրդարան (պառլամենտ), իրականացնում էր օրենսդիր գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, մինչև 1919 թ. ապրիլի 27-ը, երբ նույն օրն այս մարմինն իր իսկ ընդունած օրենքով դադարեցրեց «Հայասանի խորհրդի պարապմունքները» մեկ ամսով, իսկ այդ դադարի միջոցին Հայաստանի

խորհրդի բոլոր իրավունքները հանձնեց կառավարությանը¹: Մինչ այդ Հայաստանի խորհուրդն ընդունել էր «Հայաստանի խորհրդարանի ընտրության մասին» օրենքը և հանրապետության քաղաքական ղեկավարությունը մտադրված էր անցկացնել խորհրդարանական ընտրություններ: Հայաստանի խորհուրդն իր վերջին նիստը գումարել է 1919 թ. հունիսի 5-ին, երբ ընդունվեց օրենք, համաձայն որի դադարեցվեց այդ մարմնի գործունեությունը մինչև Հայաստանի խորհրդարանի գումարման օրը, իսկ խորհրդի իրավասությունները նորից վերապահվեցին կառավարությանը²:

1.2. Հայաստանի խորհրդարան: 1919 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը օրենսդրական գործառույթն իրականացրել է ժողովրդի կողմից անմիջականորեն համամասնական ընտրակարգով ընտրված Հայաստանի խորհրդարանը՝ պառլամենտը: Հայաստանի խորհրդարանը ևս իր իրավունքները, այդ թվում և՛ օրենքներ ընդունելու իրավունքը, 1920 թ. մայիսի 5-ից սկսած մինչև հանրապետության անկումը, հատուկ օրենքներով հանձնում էր կառավարությանը՝ «Հայաստանի խորհրդարանի դադարի միջոցին խորհրդարանի բոլոր իրավունքները հանձնել կառավարությանը» կամ «դադարի միջոցին ընթացիկ օրինագծերը հաստատելու կամ մերժելու իր իրավունքը Հայաստանի խորհրդարանը փոխանցում է կառավարությանը» ձևակերպումներով:

Այն ժամանակահատվածներում, երբ օրենսդիր գործառույթը իրականացնում էր բուն օրենսդիր մարմինը՝ խորհրդարանը, նախարարությունների, այդ թվում արդարադատության նախարարության մասնակցությունը օրինաստեղծ գործունեությանը հանգում էր նրան, որ նա մշակում էր օրինագծերը, իսկ այնուհետև դրանք նախարարի կողմից դրվում էին Նախարարների խորհրդի նիստերի քննարկմանը, որտեղ դրանք հավանություն ստանալու դեպքում ուղարկվում էին Հայաստանի խորհրդի, իսկ 1919 թ. օգոստոսի 1-ից Հայաստանի խորհրդարանի դիվաններին, իսկ այնտեղից էլ օրենսդիր մարմնի համապատասխան հանձնաժողովներ: Ըստ սահմանված կարգի բոլոր օրինագծերը, որ մշակվել էին օրենսդիր մարմիններից դուրս պետք է անցնեին Նախարարների խորհրդով և «ոչ մի նախարար առանձին, չի կարող օրինագիծ բերել խորհրդարան առանց Նախարարների խորհրդի, որը հավաքաբար պատասխանատու է»³: Քանի որ իրականության մեջ որոշ նախարարություններ երբեմն

¹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 131-132:

² Հայկական ազգային համախորհրդակցության աշխատանքների մասին մամուլում տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1992, թիվ 1-2:

³ Տե՛ս «Չանգ», թերթ, 1918, թիվ 42:

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1919, հոդվ. 115, էջ 61:

² Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1919, հոդվ. 116, էջ 61:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 58, թ. 116:

շրջանցում էին կառավարությանը, ապա 1919 թ. նոյեմբերի 28-ի օրենքով պահանջվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության կողմից օրենսդիր մարմին մտնող յուրաքանչյուր օրինագիծ պետք է ունենար «վարչապետի և համապատասխան նախարարի ստորագրությունները, իսկ ֆինանսական բնույթ ունեցող օրինագծերը նաև ֆինանսների նախարարի ստորագրությունը»¹:

1.3. Օրենսդրական լիազորություններով օժտված կառավարությունը: Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը վարչապետի գլխավորությամբ 1919 թ. ապրիլի 27-ից մինչև օգոստոսի 1-ը, իսկ այնուհետև 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև հանրապետության անկումը՝ դեկտեմբերի 2-ը, վերածվում էր օրենսդրական լիազորություններով օժտված գործադիր մարմնի: Հետևաբար՝ այս ժամանակահատվածներում նախարարների կողմից Նախարարների խորհուրդ մտցված օրինագծերը հաստատվելուց հետո ստանում էին օրենքի ուժ²: Համաձայն Նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված կարգի յուրաքանչյուր նախարար իր առաջարկությունը պետք է ներկայացներ նախօրոք, գրավոր կերպով, իսկ այն առաջարկությունները, որոնք պահանջում էին օրենսդրական լուծում, անպայման պետք է ունենային համապատասխան օրինագիծ և բացատրագիր:

Կառավարությանն օրենսդրական լիազորություններով օժտելն իր հերթին հանգեցնում էր կառավարության ծանրաբեռնվածությանը: Օրինակ՝ 1920 թ. մայիսից այն գումարում էր օրական երկու միստ՝ առավոտյան և երեկոյան, ու դրանց ընթացքում քննարկվում էին և՛ օրենսդրական, և՛ գործադիր-կարգադրիչ բնույթի հարցեր, որոնց ընդհանուր քանակը մեկ միստի օրակարգում հաճախ անցնում էր քսանից: Այս իրավիճակից կառավարությունը ելքը գտավ Նախարարների փոքր խորհրդի հիմնադրումով՝ 1920 թ. մայիսի 5-ին³: Այդ մարմինը կազմված էր նախարարների օգնականներից, Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչից: Փոքր խորհրդի նախագահ էր նշանակված արդարադատության նախարարի օգնական Ա. Չիլինգարյանը:

Բոլոր օրինագծերն ու զեկուցումները, բացի քաղաքական մեծ նշանակություն ունեցող և արտակարգ խնդիրներից, նախ և առաջ մտնում

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, 1919, թիվ 6, հոդվ. 70, էջ 48:

² Այդ ժամանակամիջոցներում կառավարության կողմից ընդունված օրենքները բազմաթիվ են և իրենց քանակական առումով չեն զիջում, եթե չեն գերազանցում խորհրդարանական օրենքներին:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թ. 77:

էին Նախարարների փոքր խորհուրդ, որտեղ հարցերի ընտրություն էր արվում և բաժանվում բուն Նախարարների խորհրդի և փոքր խորհրդի միջև: Փոքր խորհրդում դրական լուծում ստացող այն օրինագծերը, որոնք անցնում էին առանց առարկության և փոքր խորհրդի որևէ անդամի կողմից պահանջ չէր դրվում Նախարարների խորհուրդ մտցնելու, ուղարկվում էր վարչապետին ի ստորագրության որպես օրենք¹: Հակառակ դեպքում օրինագիծն ուղարկվում էր Նախարարների խորհրդի քննարկմանը:

Հանրապետության քաղաքական ղեկավարության այդպիսի քայլերն, ուղղված օրենսդրական լիազորությունների փոխանցմանը, պայմանավորված էին երկու հիմնական հանգամանքներով: Մի կողմից՝ օրենսդիր մարմնում, հատկապես Հայաստանի խորհրդում, կառավարող կուսակցությունը մյուս կուսակցությունների ընդդիմադիր դիրքորոշման պատճառով հանդիպելով որոշակի դժվարությունների՝ անարգել իրագործելու իր քաղաքականությունը, իր պատգամավորական մեծամասնության միջոցով կարողանում էր հասնել օրենսդրական լիազորությունների այդպիսի փոխանցման և դրանով իսկ ազատվում ավելորդ գլխացավանքից: Մյուս կողմից՝ կառավարող ուժերի կամքից անկախ ճգնաժամը հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտներում, պատերազմները, հակապետական խռովությունները և անցման շրջանը հրամայաբար պահանջում էին իշխանության կենտրոնացում, օպերատիվություն, և ակնհայտ էր դառնում, որ այդպիսի արտակարգ իրադրությունում պետական կառավարման ձևը՝ «պառլամենտական դանդաղաշարժ ձևով» չէր կարող ձեռնարկել կտրուկ միջոցներ, ունենալ արագաշարժ պետական իշխանություն: Հանրապետության իրականության առաջադրած հրատապ խնդիրները պահանջում էին շուտափույթ և առանձնահատուկ լուծումներ, որոնք հնարավոր էր տալ միայն արագ ու օպերատիվ կառավարական որոշումներով, կարգադրություններով ու ձեռնարկներով: Այսպիսի իրավիճակում քաղաքական ուժերի մի մասը գտնում էր, որ խորհրդարանը որոշ ժամանակ պետք է ձեռնպահ մնար օրինաստեղծ գործունեությունից, մինչև որ իրականությունը հնարավորություն կդարձներ խորհրդարանական աշխատանքը, խորհրդարանական օրինաստեղծությունը: Հայաստանի Հանրապետության գոյության ողջ ժամանակահատվածում ժողովրդավարական կառավարման ձևերի ու հաստատությունների ձգտման և ճգնաժամային իրավիճակից բխող արտակարգ, վարչական, ռեպրեսիվ միջոցառումների անհրաժեշտության միջև հակասությունը եր-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 231, թ. 29:

բեք լուծում չգտավ, ինչն ապացուցվում է նաև օրենսդիր ու գործադիր մարմինների, «պատշաճ» ու արտակարգ դատարանների գործառնության մրցակցությանը:

1.4. Առաջին հանրապետության կառավարման ձևը: Առաջին հանրապետությունում կառավարությունը ընդհանուր իրավասության կոլեգիալ մարմին էր, որն իրականացնում էր գործադիր իշխանությունը: Նրա կազմի մեջ մտնում էին վարչապետը (նախարար-նախագահը), որպես կառավարության ու պետության գլուխ, և «պորտֆելով» նախարարները: Կառավարության պաշտոնական անվանումն էր՝ Նախարարների խորհուրդ: Կառավարությունը կազմվում էր օրենսդիր մարմնի ձևավորման (կամ ընտրությունների) արդյունքում, երբ վերջինս ընտրում էր վարչապետ: Ստանալով վարչապետի մանդատը նախարար-նախագահը կազմում էր կառավարությունը և իր գործողությունների ծրագրի («Հայտարարագրի», «Դեկլարացիայի») հետ միասին ներկայացնում էր խորհրդարանի հաստատմանը: Հանրապետություն գործում էր պատասխանատու կառավարության սկզբունքը: Այսպիսով, Հայաստանի առաջին հանրապետությունում օրենսդիր մարմինների, կառավարության կազմավորման կարգի, նրանց փոխհարաբերությունների բնույթի նշված և մի շարք այլ առանձնահատկություններ հաստատում են, որ Հայաստանի առաջին հանրապետության պետական կառավարման ձևը խորհրդարանական հանրապետություն էր, որի առաջին օրենսդիր մարմինը՝ Հայաստանի խորհուրդը նշանակովի էր, իսկ երկրորդը՝ Հայաստանի խորհրդարանը՝ ընտրովի: Կառավարությունը՝ Նախարարների խորհուրդը՝ հաշվետու և պատասխանատու էր օրենսդիր մարմնի առջև: Վերջինս կարող էր նաև անվստահության քվե հայտնել կառավարությանը, որն այդ դեպքում պետք է հրաժարական տար:

§ 2. Գաղարանները Հայաստանում մինչև Առաջին հանրապետության դարական համակարգի կառուցումը

Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգի կազմակերպումը և գործունեության ծավալումը սերտորեն կապված են մինչև հանրապետական դատարանների հետ, ինչպես նաև՝ նորահռչակ հանրապետության առաջին կառավարության ու արդարադատության նախարարության կազմավորման հետ: Անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսքով ներկայացնել, թե ինչ տեսք ունեն դատական համակարգը

Հայաստանի Հանրապետությանը անցած տարածքում Ռուսական Կայսրության օրոք և դրանից հետո՝ մինչև Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը: Մինչև հանրապետական դատարանի և դատավարության իմացությունը մեզ հնարավորություն կտան ավելի լավ հասկանալու հանրապետության դատական համակարգի պատմությունը, որովհետև նոր դատական համակարգը իր արմատներով գնում էր նախորդ ժամանակաշրջան, հնի և նորի միջև կար որոշակի ձևակազմական, համակարգային նմանություն: Այս տեսանկյունից ելնելով անհրաժեշտ է նաև պարզաբանել հանրապետության առաջին կառավարության, արդարադատության նախարարության կազմակերպման և գործունեության սկզբնական ընթացքը, որովհետև դատական քաղաքականության հիմնահարցերը կազմում էին կառավարության գործունեության ծրագրի՝ «Հայտարարագրի» բաղկացուցիչ մասը, իսկ դատական շինարարության բոլոր հարցերը կենտրոնացված էին արդարադատության նախարարությունում:

2.1. Գատարանները Հայաստանում Ռուսական Կայսրության օրոք:

Ռուսական կայսրության 19-րդ դարի 2-րդ կեսի դատական բարեփոխումները կովկասյան փոխարքայության տարածքում անցկացվել էր 1866 թ.: Համաձայն կայսերական հատուկ օրենքների հետագայում հանրապետությանը անցած հայկական տարածքների մի մասում ստեղծվում էր շրջանային դատարան¹ Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի համար, որը մտնում էր Թիֆլիսի Գատական պալատի դատական շրջանի մեջ²:

Գատական բարեփոխումը Կովկասյան փոխարքայությունում կիրառվեց էական փոփոխություններով, որոնք հետևանք էին ցարիզմի գաղութատիրական քաղաքականության: Կովկասյան երկրամասում դա-

¹ Գրականության մեջ և նորմատիվ ակտերում օգտագործվող «դատական օկրուգ» և «օկրուգային դատարան» հասկացությունները Առաջին հանրապետության որոշ իրավական ակտերում թարգմանված են «դատական շրջան» և «շրջանային դատարան» ձևերով: Այդ հանգամանքից ելնելով հետագա շարադրանքում օգտագործելու ենք հայեցի այդ ձևերը:

² Ռուսական Կայսրությունում դատարանակազմության ու դատավարության հարբերությունները բացի «ընդհանուր դատական կանոնադրություններից» կարգավորվում էին նաև հատուկ օրենքներով, որոնք կոնկրետացնում էին այդ հարաբերությունների իրավական կարգավորման առանձնահատկությունները կայսրության ծայրամասերի համար, սահմանում էին վերապահումներ ու բացառություններ ընդհանուր կարգից: Անդրկովկասի համար այդպիսի հատուկ օրենք էր «Учреждение судебных установлений въ кавказскомъ краѣ», հոդվ.հոդվ. 430-452 (տե՛ս ՀՀ ԳԱՊԿԱ, Полный сводъ законовъ Россійской Имперіи. 1904. Том 16. «Учреждение судебных установлений», книга вторая. «Особенныя учреждения судебных установлений»):

տախրավական բարեփոխումները կարգավորող հատուկ օրենքները սահմանում էին, որ այդ երկրամասում, այդ թվում և Անդրկովկասում, շրջանային դատարաններին ընդդատյա քրեական գործերի դատական քննությունը կատարվելու էր առանց երդվյալ ատենակալների: Տեղամասային հաշտարար դատավորների պաշտոնները այստեղ ոչ թե ընտրովի էին, այլ նշանակովի՝ կայսրության արդարադատության նախարարի կողմից՝ Կովկասի քաղաքացիական մասի պետի հետ համաձայնեցնելով: Կովկասի և Անդրկովկասի յուրաքանչյուր հաշտարար դատարանում մտցվում էր օգնականի պաշտոն, որն իրականացնում էր դատական գործառույթներ առանձին տեղամասերում, եթե հաշտարար օկրուզը (շրջանը) բաժանվում էր տեղամասերի: Օգնականները փոխարինում էին հաշտարար դատավորներին՝ նրանց հիվանդության կամ արձակուրդի դեպքում:

Անդրկովկասում չէր ներմուծվում դատական քննիչների ինստիտուտը: Դատական քննիչների պարտականություններն այստեղ դրված էին հաշտարար դատավորների կամ նրանց օգնականների վրա: Միայն 20-րդ դարի սկզբին դատական քննիչների ինստիտուտը ներմուծվեց Անդրկովկաս: Մինչ այդ կարևորագույն գործերով նախաքննություն վարելու համար երկու դատական քննիչների հաստիք ուներ միայն Երևանի շրջանային (օկրուգային) դատարանը:

Հաշտարար դատավորների վրա անմիջական դատական վերահսկողություն վերաքննության կարգով իրականացնում էր Երևանի շրջանային դատարանը: Փաստորեն Անդրկովկասում, այդ թվում և Երևանի շրջանային դատարանի օկրուգում չկային հաշտարար դատարանի մյուս օղակները, ինչ-որ կայսրության կենտրոնական նահանգներում: Հաշտարար ենթակայության գործերի նկատմամբ վճռաբեկ ատյան էր ծառայում Թիֆլիսի Դատական պալատը: Ընդհանուր ընդդատության գործերով վերաքննիչ ատյան էր Թիֆլիսի Դատական պալատը, իսկ վճռաբեկ՝ Կառավարիչ սենատը:

Այսպիսով, դատական բարենորոգման կարևորագույն ժողովրդավարական ինստիտուտները՝ երդվյալների դատարանը, հաշտարար դատավորների ընտրովիությունը, երկու դատական ենթահամակարգերի՝ հաշտարար և ընդհանուր, առանձնացվածությունը վերացվեցին դատական բարենորոգումը Կովկասում ներմուծելիս:

Համաձայն վերը նշված կայսերական հատուկ օրենքների կայսրության արդարադատության նախարարությունը Երևանի դատական շրջանը 1912 թ. դրությամբ բաժանել էր իննը հաշտարար բաժինների (Կարսի

հաշտարար բաժնի կազմում կար նաև մեկ՝ Արդահան-Օլթիի հաշտարար տեղամասը), տասնինը քննչական մասերի և վեց քննչական-հաշտարար տեղամասերի¹: Երևանի դատական շրջանի այս բաժանումը գործել է մինչև կայսրության անկումը:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանում պահպանվեց տեղական դատարանների նախկինում եղած համակարգը՝ դատական պալատներ, շրջանային դատարաններ, հաշտարար դատավորներ և դրանց համագումարներ: Սակայն հեղափոխությունից հետո Ժամանակավոր Կառավարությունն իրականացրեց որոշ միջոցառումներ դատարանի ժողովրդավարականացման ուղղությամբ, որոնց հիմնական նպատակը 1864 թ. դատարանակազմական և դատավարական օրենքների խեղաթյուրված կամ վերացված առաջադիմական դրույթների վերականգնումն էր:

Ժամանակավոր կառավարության 1917 թ. մայիսի 30-ի օրենքով հիմնադրվեցին վարչական գործերով դատարաններ²: Այդ օրենքով յուրաքանչյուր գավառում նշանակվում էին վարչական դատավորներ: Շրջանային դատարաններին կից ստեղծվեցին հատուկ վարչական բաժանմունքներ՝ որպես երկրորդ ատյան, իսկ Կառավարիչ սենատում վարչական դատարանների համար վճռաբեկ ատյանը դարձավ առաջին դեպարտամենտը³: 1917 թ. հուլիսի 9-ին շրջանային դատարաններին կից ստեղծվեցին ցուցակագրական բաժանմունքները, որոնք գրանցում էին նոր հասարակական, քաղաքական միությունները, ընկերությունները: Ժամանակավոր կառավարության այս բարենորոգումները կենսագործվել են նաև Հայաստանում: Երևանի շրջանային դատարանում մինչև Անդրկովկասի անկախության հռչակումը ստեղծվել էին ցուցակագրական և վարչական բաժանմունքներ:

2.2. Դատարանները Հայաստանում մինչև Առաջին հանրապետության հռչակումը: 1918 թ. առաջին կեսին դատական համակարգը Հայաստանի Հանրապետության տարածքում մատնված էր անգործության պատերազմի և քառասյին իրավիճակի պատճառով, և հատկապես, Երևանի շրջանային դատարանում ու նրա դատական շրջանում՝ դատական, դատախազական, քննչական պաշտոնների թափուր մնալու հետևանքով: 1918 թ. ամռանը թափուր էին մնում շրջանային դատարանի մի քանի ան-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 206, ց.1, գ. 8, թթ. 252-253:

² Տե՛ս **Ерошкин Н.П.** История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983. էջ 330:

³ Տե՛ս **Ерошкин Н.П.** История государственных учреждений..., էջ 331:

դամների հաստիքները, հաշտարար դատավորների ու քննիչների տեղերը, բացի այդ նրանց մի մասը չէր ներկայացել պաշտոնավարության արձակուրդից հետո, կամ չէին ներկայացել նշանակվելուց հետո¹: Բաթումիի հաշտության պայմանագրով Թուրքիային անցած հայկական տարածքներում եղած դատարանները վերացվել էին Երևանի Ազգային խորհրդի կողմից 1918 թ. հունիսի 15-ի որոշմամբ²: Միաժամանակ Երևանի շրջանային դատարանի անձնակազմի քսաներեք հոգուց հինգն էին ազգությամբ հայ, մնացածը՝ ռուսներ էին³:

1918 թ. գարնանը ամբողջ Անդրկովկասում իշխում էր անարխիսիան, քալանը, անկարգությունները, աճում էր հանցավորությունը: Այդպիսի բացառիկ ծանր պայմաններում դատարանները մատնված էին լրիվ անգործության, որովհետև դրանք հարմարեցված չէին նման արտակարգ պայմաններում գործելուն: Պահի հրամայականը կյանքի կոչեց հեղափոխական տրիբունալներին, որոնց հիմնական խնդիրն էր արագությամբ իրականացնել արդարադատությունը երկրամասում, հաստատել կարգուկանոն և վերացնել անիշխանությունը: Դրանցից առաջինը Թիֆլիսի հեղափոխական տրիբունալն էր, որը հիմնադրվել էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից 1918 թ. փետրվարի 3-ին և ուներ իր կանոնադրությունը՝ հաստատված նույն մարմնի կողմից⁴: Համաձայն այդ կանոնադրության տրիբունալի գործունեությանը որոշ չափով մասնակցում էին քննչական և դատախազական հսկողության մարմինները, որով տրիբունալը ձեռք էր բերում «դատաիրավական ինստիտուտի նշանակություն և ստեղծում էր հայտնի երաշխիքներ այդ բացառիկ դատարանում արդարադատությունն իրականացնելիս»: Նշված կանոնադրությունը Թիֆլիսի Դատական պալատի դատախազը 1918 թ. մարտի 5-ին ուղարկել էր Երևանի շրջանային դատարանի դատախազին, խորհորդ տալով տեղում հեղափոխական տրիբունալներ հիմնադրելիս ղեկավարվել դրանով: Տրիբունալները օրինական էին միայն այն դեպքում, երբ դրանց հիմնադրումը վավերացված էր անմիջապես Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից կամ տեղական՝ նահանգային իշխանության մարմնի կողմից, եթե այդ իրավունքը կոմիսարիատը նրան տվել էր:

Ինչպես ցույց են տալիս արխիվային փաստաթղթերը, Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ստեղծվել են երեք այդպիսի ռազմահե-

ղափոխական դատարաններ կամ տրիբունալներ: Երևանում և Էջմիածնում արդեն 1918 թ. մարտին գործում էին այդպիսի տրիբունալներ: Երևանի տրիբունալը ստեղծվել էր 1918 թ. փետրվարի 21-ին: Որոշումն այդ մասին ընդունել էր Նահանգային գործադիր կոմիտեի անդամների, Բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհրդի, Ազգամիջյան խորհրդի և այլ հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համատեղ ժողովում, որին մասնակցում էին նաև նահանգային գործերի հրամանատար՝ գնդապետ Փիրումյանը, նահանգային կոմիսար Ս. Թորոսյանը, Դրոն՝ որպես հայկական զորամասերի նահանգային զինվորական կոմիսար¹: Դատարանի հիմնադրման համար առիթ ծառայեց նախօրյակին տեղի ունեցած ազգամիջյան բախումը և փոխհրածությունը Երևանում: Այդ ժողովում որոշվեց Երևանում հայտարարել «ռազմական դրություն՝ ստեղծելով լայն լիազորություններով օժտված ռազմահեղափոխական տրիբունալ՝ կազմված հայերից, մուսուլմաններից և Ռուսական ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներից»:

Էջմիածնի տրիբունալը ստեղծվել էր Երևանի նահանգային կոմիսարիատի առաջարկությամբ, Էջմիածնի հայկական ազգային խորհրդի որոշման հիման վրա: Երրորդը՝ Դիլիջանի ջոկատի պետ գնդապետ Բաղդասարովի 1918 թ. հունիսի 4-ի հրամանով ստեղծված «ռազմաշրջանային տրիբունալն» էր:

Այս ռազմահեղափոխական տրիբունալներից առաջին երկուսը վերացվել են Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության Թիֆլիսից Երևան տեղափոխվելուց հետո: Արխիվային տվյալները սրանց կազմակերպման և գործունեության մասին կցկտուր են: Դրանք շատ սակավ են եղել նաև Առաջին հանրապետության օրոք, երբ 1918 թ. վերջերին արդարադատության նախարարությունը զբաղվում էր այդ տրիբունալների քննած գործերի վերանայման հարցերով:

Դիլիջան-Քարվանսարայի ռազմաշրջանային տրիբունալն իր գործունեությունը սկսել է 1918 թ. հունիսի 16-ին²: Դատելով ժամանակի մասնույի հրապարակումներից այս ռազմաշրջանային տրիբունալը տարածաշրջանում անիշխանությունը «ճնշելու համար մեծ գործոն» է դարձել³: Տրիբունալն իր գործունեությունը շարունակել է մինչև օգոստոսի 1-ը, երբ արդարադատության նախարարն ընդառաջելով Դիլիջան-Քարվանսար-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 8, ք. 251:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, ք. 12:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, ք. 205:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 4, ք. 6:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 4, ք. 9:

² Արխիվային ֆոնդերի նյութերում պահպանվել է միայն այս ռազմահեղափոխական տրիբունալի կանոնադրությունը (տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 4, ք. 19):

³ Տե՛ս «Ջանգ», թերթ, 1918, թիվ 56:

րայի ինքնավարության վարչությանը կարգադրեց լուծարել այն¹: Լուծարման համար հիմք էր ծառայել կոնֆլիկտը ինքնավարության վարչության և գնդապետ Բաղդասարովի միջև, որի ընթացքում Բաղդասարովը, ըստ Երևանից ուղարկված քննիչ հանձնաժողովի զեկուցագրի, թույլ էր տվել մի շարք ապօրինություններ և պաշտոնական ինքնիրավչություն²:

Չարմանալին և անհասկանալին այն է, որ այդ տրիբունալը լինելով լուծարված՝ վերսկսել է իր գործունեությունը մինչև սեպտեմբերի 1-ը, երբ այս անգամ արդեն Նախարարների խորհրդի օգոստոսի 22-ի որոշմամբ այն համարվեց լուծարված 1918 թ. սեպտեմբերի 1-ից³:

Դիլիջան-Քարվանսարայի տրիբունալի ստեղծմանը դրդել են հետևյալ հանգամանքները: 1918 թ. հունիսին թուրքական զորքերը զավթել էին Ղարաքիլիսային հարող տարածքները: Դիլիջանի ջոկատը զնդապետ Բաղդասարովի հրամանատարությամբ սահմանապահ ծառայություն էր կատարում այդ տարածաշրջանում: Ինչպես երևում է Նազարբեկյանի զեկուցագրից, գնդապետ Բաղդասարովը «Կովկասյան ջոկատի շտաբի պետի 1918 թ. մարտի 12-ի հեռագրի հիման վրա իրավունք ուներ հիմնելու հատուկ ռազմահեղափոխական տրիբունալ Թիֆլիսի հեղափոխական տրիբունալի օրինակով»⁴:

Տրիբունալի կանոնադրությունը հայտարարագրում էր, որ մինչև Հաստատանի Հանրապետության ամբողջ տարածքում կձևավորվեին պետական իշխանության և կառավարման մարմինները, Քարվանսարայի և Դիլիջանի ռազմական շրջանին ենթակա տարածքում ժամանակավորապես ստեղծվում է «ռազմական տրիբունալ կարգուկանոնի հաստատման և հնարավոր հանցագործությունների կանխման համար»: Տրիբունալի կազմը համալրվում էր ռազմական շրջանի հրամանատարի և ինքնավարության վարչության նախագահի ներկայացված ցուցակներով, տրիբունալի նախագահի կողմից: Վերջինիս նշանակում էր հրամանատարը, պայմանով, որ նա լիներ բարձրագույն իրավաբանական կրթություն ունեցող անձ⁵: Վերը նշված ցուցակների հիման վրա նախագահը կազմում էր տրիբունալի դատական կազմը՝ բաղկացած երեք վճռական ձայն ունեցող անդամից (մեկն ինքնավարության վարչությունից, մեկը ռազմական

իշխանության ներկայացուցիչն էր, երրորդը այնպիսի անձ, որն անպայման ուներ բարձրագույն իրավաբանական կրթություն) և խորհրդակցական ձայն ունեցող տեղական բնակչության երկու ներկայացուցիչներից: Տրիբունալի նախագահը կարող էր կազմել նաև եռանդամ դատական կազմ և ուղարկել նրան ռազմական շրջանի տարբեր վայրերում գործելու: Այս դեպքում անդամներից մեկը համարվում էր նախագահող: Նշված ցուցակներից տրիբունալի նախագահը նշանակում էր «մեղադրյալին մեղադրող և պաշտպան հանդիսացող անձանց»: Տրիբունալին ընդդատյա գործերով հետաքննությունը և նախաքննությունը կատարում էին տեղամասային հատուկ նշանակված քննիչները, իսկ այն վայրերում, որտեղ դրանք չկային, տեղամասային կոմիսարները: Տրիբունալի նախագահը կարող էր նախաքննության կատարումը հանձնարարել տրիբունալի անդամներից մեկին, որը հետագայում չէր կարող մասնակցել գործի դատական քննությանը, որպես տրիբունալի անդամ:

Տրիբունալի քննությանն ընդդատյա էին բոլոր հանցագործություններն անկախ նրանց կատարման ժամանակից, սուբյեկտային կազմից: Թիֆլիսի հեղափոխական տրիբունալի կանոնադրությունը միայն օրենքով ամրագրված որոշ հանցագործություններ էր հանձնում տրիբունալի ենթակայությանը և ընդդատությանը: Տրիբունալն իր գործունեության ընթացքում պետք է ղեկավարվեր գործող ընդհանուր քրեադատավարական և ռազմադատավարական կանոններով, ինչպես նաև՝ քաղաքացիական և ռազմաքրեական նյութական օրենսդրությամբ:

Հետաքրքիր է տրիբունալի կանոնադրության 4-րդ հոդվ., համաձայն որի այն ղեպքերում, երբ նշված օրենսդրական իրավական աղբյուրներում չէին նախատեսված հանրորեն վտանգավոր այս կամ այն արարքի հանցակազմի հատկանիշները, և որոնք կրում էին տեղական կամ ժամանակավոր բնույթ (մանրադրամ թաքցնելը, Անդրկովկասյան Հանրապետության բռնակցի ընդունելուց հրաժարվելը, առևտրի մեջ խոշոր թղադրամներով առևտուր անելուց հրաժարվելը, եթե պարզվի, որ մանրադրամ կար. առաջին անհրաժեշտության և այլ ապրանքների գները արհեստականորեն բարձրացնելը), ապա տրիբունալը ինքը՝ «իր խղճով և հայեցողությամբ որոշում» էր դրանց պատժելիությունը:

Դիլիջան-Քարվանսարայի ռազմաշրջանային տրիբունալի կանոնադրությունը ի տարբերություն Թիֆլիսի ռազմահեղափոխական տրիբունալի օրինակելի կանոնադրության՝ շեղվելով օրենքից, փոխում էր նաև պատժատեսակների համակարգը, խստացնում դրանք: Այսպես բոլոր տեսակի սպանությունները, սպանության փորձերը, դիտավոր հրկի-

¹ Տե՛ս «Կառավարության լրագրեր», քերթ, 1918, թիվ 1:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 6, ք. 34-36:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, ք. 19:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 4, ք. 25-26:

⁵ Տրիբունալի նախագահ նշանակվել էր Ատոմ Արտեմի Քալանթարովը:

գումները, թալանը, աղջկա բռնաբարությունը, ամուսնացած կանանց աներեսաբար կաշեկ-հետապնդելը, հայրենիքին դավաճանելը, ռազմական գույքի կողոպուտը, պատժվում էին մահապատժով: Ըստ կանոնադրության 9-րդ հոդվ. մահապատիժ էր նախատեսվում նաև այն բոլոր հանցագործությունների համար, որոնք սովորական ժամանակներում համաձայն օրենքի պատժվում էին երկարաժամկետ տաժանակիր աշխատանքներով: Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշել, որ իրականում, այդ պահին ժամանակավոր կառավարության կողմից ընդունված օրենքով մահապատիժը, որպես պատժատեսակ, վերացված էր:

Ուսումնասիրությանը տրիբունալը յուրաքանչյուր գործի քննությունը պետք է ավարտեր յոթ օրվա ընթացքում: Տրիբունալի դատավճիռներն ի կատար էին ածվում տեղական միլիցիայի, ազգային գվարդիայի կամ գորամասերի կողմից՝ քսանչորս ժամվա ընթացքում: Տրիբունալի դատավճիռը վերջնական էր և բողոքարկման ու գանգատարկման ենթակա չէր:

Համեմատելով Թիֆլիսի ռազմահեղափոխական տրիբունալի և Դիլիջանի ռազմական շրջանի տրիբունալի կանոնադրությունները՝ կարող ենք նշել, որ վերջինս կազմված էր օրենքից էական շեղումներով: **Առաջին** շեղումը՝ մահապատժի սահմանումն էր, պատժատեսակ, որ վերացվել էր դեռ ժամանակավոր կառավարության օրոք, իսկ երբեմն նաև դրա չհիմնավորված կիրառումը: Օրինակ՝ «Քարվանսարայի ռազմահեղափոխական տրիբունալը 1918 թ. հունիսի 28-ին Ջարխեչ գյուղի բնակիչ Մովսես Օսիպովի Մողոմոնովին, մեղադրելով ոչ մեծ քանակով ալյուրի և շաքարի գողություն մեջ, դատապարտել է նրան մահապատժի գնդակահարության միջոցով և դատավճիռն ի կատար է ածվել անմիջապես: Այդ գողությունը կատարվել է դատապարտյալի ընտանիքի ծայրահեղ սովի հետևանքով: Նրա մահից հետո ընտանիքի մյուս անդամները՝ կինը, չորս երեխաները և ծեր ծնողները մնացել են առանց կերակրողի: Դա քիչ է: Տրիբունալը դատավճռի հիմնավորման մեջ դատապարտյալի բախտը ծանրացնելու համար մտցրել է կեղծ հանգամանք, իբր թե, գողությունը կատարված է գորբերի կարիքները սպասարկող պահեստից, իրականում պահեստը բարեգործական ընկերությանն էր և սպասարկում էր բացառապես որբանոցներին»¹: **Երկրորդ** շեղումը օրենքից, դա այլ քրեական պատիժների խստացումն էր և նոր պատժաչափերի սահմանումը: **Երրորդ**, շատ էական, շեղումը նոր հանցատեսակների նախատեսումն էր:

Այս ամենը ակնհայտորեն ապացուցում է, որ տրիբունալները իրենց հիմնադիր փաստաթղթերով լինելով ի սկզբանե հակաօրինական, ընթա-

ցիկ գործունեություն իրականացնելիս ևս հաշվի չէին առնելու գործող օրենքները: Եթե սրանց ավելացնենք այն հանգամանքը, որ տրիբունալում բացակայում էին արդարադատության համար անհրաժեշտ դատավարական երաշխիքները, որոնք իրական նախադրյալներ էին ստեղծում նաև դատական սխալների համար, ապա կատարվել, որ տրիբունալների իրավասությունը և իշխանությունը դատավճիռներ կայացնելիս կամայական էին և անսահմանափակ: Այսպես՝ Հայաստանի խորհուրդը 1919 թ. մարտի 4-ին քննելով Լյուդվիգ Հովհաննիսյանի ներման խնդրանքը՝ որոշել է «Դիլիջանի բնակիչ Լ. Հովհաննիսյանին, որը Դիլիջանի գավառի ռազմաշրջանային տրիբունալի 1918 թ. օգոստոսի 27-ի վճռով դատապարտված է ութ տարվա տաժանակիր աշխատանքների, Մխիթարյանի կողոպուտելու գործում մեղադրվելու համար, տալ լիակատար ներումն և ազատել նրան բանտարկությունից»¹: Ինչպես երևում է արդարադատության նախարարության Հայաստանի խորհրդին ներկայացրած ներման միջոցառման գործով ի հայտ են եկել նոր հանգամանքներ այն մասին, «որ այդ հանցագործությունը կատարել են Դոմարգեչ գյուղի բնակիչներ Մ. Քոչարյանը և Գ. Թամրազյանը, ... իսկ Հովհաննիսյանը պատիժ է կրում բանտում...»²:

Տրիբունալները կայացրել էին նաև շատ տարօրինակ դատավճիռներ, որոնք հետագայում հիմք են տալիս արդարադատության նախարարությանը եզրակացնելու. «քանի որ չկար ցուցում տրիբունալների անձնական կազմի մասին, տրիբունալ էին մտնում մեծամասամբ մարդիկ, որոնք ոչ միայն իրավաբանական պատրաստվածություն չունեին, այլև ընդհանրապես չէին համապատասխանում դատավորի բարձր կոչմանը, իսկ երբեմն էլ կասկածելի համբավ ունեին»: Այսպես, Էջմիածնի ռազմահեղափոխական տրիբունալը «տան վրա կողոպուտի նպատակով գինված հարձակման գործով ... դատապարտել է բոլոր մեղադրյալներին, իսկ պարագլուխներից մեկին լրիվ միատեսակ պայմաններում, առանց որևէ հիմքի արդարացրել է»³: Ավելի տարօրինակ էր Երևանի ռազմահեղափոխական տրիբունալի հետ կապված հետևյալ միջադեպը, որ պարզել է արդարադատության նախարարության դիվանի աշխատակիցը. «Վերանայելով Երևանի ռազմահեղափոխական դատարանի գործերը ես հանդիպեցի թուրքահպատակ Մ. Մալխասյանի գործին ... Երևանի ռազմահեղափոխական դատարանի պահանջագրի ուժով այդ գործը, որ ծա-

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1919, հոդվ. 101, էջ 57:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 69, թ. 3:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 69, թ. 3:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 71, թ. 1:

գել էր դեռ 1914 թ., Երևանի շրջանային դատարանը ուղարկել է ռազմահեղափոխական դատարանին: Գործը պահանջելու հիմք է ծառայել ռազմահեղափոխական դատարանի կանոնադրության պատճենը կցված պահանջագրին:

Ծանթանալով վերը նշված կանոնադրության շարադրանքին՝ ես մտահոգվեցի կանոնադրության 20-րդ հոդվ. ձևակերպմամբ, շարադրված այսպես. «Հեղափոխական դատարանին ընդդատյա են գործերը, որ ծագել են 1918 թ. փետրվարի 1-ից հետո և ավելի վաղ»: Ջարմանալի է «և ավելի վաղ» հավելագրումը, որ կատարելապես վերացնում է «1918 թվականի փետրվարի 1» ամսաթվի նշանակությունը, որով սահմանվում էր ռազմահեղափոխական դատարանի ընդդատությունը:

Իմ տարակուսանքը ավելի խորացավ, երբ ես տրիբունալի փաստաթղթերում հայտնաբերեցի Երևանի տրիբունալի կանոնադրության օրինակ, որում 20-րդ հոդվ. շարադրված էր առանց «և ավելի վաղ բառերի»¹: Ավելացնենք, որ պահանջված գործով վերոհիշյալ տաճկահայր մեղադրվում էր ոսկու մաքսանենգության համար: Կարծում ենք պահանջագիրը կազմողների հետին նպատակները պարզ են:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունից նախարար նշանակված Ս. Հարությունյանի օրոք արդարադատության նախարարությունը շարունակելով զբաղվել մինչհանրապետական ժամանակաշրջանի արտակարգ դատարանների խնդրով՝ ռազմահեղափոխական տրիբունալների դատավճիռներով դատապարտված անձանցից ստացել էր բազմաթիվ խնդրագրեր ներման կամ իրենց գործերը վերաքննելու մասին: Այս կապակցությամբ հնարավորին չափ ի մի հավաքվեցին տրիբունալների քննած քրեական գործերի նյութերը և ընդհանրապես տրիբունալների գործունեության մասին տվյալները: Ս. Հարությունյանը լճռական էր ռազմահեղափոխական տրիբունալների հարցում և Երևանի շրջանային դատարանի նախագահին 1918 թ. նոյեմբերի 22-ին ուղարկել է հետևյալ գրությունը. «Ինձ հանձնարարված արդարադատության նախարարությունում նախկին ռազմահեղափոխական տրիբունալների գործերի հետ ծանոթանալիս ... ես չկարողացա գտնել տվյալներ, որոնցից երևար, թե որ իրավասու մարմնի կողմից են տրիբունալները ստեղծվել, ինչպիսին են եղել նրանց իրավագործությունները և պատշաճ իշխանության կողմից հաստատված ինչպիսի օրենքներով, կանոնադրություններով կամ կանոններով են նրանք ղեկավարվել: Գիշտ է գործերում հանդիպում է 20 հոդվածից բաղկացած, այսպես կոչված, կանոնադրություն, սակայն ում

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 6, թ. 257:

կողմից է այն կազմվել և հաստատվել, հավաստիորեն անհայտ է: Ավելին, գործերում կան տվյալներ, որոնցից կարելի է եզրակացնել, որ այդ կանոնադրությունները չեն հաստատվել Անդրկովկասյան բարձրագույն իշխանությունների կողմից ... Հաղորդելով այդ մասին, խնդրում եմ Ձեզ պարոն նախագահ, Շրջանային դատարանի անդամների ժողովում դատախազի մասնակցությամբ դնել հետևյալ հարցերը՝

1. Համարե՞լ հեղափոխական տրիբունալները օրինական դատարաններ, թե՞ ոչ:

2. Համարե՞լ գործերում եղած կանոնադրությունները ակտեր, որ ունեցել են օրենքի ուժ, թե՞ ոչ և ինչու՞:

3. Հնարավո՞ր է այդ երկրորդ դեպքում տրիբունալի անդամներին ենթարկել քրեական պատասխանատվության...»¹:

Չնայած Հայ ժողովրդական կուսակցության նախարարի արմատական դիրքորոշմանը, ամենայն հավանականությամբ, որոշակի քաղաքական պատճառների հետևանքով, նա չկարողացավ վերը բերված գրությամբ նախորոշված ուղղությամբ տանել դեպքերի զարգացումը: Բայց նախարարը ձեռնարկեց մեկ այլ արմատական քայլ ընդդեմ տրիբունալների ապօրինի գործունեության: Արդարադատության նախարարությունում կազմվեց օրինագիծ, որով ռազմահեղափոխական տրիբունալների դատավճիռներով դատապարտված բոլոր անձանց իրավունք էր տրվում դիմել արդարադատության նախարարությանը իրենց գործը վերաքննելու խնդրանքով: Այդ գործերը դատապարտյալների հետ միասին պետք է ուղարկվեին ըստ ընդդատության՝ պատշաճ դատարաններին, որոնք որպես առաջին ատյան պետք է նորից քննեին դրանք:

Նախարարների խորհուրդը քննարկելով այդ օրինագիծը 1918 թ. դեկտեմբերի 23-ին ընդունել է որոշում այն ներկայացնելու Հայաստանի խորհրդին «ի հաստատումն»: Հայաստանի խորհուրդը քննարկել է այդ օրինագիծը, սակայն վերջնական երրորդ ընթերցմամբ չի ընդունել: Ինչպես երևում է Հայաստանի խորհրդի, իսկ հետագայում նաև Հայաստանի խորհրդարանի օրենքների և որոշումների ժողովածուներից, այդ մարմինների օրակարգերի ուսումնասիրությունից օրենսդիր մարմինը գնացել է այդ տեսակի գործերը, ըստ արդարադատության նախարարության ներկայացրած զեկուցագրերի՝ անհատական կարգով քննարկման և արդյունքում ներման կամ պատժի մեղմացման որոշումների ընդունման ճանապարհով:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 206, ց. 1, գ. 6, թ. 361:

2.3. Հանրապետության առաջին կառավարության «Հայտարարագիրը» և դատական քաղաքականության հիմնահարցերը: Վերը նկարագրեցինք այն իրավիճակը, որում իր գործունեությունը սկսեցին Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը և արդարադատության նախարարությունը, որոնց ջանքերի շնորհիվ հանրապետությունում պետք է հիմնադրվեր արդարադատության մարմինների գործուն, արդյունավետ համակարգ: Դատական համակարգ, որը մի կողմից պետք է պաշտպաներ անձին, հասարակությանը, պետությանը ահազանացող հանցավորությունից և մյուս կողմից՝ պաշտպան կանգներ յուրաքանչյուր քաղաքացու բնական իրավունքներին ու ազատություններին, գույքին, պատվին ու արժանապատվությանը:

Թիֆլիսում կազմված Հ. Քաջազնունու առաջին կառավարությունում արդարադատության նախարար չկար, չէր նշանակված¹: Հայաստանի Հանրապետության առաջին օրենսդիր մարմնի՝ Հայաստանի խորհրդի կողմից հուլիսի 24-ին վերստին վարչապետ ընտրված Հ. Քաջազնունին կազմեց Հայաստանի Հանրապետության մոր կառավարություն, որի կառուցվածքում տեղ էր գտել նաև արդարադատության նախարարությունը², բայց նախարարի պաշտոնը մնացել էր թափուր: Վարչապետի հանձնարարությամբ արդարադատության նախարարի պարտականությունները ժամանակավորապես վարելու էր ֆինանսների նախարար Խ. Կարճիկյանը: Բայց արդեն հուլիսի 28-ին նախարար-նախագահի (վարչապետի) կարգադրությամբ արդարադատության նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատարն արձակվեց այդ պարտականությունը իրականացնելուց և արդարադատության նախարար նշանակվեց երդվյալ հավատարմատար Գ. Տեր-Պետրոսյանը³, որը «տեղական անկուսակցական գործիչներից էր»⁴:

1918 թ. օգոստոսի 3-ին Հայաստանի խորհրդի երկրորդ նիստում Հ. Քաջազնունին հրապարակեց կառավարության «Հայտարարագիրը»: Արտակարգ ծանր քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական իրադրությունում էին գործի անցնում Հայաստանի Հանրապետության առաջին օրենսդիր մարմինը և կառավարությունը: Իրավիճակը ծանրանում էր նաև նրանով, որ այդ մարմինները կոչված էին իրականացնելու պետական կառավարում նորանկախ մի պետությունում, որը չուներ իրեն նա-

¹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն ..., էջ 156:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 2:

³ Տե՛ս «Կառավարության լրագրեր» պաշտոնաթերթ, 1918, թիվ 1:

⁴ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն ..., էջ 160:

խորդող պատրաստի պետական ապարատ: Այդ ամենի հետևանքն անիշխանությունն էր ու հանցավորության բարձր մակարդակը: Այս բացառիկ պայմաններն էլ կանխորոշում էին կառավարության գլխավոր խնդիրը. «Կասեցնել քայքայման գործընթացը, հանել երկիրը անիշխանության վիճակից ու ստեղծել պետական շինարարության համար պայմաններ»: «Անձև քառսի և ավերակների կույտից» կառավարությունը պետք է ստեղծեր «կենսունակ և աշխատող մի մարմին»¹:

Հ. Քաջազնունու կառավարության «Հայտարարագիրը», որ հավանություն ստացավ Հայաստանի խորհրդում, արդարադատության ոլորտում իշխանությունների առջև խնդիր էր դնում «Հարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրավահասակացման և իրավական սովորույթների պայմաններին՝ միաժամանակ մասնակից անելով քրեական դատավարությանը ժողովրդի ներկայացուցիչներին»:

Ինչքանով էին հիմնավորված և խորապես մտածված կառավարության «Հայտարարագրի» արդարադատության ոլորտին վերաբերող դրույթները: Իհարկե, կառավարությունը խուսափել էր ծայրահեղ, ամպագորգոռ ծրագրային հայտարարություններից և Հ. Քաջազնունու խոսքերով ասած ելակետ էր ունեցել հետևյալ դիրքորոշումը. «Նախ խաղաղություն, մոր բարենորոգումներ, մեր կառավարությունը իրոք ձգտում է ստեղծել ժողովրդի համար տարրական իրավակարգ, որովհետև նախքան քաղաքացիական ազատություններն ապահովելը, պետք է ապահովել կյանքը, նախքան սահմանադիր ժողովը իրավիճակը, պետք է ապահովել ազատ խոսքը և այլն»²: Իրատեսական այդպիսի քաղաքական կուրսի ընտրությունը, ըստ կառավարող կուսակցության պաշտոնաթերթի, պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ «ներկա կառավարությունը իրեն համարում է ժամանակավոր, մինչև որ Սահմանադիր ժողովը կընտրի ինչպես իր մնայուն խորհրդարանը, մնանապես և իր իրավատեր կառավարությունը. այլև երկիրը դուրս կգա այն անորոշ կացությունից, որի մեջ այսօր դեգերում է իր ժողովրդով»:

Բայց և այնպես արդարադատության վերաբերյալ կառավարության «Հայտարարագրի» դրույթների մի քանի ընդհանուր, վերացական ձևակերպումներն, անշուշտ, անբավարար էին: Կառավարությունը չէր նշում, թե ի՞նչ միջոցներով ու ձեռնարկներով պետք է օրինակամություն և իրավակարգ հաստատվեր Հայաստանի Հանրապետությունում, ինչպե՞ս պետք է արդարադատությունը հաստատուն հիմքերի վրա դրվեր, ինչպի-

¹ Տե՛ս «Չանգ», թերթ, 1918, թիվ 43:

² Տե՛ս «Չանգ», թերթ, 1918, թիվ 45-46:

սի՞ դատական համակարգ, իրավապահայան մարմիններ պետք է կյանքի կոչվեին այդ խնդիրները կենսագործելու համար, դրանց համապատասխան ինչպիսի՞ օրինագծեր պետք է մշակվեին և ներկայացվեին օրենսդիր մարմնին: «Հայտարարագրում» նույնիսկ նշված չէր, թե որ օրենքներով պետք է ղեկավարվեր սեփական օրենսդրություն և իրավական համակարգ չունեցող նորանկախ հանրապետությունը: Մատնանշված խնդիրները էական նշանակություն ունեին պատերազմի, քառսի, անօրինականությունների, տարրական իրավակարգի բացակայության հորձանուտում խրված Հայաստանի Հանրապետության համար և ելնելով հանրապետության կյանքի այդպիսի դժգույն պայմաններից, կյանքի իրական պահանջմունքներից, պետք է ստանային իրենց անհապաղ լուծումը:

Հայաստանի Հանրապետության առաջին արդարադատության նախարարի՝ Գ. Տեր-Պետրոսյանի նշանակումով սկսվեց արդարադատության նախարարության կազմակերպումը և գործունեությունը, որը սկզբնական շրջանում կատարեց մեծ կազմակերպական աշխատանք, ինչպես բուն արդարադատության նախարարության կենտրոնական ապարատը կազմավորելու և կանոնակարգելու ուղղությամբ, այնպես էլ դատական համակարգի հիմունքների մշակման, կազմակերպման ու գործունեության ծավալման ուղղությամբ: Իսկ որ հասարակական հարաբերությունների կառավարման այս ոլորտում բարձիթողի վիճակ էր, հատուկ ապացուցման կարիք չուկի: Այդ են վկայում ժամանակի մամուլը, ժամանակակիցների հուշերը, եղած արխիվային նյութերը, նաև ռազմա-հեղափոխական տրիբունալների վերը նկարագրված գործունեությունը:

§ 3. Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգի կառուցման հայեցակարգի մշակումը և դրա օրենսդրական կենսագործումը

3.1. Գատական շինարարության հնարավոր ուղիները: Հայաստանի Հանրապետության հռչակմամբ, օրենսդիր մարմնի ու կառավարության ձևավորմամբ ու դրանց գործունեության ծավալումով հանրապետության նորաստեղծ արդարադատության նախարարության առջև ծառայած խնդիրներից մեկն էլ նորահռչակ հանրապետության դատական համակարգի կառուցման դատարանակազմական և դատավարական հիմունքների մշակումն ու օրենսդրական իրագործումն էր, այսինքն՝ դատական շինարարությունը: Արդեն նշել ենք, որ Հ. Քաջագունու կառավարության

1918 թ. օգոստոսի 3-ի «Հայտարարագրում» արդարադատության վերաբերյալ դրույթները շատ ընդհանուր էին, իսկ դատական համակարգի հիմունքների մասին նրանում ոչ մի խոսք չկար ընդհանրապես:

Հասարակական հարաբերությունների կառավարման այս ոլորտում իրավիճակի ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը ենթադրում էր երկու ճանապարհ: **Առաջին** կառուցել լրիվ նոր դատական համակարգ՝ հասարակական կյանքի փոփոխված պայմաններից ելնելով, **երկրորդ**՝ հարմարեցնել ռուսական դատական համակարգը հանրապետության իրական պահանջմունքներին, կյանքի պայմաններին, վերացնել բոլոր արտակարգ դատարանները (ռազմահեղափոխական տրիբունալները)՝ դարձնելով դատական համակարգը ամբողջական ու ներդաշնակ:

Մատնանշված հիմնախնդրի լուծումը հետագայում բախտորոշ էր դառնալու հանրապետության համար և կարևոր դեր էր խաղալու օրինականության և իրավակարգի հաստատման գործում, որովհետև ստեղծագործ, շինարար աշխատանքն անհնարին էր առանց կանոնավոր, նպատակամղված պետական կառավարման, այդ թվում՝ արդարադատության պատշաճ և արագ կենսագործման: Ազգային պետության կայացման գործընթացում դատարանը և արդարադատությունը խաղալու էին կարևոր դեր՝ որպես հանրապետության իշխանությունների հեղինակության փորձաքար:

Զգալով հարցի լրջությունը և կարևորությունը արդարադատության նախարարը միանգամից չանցավ այդ խնդրի լուծմանը, և կառավարության առաջին «Հայտարարագրի» դրույթների ընդհանուր, վերացական բնույթը պայմանավորված էր երևի հենց այդ հանգամանքով:

Առաջին ճանապարհով, այն է՝ մշակել նոր դատական համակարգի հիմունքներ և ստեղծել նոր դատարաններ ելնելով իրականության պահանջմունքներից (պատերազմ, անարխիա, բնակչության անընդհատ տեղաշարժեր, ահռելի հանցավորություն և այլն), շարժվելու մասին հիմնականում խոսք չի գնացել: Եվ՝ Հայաստանի խորհրդի իրավաբան պատգամավորները, և՛ արդարադատության նախարարությունը, և՛ դատական ու դատախազական, ինչպես և փաստաբան գործիչների մեծագույն մասը անվերապահորեն կողմնակից էին միայն ռուսական դատական համակարգը հանրապետության իրական պայմաններին հարամարեցնելուն: Այսինքն՝ բոլորն անվերապահորեն ընդունում էին, որ Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է ընկալի և իրագործի Ալեքսանդր Երկրորդի դատական բարեփոխման դրույթները՝ մաքրելով այն հետագա խեղաթյուրումներից ու հակաբարեփոխումներից:

3.2. Գատական համակարգի կառուցման հայեցակարգը: Արդարադատության նախարարությունում առաջին նախարարի գլխավորությամբ անմիջապես անցան գործի, խորհելով Հայաստանի Հանրապետությունում դատական համակարգի կազմակերպման մասին: Արդեն 1918 թ. օգոստոսի 13-ին արդարադատության նախարարն ուներ պատրաստի Ձեկուցագիր-բացատրագիր նվիրված այդ խնդիրներին¹: Այդ փաստաթղթի հիմնական դրույթները հետևյալներն էին. «դատական հիմնարկությունների ընդհանուր համակարգում կազմավորվել են դատարկ տեղեր, որոնք անհրաժեշտ է լրացնել, քանի որ կապը բոլոր դատական հիմնարկությունների միջև ոչ միայն մեխանիկական է, այլ նաև օրգանական և իրացնել երկրում արդարադատություն՝ օգտվելով միայն առկա դատական հիմնարկություններից², պատկերացվում է անհնարին»:

Ինչպես տեսնում ենք, խոսքը գնում է միայն դատական համակարգը ամբողջացնելու մասին, որ ենթադրում էր նախ Հայաստանի Հանրապետության իրականությանը հարմարեցնել նախկին ռուսական դատարանը և երկրորդ «լրացնել դատարկ տեղերը»: Երկրորդ դեպքում նախարարը նկատի ուներ այն, որ Ռուսաստանից Անդրկովկասի Հանրապետության անկախության հռչակումով, իսկ այնուհետև դեպքերի բերումով Անդրկովկասում երեք անկախ հանրապետությունների հռչակումով, Հայաստանի Հանրապետության տարածքում մնացած դատարանները կորցրեցին վերաքննիչ ատյանը ընդհանուր ընդդատության գործերով և վճռաբեկ ատյանը հաշտարար ընդդատության գործերով, ի դեմս՝ Թիֆլիսի Դատական պալատի, իսկ ի դեմս ռուսական Կառավարիչ սենատի՝ վճռաբեկ ատյանը ընդհանուր ընդդատության գործերով:

Արդարադատության նախարարի զեկուցագրում հիմնավորվում էին հետևյալ հիմնական առաջարկությունները: «Նախ պետք է պարզել, թե որ դատարանները պետք է պահպանվեն և որոնք ներմուծվեն, որպեսզի չխախտվի դատական հիմնարկությունների գոյություն ունեցող կառուցվածքը: Դրա համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ կազմակերպել վերաքննիչ դատարան (դատական պալատ) շրջանային դատարանի քաղաքացիական և քրեական բաժանմունքների վճիռների և դատավճիռների վերանայման իրավունքով»:

Այնուհետև առաջարկվում էր սահմանափակ ընդդատությամբ հաշտարար դատարանների հետ միասին պահպանել շրջանային դատա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք. 28-30:

² Այստեղ Ձեկուցագիր-բացատրագրի հեղինակները նկատի ունեն Երևանի շրջանային դատարանը և գործող մի քանի հաշտարար դատարանները:

րանները, որոնց նախկին հիմունքներով ընդդատյա էին լինելու հաշտարար դատարանների ընդդատությունից դուրս գտնվող քրեական և քաղաքացիական գործերը և վերջապես հիմնել վճռաբեկ դատարան՝ քրեական և քաղաքացիական բաժանմունքներով:

Վերը նկարագրված դատական մարմինների ընդհանուր կառուցվածքում նախարարությունն առաջարկում էր կատարել որոշ վերապահումներ այն իմաստով, որ բոլոր այդ դատական մարմինները հանրապետությունում հիմնադրելն աննպատակահարմար էր ծախսերի ու հանրապետության իրավաբանական շրջանառության իրական պահանջմունքների տեսակետից: Մասնավորապես՝ խոսքը գնում է քաղաքացիական գործերով արդարադատություն իրականացնող դատական համակարգի մասին, որ Կենտրոնական Ռուսաստանում կառուցված էր այսպես կոչված «երկակիության սկզբունքով»՝ սահմանափակ ընդդատությամբ հաշտարար դատարաններ և սրանց ընդդատությունից դուրս մնացող քաղաքացիական գործեր քննող շրջանային դատարաններ: Առաջինների համար վերաքննիչ ատյան էին հաշտարար համագումարները, երկրորդների համար՝ դատական պալատները: Երկուսն էլ ունեին միասնական վճռաբեկ ատյան՝ սենատ¹:

Նպատակ ունենալով հիմնել ժողովրդին մոտ կանգնած և պետական բյուջեի վրա էժան նստող դատարաններ, նախարարությունը առաջարկում էր քաղաքացիական գործերով դատարանների հետևյալ կառուցվածքը: **Առաջին ատյան**՝ միանձնյա հաշտարար դատավորներ՝ առանց նրաց ընդդատության սահմանափակման. **վերաքննիչ ատյան**՝ հաշտարար դատավորների համագումար. **վճռաբեկ դատարան**՝ դատական համակարգի ավարտական օղակը՝ մեկ ընդհանուր, այսինքն՝ բոլոր տեսակի գործերի համար միասնական բաժանմունքով²: Այսպիսով, վերոհիշյալ ընդհանուր դատական համակարգից դուրս էր մնում դրա երկրորդ ենթակառուցվածքը՝ շրջանային դատարանը՝ առաջին ատյան, դատական պալատը՝ վերաքննիչ ատյան, սենատի՝ վճռաբեկ դատարանի քաղաքացիական բաժանմունքը:

Նախարարն այս առաջարկությունը հիմնավորում էր նրանով, որ 1918 թ. հունվարի 1-ից միչնչև օգոստոսի 1-ը շրջանային դատարանի քաղաքացիական բաժանմունք էր «մուտքագրվել մոտավորապես 30 գործ, և պետք է ենթադրել, որ այդպիսի մուտքը բացատրվում է ոչ միայն բացա-

¹ Տե՛ս **Виленский Б.В.** Судебная реформа и контрреформа в России. М., 1969, էջ 164:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք. 30:

ռապես անցման ժամանակի պատճառներով այլևս պայմանավորված է երկրի մշտական տնտեսական ու մասամբ էլ մշակույթային-աշխարհագրական պայմաններով»¹:

Այդպիսի գործերի քանակը Երևանի շրջանային դատարանում շատ չէր նաև մինչպատերազմական տարիներին: Դրանց միջին քանակը 1908-17 թ.թ. ժամանակահատվածում յուրաքանչյուր տարվա համար հասնում էր հարյուր հիսունից երկու հարյուրի: Դա էլ հիմք էր տալիս Գ. Տեր-Պետրոսյանին առաջարկելու վերացնել Երևանի շրջանային դատարանի քաղաքացիական բաժանմունքը: Եթե ընդհանուր ընդդատության քաղաքացիական գործերով որպես առաջին ատյան պահպանվեր շրջանային դատարանը, ապա անխուսափելիորեն պետք է ստեղծվեր նաև վերաքննիչ ատյան՝ դատական պալատ իր քաղաքացիական բաժանմունքով, որը վերջնականապես դատապարտված կլիներ անգործության: «Հանուն քսան, հիսուն, կամ էլ նույնիսկ հարյուր գործի, որոնք կարող են ծագել տարվա ընթացքում, աննպատակահարմար կլինի, իսկ նկատի ունենալով, երկրի աղքատիկ դրությունը նաև հանցավոր ծախսել հսկայական միջոցներ կոլեգիալ քաղաքացիական դատարանների պահպանման համար»:

Վճռաբեկ դատարանը ենթադրվում էր ստեղծել «համեստ հիմքերով»՝ մեկ ընդհանուր բաժանմունքով, և՛ քաղաքացիական, և՛ քրեական գործերի համար: Այն կատարելու էր նաև Գլխավոր ռազմական² դատարանի գործառույթը՝ համարվելով վճռաբեկ ատյան նաև ռազմական դատարանների համար:

Քրեական գործերով դատարանների կազմակերպման հարցում արդարադատության նախարարության մշակած հայեցակարգը՝ Չեկուցագիր-բացատրագիրը առաջարկում էր հաշտարար դատարանների իրավասությունից դուրս մնացող և շրջանային դատարանին ընդդատյա բոլոր քրեական գործերով մտցնել երդվյալ ատենակալների դատարան և դրանով իսկ ինքնաբերաբար վերացնել դատական պալատի, այսինքն՝ վերաքննիչ ատյանի անհրաժեշտությունը նաև քրեական գործերով: Այդ-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, թ. 29:

² Առաջին հանրապետության պաշտոնական փաստաթղթերում արդի եզրույթաբանությամբ «զինվորական դատարանը», «պաշտպանության նախարարությունը» մատնանշելու համար օգտագործել են հիմնականում «ռազմական դատարան», «ռազմական նախարարություն», «ռազմական նախարար» եզրույթները: Այդ իսկ պատճառով շարադրանքում պահպանվել է արխիվային փաստաթղթերի եզրութաբանությունը:

պիսով, քրեական գործերով դատական համակարգը պահպանելու էր իր երկակիությունը:

Առաջին ենթահամակարգ՝ հաշտարար դատավորներ (առաջին ատյան), հաշտարար դատավորների համագումար (վերաքննիչ ատյան), վճռաբեկ դատարան:

Երկրորդ ենթահամակարգ՝ շրջանային դատարան երդվյալ ատենակալներով (առաջին ատյան), վճռաբեկ դատարան:

Երևանի գործող շրջանային դատարանի վարչական և ցուցակագրական բաժանմունքները պետք է վերացվեին, իսկ դրանց ընդդատյա գործերը՝ վերապահվեին հաշտարար դատավորների համագումարների իրավասությանը:

Այսպիսին էր Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքացիական և քրեական դատարանների ենթադրվող դատարանակազմական համակարգը, որի դրույթները մշակելիս արդարադատության նախարարը հաշվի էր նստել երեք հիմնական հանգամանքների հետ՝ ֆինանսական խնայողության. դատական համակարգի ներքին կառուցվածքի գործառույթային ամբողջականություն. դատարանի մոտիկությունը բնակչությանը՝ որպես արդարադատության մատչելիության բաղադրատարր:

3.3. Դատական համակարգի կառուցման հայեցակարգային հիմնախնդիրների քննարկումները: Դատական շինարարության հիմնահարցերի քննարկման և դրանց արդյունավետ լուծումներ տալու համար արդարադատության նախարարի նախաձեռնությամբ գումարվեցին մի շարք խորհրդակցություններ և համաժողովներ, որոնց արդյունքում ընդունվեցին համապատասխան որոշումներ ու մշակվեցին անհրաժեշտ օրինագծեր:

Առաջին խորհրդակցությունը՝ արդարադատության նախարարի հրավերով՝ Հայաստանի խորհրդի իրավաբան պատգամավորների մասնակցությամբ, կայացել է 1918 թ. օգոստոսի 13-ին¹: Խորհրդակցությանը քննարկման էր դրվել արդարադատության նախարար Գ. Տեր-Պետրոսյանի վերոհիշյալ Չեկուցագիր-բացատրագիրը՝ Հայաստանի Հանրապետությունում դատական համակարգի կառուցման մասին: Խորհրդակցությունում բուռն վիճաբանությունների ընթացքում առաջ եկան տարածայնություններ գեկուցագրի դրույթների շուրջ, մասնավորապես, քաղաքացիական գործերով դատարանի կազմակերպման և երդվյալ ատենակալների դատարանի ստեղծման հարցերում: Արտահայտված կարծիքները կարելի է բաժանել երկու հիմնական տարբերվող տեսակետների:

¹ Տե՛ս «Չանգ», թերթ, 1918, թիվ 45:

Օգոստոսի 13-ի խորհրդակցության մասնակիցների մի խումբը, համաձայնվելով նախարարի գեկույցի ելակետային դրույթների հետ, հնարավոր էր համարում միանձնյա հաշտարար դատավորների, որպես քաղաքացիական գործերով առաջին ատյանի, առանց ընդդատության սահմանափակման, հիմնադրմանը՝ դա հիմնավորելով «դատարանը ժողովրդին մերձեցնելու» փաստարկով: Այս տեսակետի կողմնակիցների մեծ մասը, սակայն, դեմ էր քաղաքացիական գործերով վերաքննիչ ատյանի՝ հաշտարար դատավորների համագումարի ինստիտուտի ստեղծմանը՝ հիմնավորելով դա հետևյալ դատողություններով. «հաշտարար դատավորների համագումարի կազմակերպումը սերտորեն կապված է հաշտարար դատավորների ընտրվածության հետ, այդ վերջինը կարելի է կենսագործել միայն տեղական ինքնավարություններ ներմուծելու դեպքում... Բացի ձևական բնույթի դատողություններից այդ ինստիտուտը առաջ է բերում նաև լուրջ առարկություններ ըստ էության: Ինչքան էլ բարձր կանգնած լինեն հաշտարար դատավորները, ծանրաբեռնված լինելով գործերով, որոնք, դրանց իրավասության ենթադրվող ընդլայնման դեպքում, անկասկած կշատանան, նրանք դժվար թե կհանդիսանան այն անհրաժեշտ բարձրագույն ատյանը, որի կոչումն է վերանայել և ուղղել ստորին աստիճանի դատարանի թույլ տված սխալները... Անհրաժեշտ է նաև ի նկատի ունենալ երկրի աշխարհագրական և կլիմայական պայմանները, որոնք փաստորեն անհնարին են դարձնում համագումարները ձմռան ամիսներին որոշ վայրերում»¹: Այս տեսակետից պետական ծախսերի խնայողություն ևս չէր սպասվում, քանի որ հաշտարար համագումարների ինստիտուտի հիմնադրումը կհանգեցներ դրանց նախագահների հաստիքի, մշտական անդամների, գրասենյակի հիմնադրման, որը ծախսերի տեսակետից չէր զիջում շրջանային դատարանի՝ որպես տվյալ դեպքում հաշտարար արդարադատության վերաքննիչ ատյանի, պահպանման ծախսերին: Այս ամենի ուժով առաջին տեսակետը հիմնավորողները, կողմնակից լինելով քաղաքացիական գործերով միանձնյա հաշտարար դատարանի ինստիտուտին, դեմ էին որպես երկրորդ ատյան հաշտարար դատավորների համագումարին և առաջարկում էին որպես վերաքննիչ ատյան ճանաչել շրջանային դատարանի քաղաքացիական բաժանմունքը: Իսկ որպեսզի այդ բաժանմունքը ունենար պատշաճ ծանրաբեռնվածություն, առաջարկվում էր նրա վրա դնել նաև վարչական և ցուցակագրական բաժանմունքների պարտականությունները:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք. 31:

Խորհրդակցության մասնակիցների երկրորդ մասը բռնել էր պահպանողական դիրքորոշում, չկիսելով նախարարի գեկուցագրի դրույթները, գտնելով, որ «դուրս նետելով, կամ ուղղելով ինչ-որ բան արդեն իսկ գոյություն ունեցող համակարգից կնշանակի լավից գնալ դեպի վատը, առանց դրա համար բավարար հիմքերի»: Այլ կերպ ասած, այս տեսակետի կողմնակիցները դեմ էին և՛ հաշտարար դատավորների իրավասության ընդլայնմանը, և՛ հաշտարար դատավորների համագումարի հիմնադրմանը, և՛ շրջանային դատարանի քաղաքացիական բաժանմունքի վերացմանը: Հետևաբար, ըստ նրանց, հիմք ընդունելով ռուսական դատական համակարգի հիմնադրույթները, արդարադատության նախարարությանը մնում էր միայն ստեղծել այն դատական ատյանները, որոնցից Ռուսական Կայսրության մասնատման հետևանքով զրկվել էր Հայաստանի Հանրապետությունը, այսինքն՝ հիմնել դատական պալատ, որպես վերաքննիչ ատյան և Հայաստանի Մենատ, որպես վճռաբեկ ատյան, առանց դատական համակարգում, դատարանակազմության օրենսդրության մեջ որևէ էական փոփոխության, որովհետև «ոչ ժամանակի պայմանները, ոչ պատրաստի իրավաբանական ուժերի առկայությունը հնարավորություն չեն տալիս կատարել թեկուզ մասնակի փոփոխություններ ընդունված դատական հիմնարկությունների համակարգում»:

Երկրորդ խորհրդակցությունը արդարադատության նախարարի նախաձեռնությամբ գումարվեց 1918 թ. օգոստոսի 15-ին Երևանի շրջանային դատարանի դատական, դատա-խազական պաշտոնյաների, հաշտարար դատավորների և ռազմաշրջանային դատարանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ¹: Այստեղ ևս բազմակողմանիորեն քննարկելով արդարադատության նախարարի ներկայացրած դատական բարեփոխումների նախագիծը՝ խորհրդակցության մասնակիցները այդ բարեփոխումների անհրաժեշտության և իրականացման եղանակների վերաբերյալ հանգեցին տարբեր տեսակետների: Այս քննարկումներում ևս կարելի է առանձնացնել երկու հիմնական հոսանքներ, որոնք իրենց հիմնական գծերով, չհաշված որոշ մասնակի տարբերություններ, մնան էին նախորդ խորհրդակցությունում արտահայտված տեսակետներին, բացառությամբ որոշ ելույթների, որոնք առանձնանում էին երկու հիմնական դիրքորոշումներից իրենց յուրահատկությամբ: Օրինակ՝ Երևանի շրջանային դատարանի անդամ Վերիգինը կողմնակից էր հաշտարար դատավորներին բոլոր քաղաքացիական գործերով առաջին ատյան ճանաչելուն, բայց միայն ժամանակավորապես «մինչև կյանքի նորմալ պայման-

¹ Տես «Չանգ», թեթք, 1918, թիվ 45: ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 68, ք. 33-34:

ների հաստատումը» Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, որը, ինչպես կտեսնենք հետագայում, շատ ճիշտ առաջարկ էր. ամենակարևորը՝ ելնում էր հասարակության կյանքի իրական պահանջումքներից, այլ ոչ թե տեսական ու պահպանողական ինչ-ինչ դրույթներից:

1920 թ. օգոստոսի 20-ին արդարադատության նախարարի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց միացյալ խորհրդակցություն, որին հրավիրված էին ինչպես դատական, դատախազական, քննչական «գործիչները», այնպես էլ երդվյալ հավատարմատարները՝ փաստաբանները: Միացյալ խորհրդակցությունում ևս քննարկվեցին արդարադատության նախարարի Ձեկույց-բացատրագիրը, ինչպես նաև նախորդ խորհրդակցություններում արված առաջարկները՝ խնդրին վերջնական լուծում տալու համար¹: Այս անգամ արդեն արդարադատության նախարարի առաջարկությունները դատական բարեփոխումների հիմունքների մասին խորհրդակցությունում պաշտպանություն չգտան, բացառությամբ նախարարից և մեկ փաստաբանից, որն արել է հետաքրքիր, շատ տեղին դիտողություններ. «Ներկայումս արմատական փոփոխություններ մտցնել դատական գործի մեջ իրականում չի կարելի, սակայն ներկա քաղաքացիականության տեսակետից հաշտվել հին դատական կարգերի հետ անհնարին է: Նախկին «գերտերության» մասշտաբը մանրացնել մինչև Հայաստանի Հանրապետության գյուղական համայնք, անընդունելի է: Գիտությունը՝ գիտություն, սակայն կյանքը կյանք է: Կարևոր են նաև ֆինանսական արգելքները, սակայն ֆինանսական պատճառով չի կարելի հրաժարվել արդարադատությունից: Հաշտարար դատարանը մոտիկ է կանգնած ժողովրդին, այդ մոտիկությամբ ներդնում է կուլտուրա բնակչության մեջ: Պետք է ավելացնել հաշտարար դատավորների քանակն այնքան, որպեսզի նրանք կարողանան նորմալ լուծել բոլոր քաղաքացիական գործերը... վերաքննիչ ատյան հաշտարար դատավորների համար պիտի լինեն հաշտարար համագումարները»:

Այսպիսով, սկզբնաաղբյուրների ուսումնասիրությունից երևում է, որ ռուսական դատարանի և դատավարության էական վերակազմավորման անհրաժեշտությունը ընդունում էին միայն արդարադատության նախարարը ու ևս մի քանի իրավաբաններ, որոնք սակայն փոքրամասնություն էլ մնացին: Միացյալ խորհրդակցության արդյունքում արձանագրվեց, որ «անհնարին է ներկայումս իրականացնել դատարանի արմատական ցարդ»:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք. 35-38, 39-42:

3.4. «Հայաստանի Հանրապետությունում դատարանի կազմակերպման մասին» օրինագծերի օգոստոսյան փաթեթը: Դատական համակարգի կառուցման հիմունքներին, դատական բարեփոխումների խնդիրներին մվիրված խորհրդակցությունների և արդարադատության նախարարության անմիջական աշխատանքի արդյունքը «Հայաստանի Հանրապետությունում դատարանի կազմակերպման մասին» օրինագծերի փաթեթն էր, որը 1918 թ. սեպտեմբերի 5-ին զեկուցվեց Նախարարների խորհրդին և հավանության արժանանալով՝ օրենսդրական նախաձեռնության կարգով ուղարկվեց Հայաստանի խորհուրդ: Հայաստանի Հանրապետությունում դատարանի կազմակերպման մասին օրինագծերի փաթեթը բաղկացած էր «Քաղաքացիական դատավարության կանոնադրությունում մի քանի փոփոխությունների մասին», «Քրեական դատավարության կանոնադրությունում մի քանի փոփոխությունների մասին», «Դատական հաստատությունների կանոնադրությունների մեջ որոշ փոփոխությունների մասին», «Վճռաբեկ դատարանի կանոնադրություն» օրինագծերից¹: Նախարարների խորհրդում դրանք քննարկելու ընթացքում փաթեթին ավելացվեցին նաև որոշ լրացումներ՝ առանձին օրինագծի տեսքով²:

Արդարադատության նախարարությունը նախարար Գ. Տեր-Պետրոսյանի ղեկավարությամբ մշակելով այս օրինագծերը փոխել էր իր սկզբնական դիրքորոշումը նախարարության հերթական խնդիր համարելով «ոչ թե գոյություն ունեցող դատարանների տիպերի բարելավումը կամ վերափոխումը, այլ պայմանների ստեղծումը, որոնցում դատարանները կկարողանային անցնել արդարադատության իրականացման»³: Սակայն նախարարությունը որոշ վերափոխումներ և փոփոխություններ նախատեսում էր իրականացնել, ինչքան էլ անբարենպաստ լինեին օբյեկտիվ պայմանները դրա համար: Համաձայն այդ օրինագծերի «դատական իշխանությունը» Հայաստանի Հանրապետությունում պատկանելու էր հաշտարար դատավորներին, շրջանային դատարանին, որի կազմում գործելու էր երդվյալ ատենակալների դատարանը, դատական պալատին, վճռաբեկ դատարանին:

Օգոստոսյան օրինագծերի համաձայն հաշտարար դատավորների ինստիտուտը ներմուծվում էր էական փոփոխություններով՝ առանց հաշտարար դատավորների համագումարի, վերացվում էր հաշտարար դատավորների օգնականների ինստիտուտը, նախատեսվում էր դատական

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք. 15-16, 17-18:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք. 19:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք. 12:

քննիչների ինստիտուտը, ավելացվում էր հաշտարար դատավորների և քննչական տեղամասերի քանակը ի համեմատ նախահեղափոխական ժամանակաշրջանի:

Երևանի շրջանային դատարանը մնալու էր առանց որևէ էական փոփոխության, բացառությամբ նրա, որ վարչական և ցուցակագրական բաժանմունքները վերացվելու էին, իսկ դրանց գործառնությունների կատարումը դրվելու էր նույն դատարանի քաղաքացիական բաժանմունքի վրա: Շրջանային դատարանի կազմում գործելու էր երդվյալ ատենակալների դատարանը այն տարբերությամբ, որ ընդհանուր ընդդատության բոլոր քրեական գործերը առանց բացառության քննվելու էին երդվյալների մասնակցությամբ, ինչի հետևանքով ավելորդ էր դառնում դատական պալատի քրեական բաժանմունքը, որպես վերաքննիչ ատյան: Դատական պալատը ունենալու էր միայն մեկ վերաքննիչ բաժանմունք՝ քաղաքացիական գործերի:

Օգոստոսյան օրինագծերի նորամուծությունն էր նաև այն, որ Հայաստանի Հանրապետությունում հիմնադրվելու էր վճռաբեկ դատարան, որի կառուցվածքը, իրավասությունները կանոնակարգվում էին հատուկ մշակված կանոնադրությամբ: Վճռաբեկ դատարանը պետք է ունենար մեկ ընդհանուր բաժանմունք՝ բաղկացած նախագահից և երեք անդամից, որոնց նշանակելու էր Նախարարների խորհուրդը՝ արդարադատության նախարարի առաջարկությամբ: Նրանք օգտվելու էին անփոփոխելիության իրավունքից: Վճռաբեկ դատարանում դատախազի պարտականությունները կատարելու էր շրջանային դատարանի դատախազը իր օգնականների հետ: Վճռաբեկ դատարանի կանոնադրության նախագիծը նախատեսում էր, որ ռազմաշրջանային դատարանի վերջնական դատավճիռները վճռաբեկության կարգով ընդդատյա էին միասնական վճռաբեկ դատարանի քննությանը: Այսինքն՝ կարիք չկար հիմնելու գլխավոր ռազմական դատարան: Հարկ է նշել, որ վերջին առաջարկությունը 1918 թ. չընդունվեց օրենսդրի կողմից: Միայն 1920 թ. աշնանը այն կեսագործվեց:

Քրեադատավարական և քաղաքացիադատավարական օրենսդրության մեջ առաջարկվող փոփոխությունները բխում էին վերոհիշյալ դատարանակազմական առանձնահատկություններից:

Այս օրինագծերն ու դրանցից բխող դատական համակարգն ու դատավարական առանձնահատկություններն այն տեսքով, ինչպես նախատեսված էր օրինագծերով, վերջնական օրենսդրական հաստատում Հայաստանի խորհրդում չստացան: Ինչո՞վ էր դա պայմանավորված:

Դատարանակազմության վերաբերյալ օրինագծերը օրենսդրականորեն հաստատվեցին ղեկտեմբերի սկզբին: Այդ ընթացքում տեղի էր ունեցել արդարադատության նախարարի փոփոխություն: Գ. Տեր-Պետրոսյանին փոխարինել էր Ս. Հարությունյանը, ինչն էլ իր ազդեցությունն էր թողել օրինագծերի բովանդակության փոփոխության վրա: Ս. Հարությունյանը Հայ ժողովրդական կուսակցական գործիչներից էր, մասնագիտությամբ իրավաբան-փաստաբան: Հրավիրվել էր Թիֆլիսից կոալիցիոն կառավարությունում վարելու արդարադատության նախարարի պաշտոնը: Լինելով ազատական, ժողովրդավարական քաղաքական հայացքների տեր, ռուսական դատական կանոնադրությունների ոգով դատախարակված իրավաբան, և հատկապես, դրսից հրավիրված անձ, ամենայն հավանականությամբ նա ենթարկվեց տեղական դատադատախազական պաշտոնյաների պահպանողական մեծամասնության դիրքորոշմանը: Մյուս կողմից անվավեր էր հայտարարվել Բաթումիի հաշտության պայմանագիրը, իսկ դա իր հերթին հանգեցրել էր Հայաստանի Հանրապետության տարածքների ընդլայնմանը: Տարածքի ընդարձակումը և դրա հետագա աճի ակնկալումը բնականաբար պետք է հանգեցներ սկզբնական դիրքորոշման փոփոխության:

Օգոստոսյան օրինագծերի և ղեկտեմբերյան օրենքների ձևական ու բովանդակային համեմատական վերլուծությունից բխում է, որ ամենայն հավանականությամբ Հայաստանի խորհրդում քննարկումների ընթացքում օգոստոսյան նախագծերից ընդօրինակվել է միայն համաքաղաքացիական դատական համակարգի կազմակերպման ընդհանուր հայեցակարգը, իսկ բուն օրինագծերը չեն վերցվել որպես հիմք¹: Օգոստոսյան նախագծերը արդեն պատրաստի, համակարգված մտեցմամբ շարադրված և դատական համակարգում որոշակի հիմնավորված փոփոխություններ նախատեսող իրավական փաստաթղթեր էին: Այդ փոփոխությունները և առաջարկությունները բացակայում են ղեկտեմբերի 6-ի դատարանակազմական օրենքներում, սակայն դրանց մի մասին արդարադատության նախարարությունը վերադառնալու էր հետագայում, արդեն 1919-1920 թվականների ընթացքում՝ դրանցից մի քանիսը կենսագործելով կյանքում: Այլ էր վիճակը ղեկտեմբերի 6-ի դատարանակազմական օրենքներում՝ չկար համակարգված մտեցում գոնե շարադրանքի տեսանկյունից, առկա էին որոշ տեխնիկական-օրենսդրական թերություն-

¹ Քանի որ Հայաստանի խորհրդի նիստերի արձանագրությունները չեն պահպանվել, ապա այս տարօրինակության իրական պատճառը հնարավոր չեղավ բացահայտել:

ներ, հակասություններ, անհասկանալի ձևակերպումներ, որոնք ի հայտ էին գալու հետագայում՝ օրենքները կենսագործելիս¹:

3.5. 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի դատարանակազմական և դատավարական օրենքները: Հայաստանի խորհուրդը 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին ընդունել է անմիջապես դատարանակազմությանը և դատավարությանը վերաբերվող հինգ օրենք²: Այդ օրենքներն էին՝ «**Վարչական գործերին վերաբերվող դատարանների մասին**», «**Սենատի և դատաստանական ստյանի**³ ներմուծման մասին Հայաստանի տերիտորիայի սահմաններում», «**Հայաստանի Հանրապետության մեջ հաշտարար բաժանմունքների և քննչական մասերի վերակազմության և նորերի բացման մասին**», «**Մի քանի փոփոխությունների մասին դատաստանական կանոնադրության մեջ**⁴», «**Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա**»:

Նույն օրը՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայաստանի խորհուրդը Օրենսդրական հանձնաժողովի առաջարկությամբ ընդունել է մեկ այլ օրենք, որն առնչվում էր քննարկվող հարցի հետ: Դա «**Նախկին Ռուսական Կայսրության օրենքների գործադրման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա**» օրենքն էր, համաձայն որի Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ժամանակավորապես գործադրվելու էին նախկին Ռուսական Կայսրության օրենքները Ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, Մեյմի ու Հայաստանի խորհրդի փոփոխումներով ու լրացումներով⁵: Այս օրենքի ուժով Հայաս-

տանի Հանրապետությունում գործելու էին նաև ռուսական դատարանակազմական, քրեական և քաղաքացիական նյութական ու դատավարական օրենքները: Օրենսդրական տեխնիկայի առումով ստացվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունում նախ գործողության մեջ էին դրվում դատական համակարգի կազմակերպական և գործառնությանին հարաբերությունները կարգավորող կայսերական նորմատիվ իրավական ակտերը՝ Ալեքսանդր Երկրորդի դատական բարեփոխումների փաթեթը, իսկ այնուհետև հանրապետության օրենսդիր մարմնի ընդունած վերոնշյալ հինգ օրենքներով դրանցում կատարվում էին փոփոխություններ ու լրացումներ:

Ալեքսանդր Երկրորդի դատական բարեփոխման նորմատիվային հիմքը կազմում էին չորս օրենքներ¹: Դրանցից առաջինը «Դատական հաստատությունների կանոնադրությունը»² ("Учреждение судебных установлений") կարգավորում էր դատարանակազմության հարաբերությունները, ներառյալ հաշտարար դատարանների ենթահամակարգի, ընդհանուր դատարանների ենթահամակարգի, երդվյալ ատենակալների դատարանի, դատախազական հսկողության, դատական կատարածուների (պրիստավների), երդվյալ հավատարմատարության (փաստաբանության), նոտարիատի, ինչպես կազմակերպման, այնպես էլ կադրային հարաբերությունները³: Իրավաբանական տեխնիկայի տեսանկյունից այն համապարփակ և կատարյալ իրավական ակտ էր: Չորս օրենքներից երկուսը ունեին վարությանին-դատավարական բնույթ: Դրանցից մեկը՝ «Քրեական դատավարության կանոնադրությունն» էր ("Устав уголовного судопроизводства"), իսկ մյուսը՝ «Քաղաքացիական դատավա-

¹ Օրինակ՝ «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» օրենքը, «Դատա-դատախազական պաշտոնյաների նշանակման մասին» օրենքը և այլն:

² Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1918, հոդվածներ 48, 49, 50, 51, 52, 53, էջ 27-31:

³ Հրատարակված օրենքների տեքստի տերմինաբանությունը պահպանված է: Խոսքը այստեղ գնում է դատական պալատի, որպես ընդհանուր իրավասության դատական ենթահամակարգի վերաքննիչ ստյանի մասին:

⁴ Խոսքը գնում է «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» մասին: Այս օրենքը սահմանում էր նաև դատական գերատեսչության պաշտոնատար անձանց նշանակման և արձակման կարգը:

⁵ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1918, հոդվ. 48, էջ 27: Հարկ է նշել, որ կայսերական օրենքները գործադրվում էին Հայաստանում նաև մինչև դեկտեմբերը, առանց գործադրման հիմքերի իրավական վավերացման: Հայաստանի տարածքում նշված օրենքների գործադրման փաստը, որը հետագայում խորհրդահայ իրավագիտությունը որակում էր հետադիմական, ստիպողական և ժամանակավոր միջոցառում էր, որովհետև իրավական համակարգը միանգամից ստեղծել հնարավոր չէր: Մինևույն ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ՝ ռուսական օրենսդրությունը Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կրած փոփոխությունների շնորհիվ, գրեթե, կորցրել էր իր հակաժողովրդավարական բնույթը:

¹ Այդ օրենքները հրատարակված են «Российское законодательство X-XX веков» իննհատորյակի 8-րդ հատորում (Մոսկվա, 1991, 495 էջ):

² «Учреждение судебных установлений»-ի՝ որպես օրենքի ռուսերեն անվանումը թարգմանել և շարունակում են թարգմանել տարբեր կերպ: Քանի որ Առաջին հանրապետության օրենսդիր մարմինները պաշտոնապես օգտագործել են այդ ակտի «Դատական հաստատությունների կանոնադրություն» վերտառությունը, որը բացառություններով, ապա մենք ևս որոշեցինք պահպանել այդ վերտառությունը, չնայած որ բառացիորեն այն չի համապատասխանում ռուսերեն բնագրին:

³ Բացի «Դատական հաստատությունների կանոնադրությունից» կայսրությունում ընդունվել և գործել են երկու հատուկ դատարանակազմական օրենքներ՝ «Особенные учреждения судебных установлений» և «Учреждение судебных установлений в кавказском крае»: Վերջիններս կոնկրետացնում էին ընդհանուր դատարանակազմական ու դատավարական նորմերը, սահմանում էին շեղումներ և բացառություններ կայսրության ծայրամասերի, այդ թվում Անդրկովկասի համար:

րության կանոնադրությունը» ("Устав гражданского судопроизводства"): «Քրեական դատավարության կանոնադրությունը» կառուցված էր երեք գրքերից և 60 գլուխներից: Ամեն գիրք իր հերթին բաժանված էր բաժինների: Կանոնադրության կառուցվածքը թույլ էր տալիս արագ և առանց դժվարության գտնել անհրաժեշտ հոդվածը: Հոդվածների ձևակերպումները հստակ են և համառոտ: «Քրեական դատավարության կանոնադրությունը» կարգավորում էր վարույթի կարգը հաշտարար դատարանների համապատասխան ատյաններում, նախաքննության վարման կարգը, դատի տալու կարգը, վարույթի կարգը ընդհանուր իրավասության առաջին, վերաքննիչ, վճռաբեկ դատարաններում, դատավճիռների կատարման կարգը, ինչպես նաև որոշ տեսակի գործերի քննության հատուկ կարգը: Բարեփոխումների փաթեթի չորրորդ օրենքը «Հաշտարար դատավորների կիրառած պատիժների կանոնադրությունն էր» ("Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями"): Վերջինս իր բնույթով նյութական իրավունքի աղբյուր էր՝ ամրագրում էր ոչ ծանր քրեական և վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ նորմերը:

Դեկտեմբերյան օրենքների և 1864 թ. դատական կանոնադրությունների բովանդակային համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ընկալում էր ռուսական դատական համակարգը իր սկզբնական, այսպես կոչված «մաքուր» տեսքով, զերծ հետագա «հակաբարեփոխումներից»¹: Վերացվում էին նաև բուն Ալեքսանդր Երկրորդի դատական կանոնադրություններով ծառայողական, դասային, հավատի, գույքային հատկանիշներով սահմանված արտոնություններն ու սահմանափակումները դատական պաշտոնի ու երդվյալ ատենակալների թեկնածուների համար, ինչպես նաև գույքային և այլ հակաժողովրդավարական ցենզերը: Վերացվում էին Անդրկովկասի համար հատուկ սահմանված դատավարական սահմանափակումները և բացառությունները՝ տարածելով ընդհանուր դատավարական և դատա-

¹ «Հակաբարեփոխումներ» հասկացությունը մատնանշում է 19-րդ դ. 70-90-ական թթ. ցարական կառավարության հետադիմական միջոցառումները՝ ուղղված 60-ական թթ. ազատական օրենսդրության վերանայմանը: Հակաբարեփոխումները շոշափել են նաև դատարանակազմությունը և դատավարությունը: Հակաբարեփոխումների արդյունքում հիմնադրվեցին հատուկ, զինվորական և արտակարգ դատարաններ, վերապահումներ արվեցին ընդհանուր դատավարական կարգերից: Հակաբարեփոխումների վերջաբանը 1889 թ. «Հողային տեղամասային պետերի կանոնադրությունն» էր, որով փաստորեն վերացվեց հաշտարար դատարանների համակարգը (այդ մասին մանրամասն տե՛ս *Всемирная история государства и права. Энциклопедический словарь*. М., 2001; *Российское законодательство X-XX веков. Том 8. Судебная реформа*. М., 1991 և այլն):

րանակազմական նորմերի գործողությունը Հայաստանի Հանրապետության տարածքի վրա:

Ի տարբերություն «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» Հայաստանի Հանրապետությունում հիմնադրվում էր նաև վարչական արդարադատության համակարգ. առաջին ատյան՝ հաշտարար դատավոր, երկրորդ ատյան՝ շրջանային դատարանի վարչական բաժանմունք, վճռաբեկ ատյան՝ Հայաստանի Սենատ: Հայաստանի Հանրապետությունում չէր գործելու դասային ներկայացուցիչների դատարանը՝ քաղաքական, պաշտոնեական հանցագործությունների քննության և լուծման համար: Այդ բնույթի գործերը Հայաստանի Հանրապետությունում ընդդատյա էին միայն շրջանային դատարանին¹:

Դեկտեմբերի 6-ի օրենքներին համապատասխան Հայաստանի Հանրապետության դատական համակարգն իր աստիճանակարգությամբ ու օղակներով ստանում էր յուրօրինակ տեսք և նման չէր «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 1864 թ., այսինքն՝ սկզբնական խմբագրությամբ նախատեսված ընդհանուր կառուցվածքին²: Հանրապետության դատական համակարգն իր սկզբնական վիճակում ներառում էր հետևյալ դատարանները.

Առաջին ենթահամակարգ՝ միանձնյա հաշտարար դատարաններ՝ օրենքով սահմանված քրեական, քաղաքացիական և վարչական գործերի ընդդատությամբ:

Երկրորդ ենթահամակարգ՝ ընդհանուր ընդդատության դատարաններ, որոնք ստեղծվեցին հաշտարար դատարանների իրավասությունից դուրս մնացող քրեական և քաղաքացիական գործերի քննության համար: Այդ դատարանների համակարգը բաղկացած էր երկու ատյանից՝ շրջանային դատարան և դատական պալատ: Երևանի շրջանային դատարանը ընդհանուր ընդդատության գործերով առաջին և միակ ատյանն էր, որի կազմում գործելու էր նաև երդվյալ ատենակալների դատարանը: Շրջանային դատարանը միաժամանակ հաշտարար դատարանների երկրորդ՝ վերաքննիչ ատյանն էր: Դատական պալատը վերաքննիչ ատյան էր ընդհանուր ընդդատության գործերով: Ե՛վ հաշտարար, և՛ ընդհա-

¹ Ըստ «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 1050 և 1051 հոդվածների այդ գործերը ընդդատյա էին շրջանային դատարաններին, դատական պալատներին, սենատին՝ դասային ընկերությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, առանց երդվյալ ատենակալների:

² Համեմատության համար տես դատական համակարգի սխեմաները ըստ դատական կանոնադրությունների և Հայաստանի Հանրապետության դատարանակազմական օրենքների էջ 37-38:

նուր դատարանների համար հիմնադրվում էր միասնական վճռաբեկ դատարան Հայաստանի Մենատ՝ երկու վճռաբեկ դեպարտամենտներով՝ քրեական և քաղաքացիական:

Ընդհանուր ընդդատության քրեական գործերի նախաքննությունը կատարելու էին շրջանային դատարանի դատական քննիչները, իսկ դրանց գործունեության օրինականության վրա հսկողությունը և դատարանում պետական մեղադրանքի պաշտպանությունն իրականացնելու էր դատատարածքային սկզբունքով ստեղծված դատախազությունը:

§ 4. Արդարադատության սկզբունքները և դատավարության ընդհանուր բնութագիրը

4.1. Արդարադատության սկզբունքները և դատավարության ընդհանուր բնութագիրը ըստ 1918 թ. դեկտեմբերյան օրենքների: Դատական համակարգը պետության բոլոր դատարանների համակցությունն է, որոնք ունեն ընդհանուր խնդիրներ, կազմակերպվում և գործում են միասնական սկզբունքներով և կապված են միմյանց հետ ադարադատության իրականացման հարաբերություններով¹: Այլ կերպ ասած, դատական համակարգն ընդգրկում է ոչ միայն դատարանների մեքենայական ամբողջությունը (դատարանների կառուցվածքը և աստիճանակարգը), այլ նաև արդարադատության սկզբունքները, որոնք իրենց կարգավորման առարկայով դասակարգվում են երկու մեծ խմբի՝ արդարադատության կազմակերպման (դատարանակազմության) սկզբունքների և դատարանի ու դատավարության մասնակիցների դատավարական գործունեության սկզբունքների²:

Առաջին հանրապետության դատական համակարգի մասին ամբողջական պատկերացում կարող ենք կազմել ուսումնասիրելով նաև արդարադատության սկզբունքները և դատավարության առանձնահատկությունները: Արդարադատության սկզբունքների և դատավարության բնութագրի իմացությունը մեզ հնարավորություն կտա նաև ըմբռնել արդարադատության ոլորտում իրականացվող իրավական քաղաքանության որոշ կողմերն ու միտումները, որոնք բնութագրում են օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների սկզբնական ու հետագա վեաբերմունքը դատարանների նկատմամբ, նրանց գործելակերպը արդարադատության ոլորտում: Արդարադատության սկզբունքների և դատավարության բնութագրի ընդ-

հանուր իմացությունը նաև միջոց է աշխատանքի հետագա շարադրանքը հեշտ ընկալելու, ըստ էության հասկանալու համար:

Սակայն դատական համակարգի դատավարական տարրերի բնութագիրը հնարավորություն չի տալիս ամբողջովին բնորոշել դատական համակարգի առանձնահատկությունները, որ «գործում է ազգային օրենսդրության և դատական պրակտիկայի շրջանակներում: Իսկ այդ հանգամանքը շատ կարևոր է, քանի որ դատական համակարգի գործունեության համար կարևոր է նրա պատկանելիությունը իրավունքի համակարգերից որևէ մեկին՝ անգլոսաքսոնական կամ մայրցամաքային, որն էապես ազդում է արդարադատության պատմական զարգացման, նրա աղբյուրների և գործունեության միջոցների վրա: Արդարադատությունն այդ հատկանիշով կարելի է դիտարկել որպես իրավական ընդհանուր համակարգի այս կամ այն ենթահամակարգ»¹:

Այդ իսկ պատճառով մինչև արդարադատության սկզբունքներին անցնելն անհրաժեշտ ենք համարում և կարծում ենք, որ արդեն ուսումնասիրված նյութը մեզ տալիս է այդ հնարավորությունը, պարզաբանել Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգի պատկանելիությունը իրավունքի այս կամ այն համակարգին, ելնելով «իրավունքի աղբյուրների տեսության և իրավաբանների աշխատանքի մեթոդների տարբերություններից»²:

Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգը Ռուսական կայսրության 1864 թ. դատական բարենորոգման ընկալումն էր, իսկ վերջինս իր արմատներով ելնում էր ֆրանսիական բուրժուական իրավունքի և դատական համակարգի դոկտրինաներից: Հետևաբար, Առաջին հանրապետության դատական համակարգը պատկանում էր իրավունքի մայրցամաքային (ռոմանագերմանական) համակարգին, որտեղ «իրավագիտությունը ձևավորվել էր հռոմեական իրավունքի հիման վրա և որտեղ համապատասխանաբար առաջին պլան է մղվում իրավական նորմը որպես հասարակական հարաբերությունների կարգավորիչ»³: Առաջին հանրապետության դատական համակարգն ուներ նորմատիվ իրավական հիմք, որ կարգավորում էր նրա կառուցվածքը, գործունեությունը, նրա առանձին օղակների իրավասությունը, սահմանում նաև նյութա-

¹ Տե՛ս *Мельников Э.Б.* Буржуазная юстиция и права человека: Критический анализ механизма судебной охраны. М., 1987. էջ 86:

² Տե՛ս *Давид Р.* Основные правовые системы современности. М., 1967. էջ 37-38:

³ Տե՛ս *Давид Р.* Основные правовые системы ..., էջ 39:

¹ Տե՛ս Юридический энциклопедический словарь. М., 1987. էջ 462:

² Տե՛ս Гражданский процесс, М., 1993. էջ 35:

կան իրավունքի նորմերը¹: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ ենք համարում քննարկել գլխավոր օրենսդրական ակտերը, որոնք կանոնակարգում էին դատական համակարգի կազմակերպումը և գործունեությունը, և որոնցում ամրագրված էին նաև արդարադատության սկզբունքները: Դա նախ և առաջ «Դատական հաստատությունների կանոնադրությունն» էր, Առաջին հանրապետության օրենսդիր մարմինների կատարած փոփոխություններով ու լրացումներով հանդերձ: Կանոնադրությունը սահմանում էր դատարանակազմության սկզբունքները, դատական միասնական համակարգի օղակները, դրանցից յուրաքանչյուրի իրավասությունը, ներքին կառուցվածքը, դատախազական հսկողության, փաստաբանության իրավակազմակերպական դրույթները և այլն:

«Դատական հաստատությունների կանոնադրությունում» օրենսդրորեն հռչակված էին այնպիսի սկզբունքներ, ինչպես՝ «դատական իշխանության և գործադիր իշխանության բաժանումը»². դատական համակարգի կառուցումը երկակիության սկզբունքով՝ հաշտարար դատարաններ և ընդհանուր իրավասության դատարաններ՝ իրենց առանձնացված ընդդատությամբ և համապատասխան երկօղակ կառուցվածքով, որն ընդգրկում էր երկու ատյաններ՝ առաջին և վերաքննիչ³: Սակայն ի տարբերություն «կանոնադրության», Առաջին հանրապետության դատարանակազմական օրենսդրությամբ հաշտարար և ընդհանուր արդարադատությունը առանձնացված չէին և ընդհանուր ընդդատության առաջին ատյանի շրջանային դատարանները հանդիսանում էին նաև երկրորդ՝ վերաքննիչ ատյան հաշտարար դատարանների համար: Դատարանակազմության կարևորագույն ժողովրդավարական ինստիտուտներն էին երդվյալ ատենակալների դատարանը, դատական քննիչների ինստիտու-

¹ Ի տարբերություն մայրցամաքային ստատուտային իրավունքի, անգլոսաքսոնական համակարգը կամ ընդհանուր իրավունքի «ընտանիքը» պատմականորեն հիմնվել է դատական (նախադեպային) իրավունքի վրա (տե՛ս **Мельников Э.Б.** Буржуазная юстиция и права человека ... էջ 90-114): Այդ իմաստով անգլոսաքսոնական իրավունքի երկրներում դատական իշխանությունը, որ նաև սահմանադրական վերահսկողության իրավունք ունի, հասարակության քաղաքական կյանքում մեծ ներուժ ունեցող գործոն է, ինչը, որպես կանոն, չես ասի մայրցամաքային դատական համակարգերի մասին (տե՛ս ԱՄՆ դատական մարմինները, Երևան, 1995):

² Այս սկզբունքը պետք է հասկանալ ոչ թե իշխանությունների տարանջատման և հակակշռման տեսանկյունից, այլ որպես արդարադատության իրականացումը միայն դատարանների կողմից սկզբունքի արտահայտություն:

³ Տե՛ս Российское законодательство X-XX веков. Том 8. Судебная реформа. М., 1991. էջ 30:

տը, վարչական արդարադատության ինստիտուտը, վճռաբեկության ինստիտուտը և այլն:

Դատարանակազմության ժողովրդավարական սկզբունքներին համապատասխանում էին դատավարության ժողովրդավարական սկզբունքները, ամրագրված քրեական և քաղաքացիական դատավարությունների կանոնադրություններով, հանրապետության օրենսդիր մարմինների կատարած փոփոխություններով ու լրացումներով հանդերձ: Այդ սկզբունքներն իրենց բնույթով բնական-իրավական, ժողովրդավարական սկզբունքներ էին և նույնիսկ խորհրդային իրավագիտությունը իր դասակարգային մոտեցմամբ գտնում էր, որ 1864 թ. դատական կանոնադրությունները հռչակում էին բուրժուական պետություններին հատուկ կարևորագույն, ժողովրդավարական դատավարական ինստիտուտներ, համարում էր դրանք առաջադիմական երևույթ¹: Այդ օրենքները ամրագրում էին այնպիսի հիմնարար դատավարական սկզբունքներ, ինչպես դատավարության հրապարակայնությունը, բանավորությունը, մրցակցությունը, անմեղության կանխավարկածը, մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքը, անմիջականությունը և անընդհատությունը, օրինականությունը, կողմերի իրահավասարությունը և մրցակցությունը, դիսպոզիտիվությունը (իրավունքների ազատ տնօրինումը) և այլն²:

«Քրեական դատավարության կանոնադրությունը» սահմանում էր դատավարական կարգերը հաշտարար դատարաններում, կանոնակարգում էր նախնական քննությունը և դատական քննությունը ընդհանուր դատարաններում:

Հաշտարար դատարանների ընդդատությանը վերապահված քրեական գործերով դատավարությունը սկսվում էր երեք հիմքերով՝

1. Տուժած, վնաս կրած մասնավոր անձանց գանգատներով.
2. Միլիցիայի կամ այլ վարչական իշխանությունների հաղորդումներով.

¹ Տե՛ս **Виленский Б.В.** Судебная реформа и контрреформа ..., էջ 181-182:

² Դատավարական սկզբունքները ավելի մանրամասն քննարկելու անհրաժեշտությունը չենք տեսնում, չկրկնվելու պատճառով, որովհետև 19-րդ դարի 2-րդ կեսի ռուսական դատական բարեփոխումներին նվիրված բավականին գրականություն կա: Այստեղ դատավարության սկզբունքներին և ընդհանուր բնութագրին անդրադառնում ենք այնքանով, որքանով դա անհրաժեշտ է աշխատանքի հետագա շարադրանքը ընկալելու և հանրապետության օրենսդիր մարմինների կողմից դատավարական օրենսդրության մեջ կատարված փոփոխություններն ընդգծելու համար:

3. Հաշտարար դատարանի անմիջական հայեցողությամբ, երբ կատարվել էր արարք, որն ենթակա էր հետապնդման անկախ մասնավոր անձի գանգատի առկայությունից¹:

«Քրեական դատավարության կանոնադրությունը» պարտավորեցնում էր հաշտարար դատավորին մասնավոր գանգատների հիման վրա սկսված գործերով, որոնք կարող էին դադարեցվել կողմերի հաշտեցմամբ, ջանալ հաշտեցնելու տուժողին մեղադրյալի հետ: Եթե դատավորը չէր կարողանում հաշտեցնել կողմերին, ապա նա պարտավոր էր կայացնել դատավճիռ՝ հիմնվելով կողմերի ներկայացրած ապացույցների վրա: Դատավարությունը հաշտարար դատարաններում տարվում էր բանավոր և հրապարակային (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. 88): Փակ նիստում պետք է քննվեին միայն ընտանեկան, կանանց արժանապատվությունը վիրավորող հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, ինչպես նաև մասնավոր անձանց գանգատների հիման վրա հարուցված գործերը, երբ երկու կողմերն էլ խնդրում էին գումարել փակ նիստ (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. 89):

Այսպիսով, հաշտարար քրեական դատավարությունը չունեի նախնական քննության փուլ: Ի հակառակ դրան քրեական դատավարությունն ընդհանուր ընդդատության գործերով բաժանվում էր մի քանի փուլերի, որոնցից առաջինը նախնական քննությունն էր՝ բաղկացած հետաքննությունից և նախաքննությունից (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. հոդվ. 249-309): Հետաքննության վարումը դրված էր միլիցիայի վրա, որ պարտավոր էր մեկ օրվա ընթացքում դատական քննիչին և դատախազին զեկուցել հանցագործության հատկանիշներ պարունակող ամեն մի դեպքի մասին: Հաշտարար դատարաններին ընդդատյա հանցագործությունների վերաբերյալ տեղեկությունները միլիցիան պարտավոր էր հանձնել պատշաճ հաշտարար դատարան:

Հաշտարար դատարանների ընդդատությունից դուրս մնացող բոլոր հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը ընդդատյա էին շրջանային դատարանին և դրանցով տարվում էր նախաքննություն: Նախաքննության գործառույթը կատարում էին դատական քննիչները: Քննիչները, սկսելով, քննությունը պարտավոր էին այդ մասին հաղորդել դատախազին: Երևանի շրջանային դատարանի դատախազն իր օգնականներով հանդերձ իրականացնում էր հսկողություն քննության ընթացքի վրա: Նախնական քննության փուլում պաշտպանի մասնակցություն օրենքով

չէր նախատեսված: Ավարտելով նախաքննությունը քննիչը դրա արդյունքները ներկայացնում էր դատախազին, որը ստուգելով քննության նյութերը կազմում էր մեղադրական ակտ: Դատախազի կազմած մեղադրական ակտը կամ գործի դադարեցման մասին եզրակացությունը հանձնվում էին շրջանային դատարանի քրեական բաժանմունքին:

Շրջանային դատարանում դատավարությունը տարվում էր երկու ձևով՝ առանց երդվյալ ատենակալների մասնակցության և երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ: Երդվյալների դատարանին ընդդատյա էին այն գործերը, որոնցով օրենքը որպես պատժատեսակ նախատեսում էր կացության իրավունքներից զրկում կամ դրանց սահմանափակում (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. 201): Շրջանային դատարանը առանց երդվյալ ատենակալների գործերը քննում և լուծում էր երեք դատավորների կազմով, դատախազի կամ նրա օգնականի մասնակցությամբ: Դատական նիստը չէր կարող սկսվել առանց պաշտպանի մասնակցության: Օրենքը նախատեսում էր դատավորներին բացարկելու մեղադրյալի իրավունքը և դրա հիմքերը (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. 600):

Քրեադատավարական նորմերը հատուկ կանոնակարգում էին դատական քննության հրապարակային, բանավոր և մրցակցային բնույթը (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. 620-630): Մրցակցության սկզբունքը քրեական դատավարությունում արտահայտված էր բավականին լայն հիմքերով, այն իմաստով, որ քրեական հետապնդման, պաշտպանության և գործի լուծման գործառույթները առանձնացված էին և իրականացվում էին տարբեր մարմինների ու անձանց կողմից: Դատարանը չէր հանդիսանում քրեական հետապնդման մարմին և քրեական դատավարությունը կառուցված էր դատարանի անկողնակալությունը ապահովող երաշխիքների հիման վրա:

Դատաքննությունն սկսվում էր մեղադրական ակտի ընթերցմամբ, որից հետո դատարանը անցնում էր նախաքննության նյութերի ստուգմանը, այսինքն՝ ըստ էության, քննարկում և հետազոտում էր ապացույցները (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. 678): Դատաքննությունն ավարտվում էր կողմերի դատական վիճաբանությունով: Այնուհետև դատարանը անցնում էր դատավճիռ կայացմանը: Դատավճիռը կայացվում էր խորհրդակցական սենյակում, որում բացի դատական կազմի անդամներից իրավունք չունեին ներկա լինելու կողմնակի անձինք: Ամբաստանյալի մեղավորության կամ անմեղության հարցը պետք է լուծվեր դատավորների ներքին համոզմամբ՝ գործի բոլոր հանգամանքների հիման վրա (Քր. դատ. կանոն.,

¹ Ст'я Российское законодательство X-XX веков. Том 8. Судебная реформа. М., 1991, էջ 42:

հողվ. 766): Գատավճիռը հրապարակվում էր բաց դատական նիստում և նրա պատճենը հանձնվում էր մեղադրյալին:

Քրեական գործերի քննությունը երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ ուներ իր առանձնահատկությունները, որոնք կքննարկենքը աշխատանքի երդվյալ ատենակալների դատարանին նվիրված մասում:

Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. հոկտեմբերի 23-ին ընդունված «Գատաստանական վճիռների հայտարարման ձևի մասին»¹ օրենքով դատավարական բոլոր օրենքների՝ կանոնադրությունների համապատասխան հողվածները ենթարկվում էին փոփոխության: Հին խմբագրությունների «Կայսերական մեծության անունից», «Ըստ հրամանի նորին կայսերական մեծության» արտահայտությունների փոխարեն սահմանվում էր, որ յուրաքանչյուր քաղաքացիական և քրեական գործի համապատասխանաբար վճիռը և դատավճիռը գրվելու և հայտարարվելու էր «Հանուն Հայաստանի Հանրապետության»: Այդ օրենքով վերացվում էր նաև Ժամանակավոր կառավարության 1917 թ. մարտի 3-ի շրջաբերականը՝ Գատավճիռների և վճիռների հայտարարման ձևի մասին, համաձայն որի դրանք հայտարարվում էին «Հանուն Ժամանակավոր կառավարության»²:

Գատավճիռը ամբաստանյալին հանձնելու պահից հաշվվում էր այն գանգատարկելու ժամկետը:

Քաղաքացիական դատավարական իրավունքի հարցերը կարգավորվում էին քաղաքացիական դատավարության կանոնադրությամբ: Այս օրենքը կանոնակարգում էր վարույթը ինչպես հաշտարար դատարաններում, այնպես էլ ընդհանուր դատարաններում: Քաղաքացիական դատավարությունը ևս կառուցված էր հրապարակայնության, բանավորության և մրցակցության, դիսպոզիտիվության սկզբունքների հիման վրա: Ընդ որում այդ «սկզբունքները քաղաքացիական դատավարության իրավունքում արտահայտված էին ավելի լրիվ, քան քրեական դատավարությունում»³, հատկապես դիսպոզիտիվության (իրավունքների ազատ տնօրինման) սկզբունքը, որը ժամանակակից ժողովրդավարական երկրների իրավական համակարգերի հիմնական սկզբունքներից է:

4.2. Գատավարական կարգերի հետագա օրենսդրական փոփոխությունները և լրացումները: Առաջին հանրապետության օրենսդիր մարմին-

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1918, հողվ. 27, էջ 16-17:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 49, ք. 38:

³ Տե՛ս **Виленский Б.В.** Судебная реформа и контрреформа ..., էջ 193:

ներն իրենց հետագա օրինաստեղծ գործունեության ընթացքում անդրադարձել են նաև քրեական և քաղաքացիական դատավարության կանոնադրություններին, անհրաժեշտ փոփոխություններ կամ լրացումներ կատարելով քրեական և քաղաքացիական դատավարական կարգերում: Այդ փոփոխությունների և լրացումների մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ ենք համարում համեմատական իրավական վերլուծության ենթարկել դատական կանոնադրությունների սկզբնական նորմերը և դրանցում կատարված հետագա օրենսդրական փոփոխությունները:

Այդպիսի բնույթի առաջին օրենքը Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. սեպտեմբերի 28-ի «Քրեական դատավարության կանոնադրության մի քանի հողվածների փոփոխման մասին» օրենքն է¹: «Քրեական դատավարության կանոնադրության» այս օրենքով փոփոխության ենթարկվող նորմերը հիմնականում վերաբերում էին վկաներին երդման երթարկելու կարգին: Համաձայն կանոնադրության վկաները դատական նիստում մինչև ցուցմունք տալը պետք է երդում տալին «ամենագոր աստծո» առջև, որ գործով կասեմ միայն ճշմարտությունը, հակառակ դեպքում պատասխան կտան օրենքի և աստծո ահեղ դատաստանի առջև: Հայաստանի խորհրդի այս օրենքով վերացվում էին «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 713-րդ և 714-րդ հողվածները, որոնք բոլոր վկաներին բաժանում էին «ուղղափառ» և «ոչ ուղղափառ» հավատի ներկայացուցիչների և սահմանում էին միայն ուղղափառ հավատի վկաներին երդվեցնելու կարգն ու երդման տեքստը: Սահմանվում էր ընդհանուր կանոն, որ «վկաները երդում են տալիս դատարանի նիստին յուրաքանչյուրը՝ իր դավանության ծեսով և հոգևորականի միջոցով»:

Նոր օրենքով «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 711-րդ, 712-րդ, 715-րդ, 793-րդ հողվածները շարադրվում էին նոր խմբագրությամբ: «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 793-րդ հողվ. սահմանում էր, որ «մանրամասն դատավճիռը պետք է կազմի դատարանի անդամներից մեկը» նախագահի հաձնարարությամբ դատավճռի հայտարարումից հետո երկու շաբաթվա ընթացքում: Հայաստանի խորհրդի մտցրած փոփոխություններով այս ժամկետը կրճատվում էր մինչև հինգ օր:

Առաջին հայացքից օրենսդրական այս լրացումները այնքան էլ էական չեն և զարմանալի է թվում, որ Հայաստանի խորհուրդն իր այնքան

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1918, հողվ. 16, էջ 9-10:

թանկ ժամանակը վատնել է դրա վրա: Այս տարօրինակության լուծումը պարզեցինք Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. սեպտեմբերի 18-ի նիստի համառոտ արձանագրության ուսումնասիրությունից¹: Նախ ասենք, որ օրինագիծը մշակել էր արդարադատության նախարարությունը, իսկ Նախարարների խորհուրդը քննարկելով այն 1918 թ. օգոստոսի 22-ին հավանություն էր տվել և ուղարկել Հայաստանի խորհուրդ²: Այս օրինագծի տեքստը արխիվային նյութերում չի պահպանվել: Հայաստանի խորհրդի վերոհիշյալ համառոտ արձանագրությունից երևում է, որ այն լրիվ ուրիշ բովանդակություն է ունեցել: Մասնավորապես՝ արդարադատության նախարարությունը առաջարկում էր էական փոփոխություններ կատարել «Քրեական դատավարության կանոնադրության» մեջ: Առաջարկվող փոփոխություններից առաջինը վերաբերում էր «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 625-րդ հոդվ., որի սկզբնական, բնօրինակ խմբագրության համաձայն չէր «արգելվում դատական նիստում կարդալ այն վկաների գրավոր ցուցմունքները, որոնք չեն ներկայացել դատարան մահվան, հիվանդության, ծերության կամ հեռավոր վայրեր մեկնելու պատճառով»: Հոդվածի բովանդակությունից բխում է, որ մնացած վկաների, որպես անհարգելի պատճառով չներկայացածների, վերաբերմամբ դա արգելվում էր և նրանց ներկայությունը դատական նիստին, որպես դատավարության անմիջականության սկզբունքի հրամայական պահանջ, պարտադիր էր: «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 626-րդ հոդվ. համար առաջարկվող փոփոխություններով արդարադատության նախարարը նախատեսում էր դատարանին հնարավորություն տալ նաև անհարգելի պատճառով չներկայացած վկաների նախնական քննության ընթացքում գրավոր տված ցուցմունքները համարել լիարժեք ապացուցման միջոց և դրանով իսկ չխոչընդոտել դատավարության անկանգառ ընթացքին³:

Հայաստանի խորհրդի համառոտ արձանագրությունից երևում է, որ երկրորդ փոփոխությունը ուղղված էր «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 498-րդ հոդվ., որի բնօրինակ խմբագրության համաձայն «առանց օրինական պատճառների վկայի դատարան չներկայանալու դեպքում դատական քննիչը նրան ենթարկում էր մինչև 50 օրվա տուգանքի և ուղարկում էր երկրորդ ծանուցագիրը: Եթե այնուհետև վկան նորից օրինական պատճառներ չունենալով (կանոնադրության 388-րդ հոդվ. նշում էր այդ պատճառները) չի ներկայանում ժամանակին, ապա նա

¹ Տե՛ս «Չանգ» թերթ, Երևան, 1918, թիվ 57:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, թ. 19:

³ Տե՛ս «Կառավարության լրաբեր», պաշտոնաթերթ, Երևան, 1918, թիվ 6, թ. 12:

բերման է ենթարկվում քննության»: 438-րդ հոդվ. համար առաջարկված փոփոխությամբ քննիչին իրավունք էր տրվում վկայի առաջին անգամ չներկայանալուց հետո անմիջապես նրան բերման ենթարկել¹:

Երկու դեպքում էլ նախարարությունը ելնում էր գործնական, այլ ոչ թե իրավական սկզբունքային շահերից, ձգտելով այդ արտակարգ օրենսդրական միջոցառումներով շտկել դրությունը արդարադատության մարմինների գործունեության մեջ, իհարկե, անտեսելով դատավարական ձևի երաշխիքային նշանակությունը: Իրավիճակի վերլուծությունը ցույց էր տալիս, որ «վկաների հիմնահարցը» արդարադատության ամենացավոտ կողմերից մեկն էր հանրապետության գոյության ողջ ժամանակաընթացքում: Արդարադատության նախարարը խոստովանում էր, որ «կառավարությունը օրենքների փոփոխությունը մտցրել է ոչ թե նրա համար, որ թերի են, այլ այն պատճառով, որ մեր երկրում գոյություն ունեն այնպիսի կարգեր, որոնք խոչընդոտ են հանդիսանում օրենքի կատարյալ կիրառմանը»: Պատերազմի հետևանքով բնակչության անընդհատ տեղաշարժերի, փոխադրամիջոցների թանկության կամ դրանց բացակայության պատճառով «քննությունը և դատարանը չեն կարողանում ժամանակին փնտրել կանչվող անձանց, մյուսները խուսափում են ներկայանալուց, գերադասելով տուգանվել, քան թե կրել ծանր ու թանկ ճանապարհածախս և ոտքով անցնել տասնյակ վերստեր այդ դեպքում կտրվելով իր աշխատանքից աշխատանքային օրվա այսպիսի թանկության օրոք»²: Դա հանգեցնում էր նրան, որ գործերի նախնական քննությունը և դատական քննությունը ձգձգվում էր և քննիչների մոտ ու դատարաններում կուտակվում էին մեծ քանակությամբ գործեր:

Արդարադատության նախարարության և կառավարության այս առաջարկությունները հավանություն չստացան Հայաստանի խորհրդի օրենսդրական հանձնաժողովում, իսկ այնուհետև Հայաստանի խորհրդում, որի բոլոր պատգամավորական խմբակցություններն էլ ժողովրդավարական հովերով տարված դեմ արտահայտվեցին օրինագծի վերը պատկերված տարբերակով ընդունմանը: Այդ կապակցությամբ դաշնակցական պատգամավոր Հ. Բուդաղյանը բավականին արտահայտիչ ձևակերպել է խորհրդարանականների դիրքորոշումը. «Նոր կարգերը ոչ մի գրավական չեն տալիս արդարադատության համար», իսկ 438-րդ հոդվ. փոփոխությունը, ըստ որոշ պատգամավորների, խախտում էր անձի անձեռնմխելիության իրավունքը:

¹ Տե՛ս «Չանգ», թերթ, Երևան, 1918, թիվ 57:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 107, թ. 354:

Անշուշտ, դատավարական ձևի որպես արդարադատության երաշխիքի պարզունականացումը կամ անտեսումը չի կարելի համարել «վկանների հիմնահարցի» լուծման օպտիմալ տարբերակ: Սակայն, ինչքանով էր հիմնավորված օրենսդիր մարմնի աշխարհի մերժողական դիրքորոշումը կամ աշխարհի պայմաններում արժեք արդյո՞ք պահպանել վկանների կրոնական երդման կարգը և, օրինակ, կրոնականի չներկայանալու կամ գործի քննության պահին ու վայրում վկայի հավատի կրոնավոր չլինելու պատճառներով նորից մի արգելք ստեղծել դատավարության արագ և անկանգառ ընթացքի համար ու որպես հետևանք դատարաններում ունենալ չքննված մեծ քանակությամբ գործերի կուտակում: Հատկապես դժվարին կացության մեջ էր հայտնվել Երևանի շրջանային դատարանը, որին ենթակա դատական շրջանը քննարկվող օրենքն ընդունելու պահին համարվում էր Բաթումիի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությանը անցած տարածքները, սակայն հետագայում տարածքների ընդլայնման հետևանքով որպես աշխարհին ճանաչվելու էր Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ տարածքը և վիճակն ավելի էր վատթարանալու: Շրջանային դատարանը այդ կացությունից դուրս գալու համար կազմակերպում էր արտագնա նստաշրջաններ Ալեքսանդրապոլում, Նոր-Բայազետում, Ղարաքիլիսայում, Դիլիջանում: Սակայն նույնիսկ այդ դեպքում չէր հաջողվում քննել և լուծել արտագնա նստաշրջանին դրված բոլոր գործերը: Այսպես 1919 թ. հոկտեմբերին Ալեքսանդրապոլում և Ղարաքիլիսայում նշանակված արտագնա նստաշրջանի ընթացքում Ալեքսանդրապոլում քննության նշանակված քսանութ գործից հաջողվել էր ավարտել և դատավճիռ կայացնել միայն տասնմեկ գործ, իսկ Ղարաքիլիսայում տասնյոթ գործից՝ տասնչորս գործ¹: Մնացած գործերը չքննելու և հետաձգելու պատճառը վկանների և, նույնիսկ, մեղադրյալների չներկայանալն էր, միլիցիայի կողմից «եկակոչի ծանուցագրերը» հանձնելու և այդ անձանց ներկայությունը ապահովելու իր պարտականությունները չկատարելու հետևանքով:

Արդարադատության նախարարությունը այս հարցին անդրադարձել է նաև 1919 թ., սակայն այս անգամ արդեն խնդիրը հանգում էր հաշտարար դատարաններում վկաններին հարցաքննելու կարգը փոխելուն: Օրինագիծն այդ մասին մշակվել էր արդարադատության նախարարությունում և ներկայացվել էր Նախարարների խորհրդին, որն այդ պահին համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի Հայաստանի խորհրդի օրենքի օժտված էր օրենսդրական լիազորություններով: Նախարարների խորհուրդը 1919

¹ Տե՛ս «Յառաջ», թերթ, 1919, թիվ 21:

թ. հունիսի 25-ին հաստատել է «Հաշտարար ատյաններում վկանների հարցաքննության կարգը փոխելու մասին» օրենքը¹:

Համաձայն քրեական և քաղաքացիական դատավարության կանոնադրությունների հաշտարար դատարաններում վկանները հարցաքննվում էին երդվելուց հետո, եթե միայն կողմերի (մեղադրյալ և տուժող, հայցվոր և պատասխանող) փոխադարձ համաձայնությամբ իրենք չէին ազատվում երդումից, ինչպես նաև օրենքում նշված կոնկրետ դեպքերում՝ որպես ընդհանուր կանոնից արված բացառություններ: Օրինակ՝ մեղադրյալի կինը կամ ամուսինը, կամ նրա եղբայրը և այլն (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. 94-97): «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 99-րդ հոդվ. ուժով երդումից ազատ էին համարվում նաև բոլոր դավանանքների հոգևոր և կուսակրոն անձինք, ինչպես նաև՝ երդում չընդունող դավանանքներին և աղանդներին պատկանող անձինք, որոնք երդման փոխարեն խոստում էին տալիս մաքուր խղճով հայտնել ամբողջ ճշմարտությունը գործով:

«Հաշտարար ատյաններում վկանների հարցաքննության կարգը փոխելու մասին» օրենքը վկանների հարցաքննության վերը նկարագրված դատավարական կարգը թողնում էր նույնը, բացառությամբ նրա, որ օրինակ՝ «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 97-րդ հոդվ. ավելացվում էր նոր կանոն. «յուրաքանչյուր վկա երդում է տալիս իր դավանանքի ծեսով և հոգևոր անձի միջոցով»: Իսկ 99-րդ հոդվածում որպես երդումից ազատ համարված անձինք ավելացվում էին նաև «իրենց համոզմունքով երդում չճանաչող անձինք»²:

Եսկան էին «Քաղաքացիական դատավարության կանոնադրության» 95-րդ հոդվ. և «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 98-րդ հոդվ. փոփոխությունները: Համաձայն մինչ այդ եղած քրեադատավարական նորմի հոգևորականի բացակայության դեպքում հաշտարար դատավորը վկաններին հարցաքննում էր առանց երդման, նրանց հիշեցնելով միայն, որ իրենք պարտավոր են մաքուր խղճով հայտնել իրենց հայտնի հանգամանքները դեպքի վերաբերյալ, վերցնելով նրանցից ստորագրություն այն մասին, որ նրանք իրենց ցուցմունքները պատրաստ են հաստատել երդմամբ կողմերից մեկի պահանջով: Հաշտարար դատարանների համար վերաքննիչ ատյան էր համարվում Երևանի շրջանային դատարանը: Վերջինում համաձայն օրենքի դատավարությունը տարվում է ընդհանուր իրավասության դատական մարմինների համար սահմանված կարգով, այդ թվում 1918 թ. սեպտեմբերի 28-ի օրենքով սահմանված կար-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 99, ց. 1, գ. 14, ք. 144:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 69, ք. 76:

գով, ըստ որի բոլոր վկաները պետք է ցուցնունք տային կրոնական երդում տալուց հետո: Հակասությունն ակնհայտ է: Մյուս կողմից, եթե նույնիսկ վերաքննիչ ատյանը հիմք վերցնել կրոնական երդում չտված վկայի ցուցմունքը, օրինակ, ասենք Կարսի հաշտարար դատարանի որևէ գործով, որ վերաքննության կարգով քննվում էր շրջանային դատարանում և հանկարծ կողմերից մեկը պահանջեր տվյալ գործով երդում չտված վկաներից մեկին հաստատել իր ցուցմունքները երդումով, ապա Շրջանային դատարանը ստիպված պետք է դադարեցներ գործի քննությունը, եթե վկան չէր կանչված դատարան, կանչեր վկային Կարսից, գտնել նրա դավանանքի հոգևորական նրան երդվեցնելու համար: «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 879-րդ հոդվ. սահմանված կարգով վկաները վերաքննիչ ատյան էին կանչվում միայն նրանց ներկայությունը վերաքննիչ ատյանի կողմից անհրաժեշտ ճանաչվելու և կողմերից մեկի պահանջի առկայության դեպքում: Այդպիսի կարգի պահպանման դեպքում սկսվում էր գործերի դատական քննության ձգձգում, քաշքշուկ, քանի որ վկաներն այնքան էլ «հաճույքով» չէին ներկայանում դատարան՝ խուսափելով ճանապարհորդության դժվարություններից, ծախսերից, վտանգներից: Միաժամանակ ավելանում էին պետական ծախսերը վկաների վրա: Այս իրողությունն էլ հենց ստիպել էր արդարադատության նախարարությանը «Քաղաքացիական դատավարության կանոնադրության» 95-րդ հոդվ. և «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 98-րդ հոդվ. շարադրել այսպես. «Եթե հաշտարար դատական ատյանում բացակայում է այն դավանանքի հոգևորականը, որին պատկանում է վկան, ապա նրան երդվեցնում էր հաշտարար դատավորը»: Դրանով իսկ պարզություն էր մցվում հաշտարար արդարադատության դատավարական կարգում՝ և՛ հաշտարար դատարաններում, և՛ վերաքննիչ ատյանում՝ շրջանային դատարանում:

Այս խնդիրներին և «Քրեական դատավարության կանոնադրության» մատնանշված հոդվածներով կարգավորվող հասարակական հարաբերություններին օրենսդիրը արդարադատության նախարարության նախաձեռնությամբ անդրադարձել է ևս մեկ անգամ, բայց արդեն 1920 թ., ցուցաբերելով ի համեմատ նախորդ դեպքերի քիչ թե շատ համակարգված և մտածված մոտեցում, երբ Հայաստանի խորհրդարանը ապրիլի 3-ին ընդունեց երկու օրենքներ՝ «Հաշտարար և ընդհանուր դատական հաստատությունների մեջ քրեական գործերի համար առնելիք գումարները բարձրացնելու մասին»¹ ու «Հաշտարար և ընդհանուր դատական հաս-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 6, հոդվ. 57, էջ 45-48, 1920, թիվ 7, հոդվ. 58, էջ 49-52:

տատությունների մեջ քաղաքացիական գործերի համար առնելիք գումարները բարձրացնելու մասին»¹:

Առաջին օրենքով ոչ միայն փոփոխվում էին «Քրեական դատավարության կանոնադրության» այն հոդվածները, որոնք վերաբերում էին դատական տուրքերին ու վկաների, հոգևորականների, փորձագետների, ընթերականների նկատմամբ կիրառվող տուգանքներին, դրանց վարձատրությանը, վերջիններիս գումարները բարձրացնելու իմաստով (քսան և ավելի անգամ), այլ նաև կատարվում էին փոփոխություններ, որոնք էականորեն տարբերվում էին օրենքի հոդվածների հին խմբագրություններից և նպատակ ունեին վերջ տալու քաշքշուկին քրեական դատավարությունում, առաջին, այդ անձանց քննիչի և դատարանի կանչով չներկայանալու դեպքում՝ ենթարկելով խոշոր չափով տուգանքների, երկրորդ՝ բարձրացնելով նրանց վարձատրության (օրապահիկ և ճանապարհածախս) չափերը: Օրինակ, «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 643-րդ հոդվ. նոր խմբագրությունը սահմանում էր, որ «եթե վկան առանց օրինական պատճառների չներկայանա դատարաններին, նա կենթարկվի դրամական տույժի ոչ ավել քան 3000 ռ. (նախկին խմբագրությամբ մինչև 100 ռ.) և բացի դրանից, նա պիտի վճարի դատարան կանչված անձերի՝ նիստի հետաձգումից առաջացած ծախսերը, եթե նրա դատարանին չներկայանալու պատճառով հետաձգված լինի նիստը»²:

«Քրեական դատավարության կանոնադրության» 438-րդ հոդվ., որ Հայաստանի խորհուրդը 1918 թ. թողեց անփոփոխ, ևս ենթարկվում էր փոփոխության: Նոր խմբագրությամբ սահմանվում էր, որ եթե վկան առանց հարգելի պատճառների քննիչի կանչով չներկայանա, ապա «դատական քննիչը նրա վրա դրամական տույժ է դնում ոչ ավել, քան 1000 ռ.» (նախկինում մինչև 50 ռ.), որից հետո նա պիտի բերման ենթարկվեր քննիչի մոտ:

Քրեական և քաղաքացիական դատավարական կարգերին վերաբերող, արդարադատության նախարարությունում մշակված և օրենսդիր մարմինների կողմից վավերացված օրինագծերի հատուկ խումբ էին կազմում դատական տուրքերին, տուգանքներին, վկաների և այլ անձանց վարձատրությունների չափերին վերաբերող օրենքները:

Շնորհիվ փողի՝ ռուբլու ծայրահեղ արժեքազրկման գործող քրեական և քաղաքացիական դատավարության օրենսդրությամբ սահման-

¹ Երկրորդ օրենքը իր կարգավորման առարկայով վերաբերվում էր քաղաքացիական դատավարական հարաբերություններին և նույն բնույթի փոփոխություններ էր մտցնում «Քաղաքացիական դատավարության կանոնադրությունում»:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 7, հոդվ. 58, էջ 51:

ված դատական բազմաթիվ տուրքերը, տուգանքները, վկաների և այլ անձանց վարձատրությունների չափերը չէին խթանում դատավարության շարժունակությունը: Այդ հանգամանքի հետևանքով տուժում էր ոչ միայն պետական բյուջեն (գանձարանը), այլ նաև արդարադատության գործը ընդհանրապես, որովհետև թե՛ քրեական գործերի նախաքննությունը, թե՛ դատական քննությունը դատարաններում ձգձգվում էին հաճախ այն պատճառով, որ յուրաքանչյուր գործով կանչված վկաները, փորձագետները, ընթերակաները և դատավարությանը մասնակցող այլ անձինք չէին ներկայանում չնչին, նույնիսկ իրենց կատարած ծախսերը չհատուցող վարձատրության կամ էլ չնչին տուգանքի հետևանքով: Այդ տեսակետից կարևորվում էր արժեզրկման գործընթացին գույքընթաց տուրքերի, տուգանքների և վարձատրությունների գումարների չափերի բարձրացումը օրենսդրական կարգով, նախ՝ որպես դատավարության արագացմանը նպաստող գործոն, իսկ այնուհետև՝ պետական գանձարանը համալրող միջոցառում: Այդպիսի օրենքներից առաջինը Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունվարի 13-ի «Դատաստանական հարկերի արդար վճարելանման գրավականների և թղթերի տուրքի ավելացման մասին» օրենքն է¹, որն արդարադատության նախարարությունը մշակել էր և Նախարարների խորհրդի հավանությանն էր ներկայացրել դեռ 1918 թ.²:

Արդարադատության նախարարության մշակած նմանօրինակ օրինագծերից էր նաև «Դատական կատարածուների վարձատրությունների ժամանակավոր սակը փոխելու մասին» նախագիծը, որ ընդունվել է Հայաստանի խորհրդարանի կողմից 1920 թ. ապրիլի 9-ին³: Համաձայն «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 312-րդ հոդվ. դատական կատարածուները ստանում էին աշխատավարձ ըստ հաստիքային դրույքաչափերի: 312-րդ հոդվ. ուժով նրանք, բացի այդ, ստանում էին նաև դրամական վարձատրություն որոշակի դատավարական գործողությունների կատարման (վկաներին, հայցվորներին, պարտապաններին, պարտատերերին և այլ անձանց ծանուցագրեր, «եկակոչեր» և այլ բնույթի հաղորդագրություններ հանձնելու) համար՝ օրենսդրական կարգով սահմանված հատուկ գործակիցներով, ելնելով հայցի գնից: Ապրիլի 9-ի օրենքով փոփոխության էր ենթարկվում այդ գործակիցը, հաշվի առնելով արժեզրկման չափերը:

Այս բնույթի հաջորդ օրենքը 1920 թ. մայիսի 20-ի Նախարարների խորհրդի «Դատական հաստատությունների կանոնագրի 461-րդ հոդվ.

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, 1919, հոդվ. 71, էջ 41:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 2-րդ մաս, թ. 120:

³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 8, հոդվ. 72, էջ 60-61:

մեջ նշված գումարն ավելացնելու մասին» օրենքն է¹: Համաձայն Դատական հաստատությունների կանոնադրության 302-րդ և 303-րդ հոդվածների դատական կատարածուները մինչև իրենց պաշտոնական պարտականությունների կատարմանը անցնելը, իրենց դատական հիմնարկություն պետք է ներկայացնեին գրավ և երդում տալին: Այդ գրավը երաշխիք էր այն վնասի համար, որ կարող էր առաջանալ նրանց ապօրինի գործողություններից (վատնում, յուրացում, կորուստ): Այդ գրավի չափը սահմանվում էր օրենսդրական կարգով: Գործող օրենսդրությամբ այդ գումարը սահմանված էր 20 ռ. չափով (461-րդ հոդվ.), որն արդեն 1920 թ. փողի ծայրահեղ արժեզրկման պայմաններում շատ քիչ էր: Նոր օրենքով այդ գումարի չափը սահմանվում էր 5000 ռ.:

* * *

Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգի կառուցման հայեցակարգի մշակման և իրավական կենսագործման պատմության ուսումնասիրությունը և հանգամանալից վերլուծությունը հիմք են տալիս կառուցելու հետևյալ գլխավոր եզրակացությունները:

Հայաստանի առաջին հանրապետության քաղաքական ղեկավարությունը անցնելով իշխանության գլուխ դրսևորեց ձգտում՝ հիմնադրել ժողովրդավարական դատական համակարգ: Դատական համակարգի կառուցման սկիզբը դրվեց 1918 թ.՝ որպես հիմք վերցնելով 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ռուսական դատական բարեփոխումների հիմնադրությունները, վերացնելով դրանցում առկա սկզբնական և հետագայում սահմանված հակաժողովրդավարական ինստիտուտները և նորմերը: Այդ կապակցությամբ վերացվեցին հանրապետությունում գործող արտակարգ դատարանները՝ տրիբունալները: Արդարադատության նախարարության և Հայաստանի խորհրդի օրինաստեղծ ջանքերի շնորհիվ հանրապետությունում հաստատվեց դատական համակարգ, որը և՛ իր կառուցվածքի, և՛ իր գործունեության սկզբունքների առումով առաջադիմական, ժողովրդավարական հաստատություն էր: Չնայած հանրապետության առաջին արդարադատության նախարարի ջանքերին՝ չհաջողվեց էական վերափոխումներ մտցնել ընկալված դատական համակարգի մեջ և արդարադատության նախարարության հերթական խնդիր համարվեց ոչ թե վերափոխումները, «այլ պայմանների ստեղծումը, որոնցում դատարանները կկարողանային անցնել արդարադատության իրականացմանը»: Սակայն վերակառուցման, դատարանը կյանքի նոր պայմաններին հարմարեցնելու անհրաժեշտությունը բխում էր հանրապետության քաղաքական, տնտե-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 162, 1-ին մաս, թ. 68:

սական, սոցիալական իրական վիճակից: Անկախ ռիսկի հետ կապված գործունից՝ ժամանակը, իրադրությունը արտակարգ էին, հանցավորությունը ահռելի, հետևաբար, անհրաժեշտ էին նաև իրավիճակին համապատասխանող նոր մոտեցումներ, այդ թվում նաև՝ մտածված և հիմնավորված արտակարգ միջոցառումներ: Միայն դրա միջոցով կարելի կլիներ ճնշել հանցավորությունը, օրինականություն և իրավակարգ, իրական ժողովրդավարություն հաստատել երկրում: Այդպիսի պայմաններում ժողովրդավարության և իրավականության լույսի տակ պահպանողական հովերով տարվելը չէր օգնի գործին: Ավելին, արդարադատության նախարարի վերոհիշյալ միջոցառումները ևս անբավարար էին: Անհրաժեշտ էր դրսևորել էլ ավելի արմատական, սկզբունքորեն նոր մոտեցումներ, որովհետև փոխվել էին իրադրությունը, պայմանները, կյանքը: Պետական կառուցակարգը, այդ թվում դատական համակարգը, որ սովորական պայմաններում գործում էր արդյունավետ, հեղափոխական, պատերազմական, արտակարգ իրադրություններում ի վիճակի չէր լինելու ապահովել կարգ ու կանոնի, օրինականության տարրական պայմանները, արդարադատության իրականացումը, երաշխավորել ժողովրդին սոցիալական կոնֆլիկտների արագ և արդար դատավարական լուծում: Կյանքի իրական պահանջներից ու հասարակական հարաբերությունների իրական վիճակից պիտի ելնեին բարեփոխումների հեղինակները, այլ ոչ թե պահպանողական դատողություններից՝ դիրքորոշում, որն հետագայում փաստի առաջ էր կանգնեցնելու հանրապետությանը հասարակական հարաբերությունների կառավարման այս ոլորտում՝ անդամալուծության և անգործության դատապարտելով դատարանները: Դատական համակարգի կազմակերպական առանձնահատկությունների վրա իր էական ազդեցությունը թողեց նաև տնտեսական իրավիճակն ու պայմանները: Հանրապետության տնտեսական դրությունը ողբալի էր, իսկ հնարավորությունները՝ սահմանափակ, որովհետև երկիրը չուներ զարգացած տնտեսություն, ամայացել էր տնտեսապես ութ տարիների անընդհատ պատերազմների, հեղափոխությունների, խռովությունների և ավերումների հետևանքով, տառապում էր սովի ճիրաններում և իսկապես վերածվել էր «անձև քառսի», որին «ձև» տալու համար անհրաժեշտ էր անցնել անցման երկար, դժվարին ժամանակահատված: Նյութական, տնտեսական հիմքը նախ պայմանավորում էր հանրապետության ազգաբնակչության և յուրաքանչյուր անհատի վարքագիծը, նպաստում քրեածին գործոնների ակտիվացմանը, իսկ մյուս կողմից հնարավորություն չէր տալիս պետական մարմիններին հաջողությամբ կազմակերպել ու իրացնել իրավակարգի պահպանության և արդարադատության իրավակազմակերպական երաշխիքները:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. Հաշտարար դատարանները Առաջին հանրապետությունում. կազմակերպական կառույցը, ընդդատությունը, գործունեությունը

1.1. Հաշտարար դատարանների ենթահամակարգի կազմակերպական կառույցը: «Հայաստանի Հանրապետության մեջ հաշտարար բաժանմունքների և քննչական մասերի վերակազմության և նորերի բացման մասին» Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքի հիման վրա կազմակերպվեց հաշտարար դատական ենթահամակարգը¹: Օրենքը հաշտարար բաժանմունքների տեղաբաշխումը կատարում էր հաշվի առնելով Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումը (ներառյալ Ջանգեզուրը, Նախիջևանի նահանգը, բացառությամբ Կարսի նահանգի), ընդ որում էապես ավելացնելով դրանց քանակը: Մինչև Փետրվարյան հեղափոխությունը նույն տարածքում գործում էին ընդամենը իննը հաշտարար բաժին և վեց հաշտարար-քննչական տեղամաս: Ինչպես արդարադատության նախարարությունն օրինագիծը մշակելիս, այնպես էլ Հայաստանի խորհուրդն այն ընդունելիս ղեկավարվել էին երեք հիմնադրյալներով՝ դատարանը մոտեցնել բնակչությանը. ապահովել հաշտարար դատավորների բավարար ծանրաբեռնվածությունը. մեկ հաշտարար բաժնի սահմաններում ընդգրկել «այնպիսի բնակավայրեր ու գյուղական համայնքներ, որոնք աշխարհագրական և կլիմայական պայմաններով ավել կամ պակաս միօրինակ են և կապված են դատավորի կամ քննիչի նստավայրի հետ առևտրական կամ այլ կապերով, կամ հարմար հաղորդակցության ուղիներով»²:

Գեռես կայսրության օրոք գյուղական դատարանների վերացումը դատարանից օգտվելու իմաստով գյուղական բնակչությանը դրել էր բավականին ծանր պայմանների մեջ: Այդ դատարանների միակ առավելությունը մոտիկությունն էր բնակչությանը: Առաջին հանրապետության

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1918, հոդվ. 51, էջ 28-31:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 79, թ. 125:

պայմաններում արդարադատության նախարարությունը արձանագրում էր. «Ներկայումս գյուղացին, կամ լրիվ հրաժարվում է իր հաճախ ամենից արդար պահանջներից, կամ անցնում է հարյուրավոր վերստեր այնպիսի գործերով, որոնք աշխատանքային օրվա ներկա թանկության պայմաններում ընդհանրապես չեն ծածկում կատարված ծախսերը»: Արդարադատության նախարարության և օրենսդրի կողմից վերը նշված հայեցակարգային մոտեցումը հնարավորություն տվեց հրաժարվել հաշտարար դատավորի օգնականի և հաշտարար-քննչական տեղամասի վարիչի ինստիտուտներից, որպեսզի և՛ հաշտարար դատավորին, և՛ դատական քննիչին դարձնի ավելի ազատ, չծանրաբեռնված այլ բնույթի գործերով, ինչպես նաև չկիրառել պատվավոր հաշտարար դատավորի ինստիտուտը¹:

Բացառություն էր արված միայն Նոր-Բայազետի գավառի Բասարգեչարի տեղամասի համար, որտեղ չէր վերացվում նախկինում եղած միասնական հաշտարար-քննչական բաժանմունքը: Մինևույն անձի կողմից և՛ հաշտարար ընդդատության գործերի քննության, և՛ դատական քննիչի պարտականությունների կատարումը հակասում էր 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի «Հայաստանի Հանրապետության մեջ հաշտարար բաժանմունքների և քննչական մասերի վերակազմության և նորերի բացման մասին» օրենքի հիմքում դրված սկզբունքներին, սակայն արդարադատության նախարարությունը տվյալ դեպքում հաշվի էր առել տարածքի բնակչության թիվը՝ ընդամենը 22.000 մարդ, ինչպես և «տեղանքի աշխարհագրական պայմանները, բնակչության աղքատությունը», որոնց հետևանքով նաև նախկին «քննիչ-հաշտարար տեղամասի վարիչին քիչ աշխատանք էր հասնում»², իսկ բաժանելով աշխատանքը քննիչի և դա-

¹ Հաշտարար-քննչական տեղամասը՝ վարիչի գլխավորությամբ, ինչպես նաև պատվավոր հաշտարար դատավոր Ալեքսանդր Երկրորդի «Դատական հաստատությունների կանոնադրությամբ» սահմանված իրավական ինստիտուտներ էին: Այն տեղամասերում, որտեղ հաշտարար դատավորի վրա բացի իր պարտականությունների կատարումից դրվում էր նաև դատական քննիչի գործառույթի կատարումը, կոչվում էր հաշտարար-քննիչ տեղամաս կամ բաժին: Պատվավոր հաշտարար դատավորների պաշտոնը նախատեսված էր հաշտարար դատավորների ծանրաբեռնվածությունը թեթևացնելու համար: Որպես այդպիսին նշանակվում էին անձինք, ովքեր վայելում էին վստահություն և հարգանք, կարող էին իրենց ազդեցությամբ նպաստել «կարգ ու կանոնի» պահպանմանը: Գործեր քննելիս պատվավոր հաշտարար դատավոր ուներ նույն իրավունքները, ինչ որ հաշտարար դատավորը: Նրանք վարձատրություն չէին ստանում: Կարող էին զբաղեցնել պաշտոններ պետական մարմիններում և հասարակական հիմնարկներում:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 29, թ. 15:

տավորի միջև՝ անպայման կխախտվեր դրանցից յուրաքանչյուրին պատշաճ և բավարար ծանրաբեռնվածությամբ ապահովելու սկզբունքը:

Հաշտարար բաժինների և քննչական տեղամասերի տեղաբաշխումը, ինչպես տեսնում ենք, կատարված էր նախապատերազմական և նախահեղափոխական, սովորական, խաղաղ պայմանների չափանիշներից ելնելով և նախարարությունում նույնիսկ մտահոգված էին, որ նման քանակով հաշտարար դատավորները և դատական քննիչները չեն ունենալու բավարար ծանրաբեռնվածություն:

Օրենսդիր մարմնի կողմից հաշտարար դատավորի և դատական քննիչի գործառույթների առանձնացվածության սկզբունքը խախտվեց նաև հետագայում, երբ մասնակի ընթացիկ օրենքներով ստեղծվում էին նոր հաշտարար բաժիններ ու քննչական տեղամասեր: Խոսքը գնում է Իջևանի գավառի մասին, որում, համաձայն 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի «Հայաստանի Հանրապետության մեջ հաշտարար բաժանմունքների և քննչական մասերի վերակազմության և նորերի բացման մասին» օրենքի, գործում էր մեկ հաշտարար բաժանմունք: Հայաստանի խորհրդարանի 1920 թ. մարտի 26-ի օրենքով նշված գավառը բաժանում էր երեք շրջանների և քննչական-հաշտարար բաժիններ հիմնադրվում էին Շամշադինի ու Կոթիի դատական շրջաններում: Բայց քանի որ դրանով Իջևանի քննչական տեղամասի և հաշտարար բաժանմունքի ծանրաբեռնվածությունը, բնականաբար, կպակասեր, ապա նշված օրենքի 2-րդ հոդվ. համաձայն այդ երկու առանձին մարմինները վերացվում էին, և ստեղծվում էր միասնական քննչական-հաշտարար բաժանմունք՝ Իջևանի համար¹: Օրենքի նախագիծը մշակել էր արդարադատության նախարարությունը, հիմք ընդունելով Դիլիջան ուղարկված խորհրդարանական հանձնաժողովի շրջագայության արդյունքում կազմված զեկուցագիրը, որն անբավարար էր համարում արդարադատության իրականացման գործընթացը Շամշադինի և Կոթիի տեղամասերում, չքննված գործերի կուտակման, անիշխանության հետևանքով²:

Համանման առաջարկությամբ արդարադատության նախարարությանն էր դիմել նաև Իջևանի գավառային ինքնավարությունը, որն հօգուտ այդ մարմինների ստեղծման ընդգծում էր նաև այն հանգամանքը, որ «Իջևանի շրջանը լեռնային է և նրա զանազան մասերի միջև եղած հա-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 6, հոդվ. 56, էջ 44-45:

² Տե՛ս «Հառաջ», թերթ, Երևան, 1920, թիվ 62:

դորդակցության միջոցները անբավարար են, իսկ ձմեռվա որոշ ամիսներին հաղորդակցությունը նույնիսկ իսպառ ընդհատվում է»¹:

Խորհրդարանում օրինագծի քննարկման ընթացքում որոշ պատգամավորներ դեմ արտահայտվեցին օրինագծի ընդունմանը՝ գտնելով որ «չի կարելի միևնույն անձնավորության մեջ ամփոփել քննիչի և դատավորի կոչումը: Դա մի մեռած ձև է, որ մեր պառլամենտը պիտի միանգամայն մերժի»²: Այս տեսանկյունից հետաքրքիր է արդարադատության նախարար Ա. Չիլինգարյանի պատասխանը այդ պատգամավորներին, որից երևում է որ նախարարությունը, կարծես թե, դիմել էր յուրօրինակ իրավական փորձարարության. «Օրինագծով Իջևանի գավառը բաժանվում է երեք դատական շրջանների, որ միանգամայն բավարար է տեղի կարիքներին այն ձևով, ինչ ձևով առաջարկվում է այստեղ նախարարության կողմից, ոչ մի միտք չունի առանձին-առանձին քննչական և հաշտարար բաժիններ հաստատել, քանի որ չկա այդքան գործի պահանջ... Եթե հնար լիներ բոլոր դատական շրջանները վերածել այդ ձևին, ես, որպես արդարադատության նախարար, կանեի, բայց ցանկալի կլիներ մի փոքրիկ շրջանում կատարել այդ փորձը, որի հետևանքները և կառուցան ուղեցույց ապագայի համար»³:

1918 դեկտեմբերյան դատարանակազմական օրենքները չէին նախատեսել հաշտարար բաժինների ստեղծում Կարսի նահանգում, քանի որ այն Բաթումիի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելուց հետո գտնվում էր անգլիական գործերի հրամանատարության կառավարման ներքո: Հետագայում, երբ Կարսի նահանգը հանձնվեց Հայաստանին, Հայաստանի խորհուրդը 1919 թ. փետրվարի 4-ին ընդունեց օրենք «Կարսի շրջանում երեք հաշտարար բաժիններ հիմնելու մասին»⁴: Ամբողջ նահանգի համար երեք հաշտարար բաժինների հիմնադրումը շատ քիչ էր, ինչի մասին 1919 թ. ընթացքում արդարադատության նախարարությանը անընդհատ ահազանգում էր Կարսի քաղաքացիական նահանգապետը, պահանջելով հիմնադրել նոր բաժիններ⁵: Միայն 1920 թ. ապրիլի 5-ին Հայաստանի խորհրդարանի ընդունած օրենքով Կարսի շրջանում հիմնադրվեցին նոր

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, . . 20, թ. 11:

² Տե՛ս «Հառաջ», թերթ, Երևան, 1920, թիվ 62:

³ Տե՛ս «Հառաջ», թերթ, Երևան, 1920, թիվ 64:

⁴ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1919, հոդվ. 81, էջ 50:

⁵ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 210, ց. 1, . . 82, թ. 2:

հաշտարար բաժիններ՝ Սարիղամիշում և Կարայարում¹: Այդպիսով նահանգում հաշտարար բաժինների ընդհանուր քանակը հասավ հինգի:

Դատական քննիչի և հաշտարար դատավորի պաշտոնների անհամատեղելիության սկզբունքը խախտվում էր նաև ոչ օրենսդրական ճանապարհով, երբ պաշտոնների թափուր մնալու պատճառով որևէ բաժնի հաշտարար դատավորի կամ դատական քննիչի պարտականությունների կատարումը դրվում էր հարևան վարչատարածքային միավորի հաշտարար դատավորի կամ քննիչի վրա: Այդպիսի ձևախեղումը ևս բողոք էր հարուցել Կարսի նահանգապետի մոտ. «Եթե նախկին խաղաղ, բարենպաստ պայմաններում քննիչի կամ հաշտարար դատավորի վրա դնելով հարևան տեղամասի վարումը մենք միայն խուսազրվում էինք՝ կատարելով ձևական գործողություն ու գերազանց հասկանալով, որ այդ տեղամասը իրականում մնում էր և՛ առանց քննության, և՛ առանց դատարանի, ապա մեր օրերում այդ մասին խոսելն նույնիսկ ավելորդ է: Ներկայումս ոչ մի մարդ Արդահանից հարյուր վերստ չի անցնի ներկայանալու համար Կարսի հաշտարար դատավորին, և Կարսի հաշտարար դատավորը միայն թղթի վրա կհամարվի նաև Արդահանի հաշտարար դատավոր»²:

Վերոբերյալ օրենքների հիման վրա 1920 թ. երկրորդ կիսամյակի համար մշակված և հուլիսի 20-ին հաստատված արդարադատության նախարարության նախահաշիվներին և հաստիքացուցակներին համաձայն հանրապետությունում հիմնադրված էին քսանյոթ հաշտարար դատարաններ և չորս հաշտարար-քննչական բաժիններ³, որոնցից, չհաշված ապստամբ տարածքների հաշտարար դատարանները, գործում էին քսաներեքը: Գործող քսաներեք հաշտարար դատավորներից, ըստ Երևանի շրջանային դատարանի նախագահի գեկուցագրի, յոթը դատավորներ չունեին իրավաբանական կրթություն⁴:

Հաշտարար դատարանի դատական շրջանի սահմանների որոշումն ու փոփոխումը վերապահված էր արդարադատության նախարարության իրավասությանը, իսկ դրանց նստավայրը սահմանվում էր օրենքով:

Առաջին հանրապետության դատարանակազմական օրենսդրությունը չէր նախատեսում՝ հաշտարար շրջանի ինստիտուտը: Հաշտարար շրջանը Կենտրոնական Ռուսաստանում կայսրության օրոք իրենում նե-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 7, հոդվ. 61, էջ 53:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 210, ց. 1, . . 82, թ. 2:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, . . 119, թ.թ. 1-8:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, . . 107, թ. 355:

քառում էր մի քանի հաշտարար տեղամասեր: Ամեն մի հաշտարար շրջանում գործում էր հաշտարար դատավորների համագումար, որը վերաքննիչ ատյան էր տեղամասային հաշտարար դատարանների համար: Հայաստանում հաշտարար դատարանների համար վերաքննիչ ատյան էր համարվում Երևանի շրջանային դատարանը, այնուհետև նաև Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի շրջանային դատարանները՝ համապատասխանաբար իրենց նահանգի հաշտարար դատարանների համար: Հաշտարար ընդդատության գործերով վճռաբեկ ատյանը Հայաստանի Սենատն էր:

Հայաստանի Հանրապետությունում հաշտարար դատավորը ոչ թե ընտրովի էր, այլ նշանակովի: Հաշտարար դատավորին արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ նշանակում էր Նախարարների խորհուրդը: Հաշտարար դատավորը առանց սեփական ցանկության չէր կարող արձակվել պաշտոնից և ոչ էլ տեղափոխվել մեկ վայրից մյուսը առանց համաձայնության: Նրան կարող էին ժամանակավոր կերպով հեռացնել պաշտոնից դատի տրվելու դեպքում, իսկ ընդհանրապես արձակել միայն քրեական դատարանի դատավճռով:

Հաշտարար բաժինը գլխավորում էր հաշտարար դատավորը, իսկ քննչական-հաշտարար բաժինը՝ «բաժնի կառավարիչը»: Հաշտարար դատավորի ապարատը ըստ հաստիքացուցակի կազմված էր քարտուղարից, դատական կատարածուից, գրասենյակային ծառայողից, սուրհանդակից և պահակից¹:

1.2. Հաշտարար դատարանի ընդդատությունը: Հաշտարար դատարանը միանձնյա դատական մարմին էր, որի իրավասությունը սահմանված էր օրենսդրությամբ: Նա ըստ էության քննում և լուծում էր մանր քրեական և քաղաքացիական գործեր, ինչպես նաև վարչական գործերը: Հաշտարար դատարանների քննությանը ընդդատյա էին մինչև հինգ հարյուր ռուբլի հայցագին ունեցող քաղաքացիական գործերը, խախտված տիրույթների վերականգնման հայցերով գործերը: Բացի այդ հաշտարար դատավորը կարող էր իր վարույթ ընդունել և քննել ցանկացած քաղաքացիական գործ (անկախ հայցի գնից) այն դեպքում, եթե երկու կողմերը խնդրում էին դատարանին լուծել գործը «խղճով», սակայն պայմանով, որ հաշտարար դատավորի վճիռը համարվելու էր վերջնական և զանգատարկման ենթակա չէր²:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 69, ք. 55 և ֆ. 206, ց. 1, գ. 119, քք. 1-8:

² Տե՛ս **Воробейкова Т.У.** Преобразование административного аппарата, суда и тюремной системы России во второй половине 19-го века. Киев, 1973. էջ 45:

Հաշտարար դատարաններին ընդդատյա քրեական գործերից ամենից կարևորներն էին՝

ա) կառավարման կարգի դեմ ուղղված հանցանքները՝ իշխանությունների կարգադրությունների, պահանջների, որոշումների չկատարումը. միլիցիոներին վիրավորելը և չենթարկվելը. իշխանությունների կարգադրությամբ ցուցադրված զինանշանների, հայտարարությունների փչացումը և ոչնչացումը.

բ) բարեպաշտության, կարգուկանոնի, հասարակական հանգստության դեմ ուղղված հանցանքներ՝ եկեղեցում սահմանված կարգերի խախտում. կռիվը հասարակական վայրերում. մուրացկանությունը և այլն).

գ) հասարակական բարեկարգության դեմ ուղղված հանցագործություններ՝ գետերի, ջրանցքների, աղբյուրների, ջրհորների աղտոտում. առանց թույլտվության ստորերկրյա աշխատանքների կատարում. առանց թույլտվության կամ ուրիշի որսորդական վկայականով որսը. ձկնորսությունը արգելված ժամանակաշրջանում).

դ) անձնագրերի կանոնադրության խախտման վերաբերյալ գործերը.

ե) անձնական անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը՝ զենք և պայթուցիկներ պահելը.

զ) ուրիշի սեփականության դեմ ուղղված հանցագործություններ՝ ուրիշի գույքը ինքնագույն օգտագործելը. ուրիշի անտառներին վնաս պատճառելը. հավիշտակում.

է) մինչև երեք հարյուր ռուբլի արժեք ունեցող առարկաների և գույքի գողության գործերը¹:

1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի «Վարչական գործերին վերաբերող դատարանների մասին» օրենքով հաշտարար դատարանների ընդդատությանն էին հանձնվում նաև այն գործերը, որոնք ընդդատյա էին միանձնյա վարչական դատավորներին²:

Վարչական արդարադատությունը մի կողմից քաղաքացու կամ կազմակերպության և մյուս կողմից պետական կառավարման մարմինների միջև ծագած վարչաիրավական վեճերի լուծման կարգ է: Այն որպես

¹ Տե՛ս Устав о наказаниях налагаемых мировыми судьями. В кн. Российское законодательство X-XX веков. Том 8, Судебная реформа. М., 1991. էջ 395-419:

² Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1918, հոդվ. 49, էջ 27:

հատուկ համակարգ պետաիրավական շինարարության պրակտիկայում ձևավորվել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, որպես իրավական պետության անհրաժեշտ ձևակազմական տարր, որի սկզբունքներից են պետական կառավարման ոլորտում քաղաքացիների սուբյեկտիվ իրավունքների երաշխավորվածությունը և վարչական արդարադատության մարմինների անկախությունը մյուս իշխանությունների մարմիններից: Վարչական արդարադատությունը որպես վարույթային ձև Ռուսական Կայսրության օրոք չէր նախատեսված: Այն հիմնադրվել էր միայն Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, Ժամանակավոր կառավարության կողմից¹:

Հայաստանում վարչական գործերով առաջին ատյան էր ճանաչվում հաշտարար դատավորը: Երկրորդ՝ վերաքննիչ ատյանը Երևանի շրջանային դատարանի վարչական բաժանմունքն էր, իսկ վճռաբեկը՝ Հայաստանի Սենատը: Վարչական դատարանները քննում էին հետևյալ վեճերը՝ պետական մարմինների միջև. մի կողմից կառավարական կոմիսարների, մյուս կողմից տեղական ինքնակառավարման մարմինների, հասարակական կազմակերպությունների միջև. կառավարական մարմինների, հասարակական կազմակերպությունների, տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու քաղաքացիների միջև: Պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների որոշումների, գործողությունների, կարգադրությունների և բացթողումների դեմ գանգատներով վարչական դատավորին կարող էին դիմել ինչպես պետական մարմինները և պաշտոնատար անձինք, այնպես էլ մասնավոր անձինք²:

Հաշտարար դատավորները դատավճիռներ կայացնելիս կիրառում էին այնպիսի պատժամիջոցներ, ինչպես՝ տուգանքը, կալանքը մինչև երեք ամիս, բանտարկությունը մինչև մեկ տարի ժամկետով: Որոշ գործերով հաշտարար դատավորները կայացնում էին վերջնական դատավճիռներ և վճիռներ: Դրանք մինչև երեսուն ռուբլի հայցագին ունեցող քաղաքացիական գործերն էին և քրեական գործերը, որոնցով կայացվում էր արդարացման դատավճիռ կամ դատավճիռներ՝ գուգորդված այնպիսի պատժամիջոցների կիրառմամբ, ինչպես նկատողությունը, պարսավանքը, դիտողությունը, մինչև տասնհինգ ռուբլի տուգանքը կամ մինչև երեք օր կալանքը: Այդ վճիռները և դատավճիռները ենթակա էին միայն վճռաբեկ բողոքարկման: Հաշտարար դատարանների մնացած բոլոր վճիռները և դատավճիռները օրենսդրությամբ սահմանվում էին որպես «ոչ վերջ-

նական»: Դա նշանակում էր, որ կողմերը կամ դատապարտյալը վերաքննիչ գանգատներ բերելու իրավունք ունեն:

Օրենսդրությամբ սահմանված հաշտարար դատավորների վերը նկարագրված ընդդատությունը հետագայում ենթարկվեց փոփոխությունների մի քանի անգամ: **Առաջին** փոփոխությունը կատարվեց Նախարարների խորհրդի կողմից 1919 թ. մայիսի 9-ին ընդունված «Հաշտարար ենթակայության լրացման մասին ժամանակավոր օրենքով»¹: Դրա օրինագիծը մշակել էր արդարադատության նախարարությունը: Նախարարների խորհուրդը իր կազմով ձեռնահաս չլինելով իրավաբանական հարցերում մանրակրկիտ չէր խորացել հարցի էության և օրինագծի բովանդակության մեջ, ընդունել էր այն ինքնաբերաբար: Արխիվային նյութերի մեջ պահպանվել է այս օրենքի հաստատված բնօրինակը Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչի ստորագրությամբ²: Բայց կա նաև ավելի ուշ «Կառավարության լրաբեր» պաշտոնաթերթում հրատարակված տեքստը: Այս երկու փաստաթղթերի համեմատական ուսումնասիրությունից երևում է, որ դրանք էականորեն տարբերվում են իրարից: Լրաբերում հրատարակված օրենքը արդեն խմբագրված ու սրբագրված է, գերծ թերություններից: Ընդ որում դա արվել է օրենքն ընդունելուց հետո միայն և, հավանաբար, դատական պալատի դատախազի 1919 թ. հունիսի 7-ին թվագրված ու արդարադատության նախարարին ուղղված զեկուցագրի հիման վրա³: Ստանալով օրենքի տեքստը ի տեղեկություն և ի կատարում՝ դատախազը նրանում հայտնաբերել էր «մի շարք խեղաթյուրումներ, բացթողումներ, անհասկանալի մասեր, որոնք պահանջում են հիմնավորապես վերանայել և վերափոխել այդ օրենքի խմբագրությունը»⁴: Ինչը և արվել է պաշտոնական հրատարակության ժամանակ, բայց ոչ օրենսդրական, այլ «կուլիսային» ընթացակարգով: Ասվածը պատկերավոր դարձնելու համար բերենք մի օրինակ թույլ տրված սխալներից: Այսպես, օրենքի բնօրինակի 171-րդ հոդվ. 3-րդ կետում ամրագրված է «եթե գողացվածի արժեքը չի գերազանցում 5 ռ»⁵: Ըստ դատախազի դիտողությունների պետք է լիներ ոչ թե «գողացվածի» այլ «հափշտակվածի»: Տարբերությունն ակնհայտ է: Միաժամանակ դատախազը հաշվի առնելով ռուբլու արժեզրկման չափերը առաջարկում էր հափշտակված իրի արժե-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, ք. 93:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 33, ք. 64-66:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 29, ք. 74-75:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 29, ք. 74:

⁵ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 33, ք. 64:

¹ Տե՛ս **Ерошкин Н.П.** История государственных учреждений..., էջ 331:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 6, ք. 151:

քը բարձրացնել մինչև հիսուն ռուբլի: Պաշտոնական հրատարակությունում հաշվի է առնված այդ կետի վերաբերյալ դատախազի առաջին դիտողությունը, սակայն ամրագրված է լրիվ ուրիշ դրամական չափ («Եթե հափշտակվածի արժեքը 30 ռ. ավելի չէ»), որ չի համապատասխանում ոչ բնօրինակի, ոչ էլ դատախազի առաջարկի հետ¹:

Ինչո՞վ էր պայմանավորված հաշտարար դատարանների ընդատության օրենսդրական վերանայումը: Օրենսդրությունը ընդհանուր և հաշտարար դատական մարմինների միջև քրեական և քաղաքացիական գործերով ընդդատության սահմանազատման հիմքում դրել էր նաև հանցագործությամբ տուժողին պատճառված վնասի չափը, կամ քաղաքացիական գործերով հայցի գինը: Այդպիսի օրենսդրական սահմանազատման շարժառիթը այն դատողությունն էր, որ հանցագործությամբ տուժողին պատճառված վնասի ոչ նշանակալի լինելը կամ հարուցված հայցի փոքր արժեքը չէին արդարացնելու տուժողի կամ հայցվորի կրած դժվարությունները և ծախսերը՝ կապված դեպքի վայրից բավականին հեռու գտնվող շրջանային դատարան ներկայանալու հետ: Միաժամանակ այդպիսի սահմանազատումը հնարավորություն էր տալիս դատարանը՝ ի դեմս հաշտարար դատավորի, մոտեցնել բնակչությանը:

Սակայն Հայաստանի առաջին հանրապետության տնտեսական կյանքի ճգնաժամի, պետական բյուջեի բավականին մեծ պակասորդի և որպես հետևանք ռուբլու խիստ արժեզրկման ու գների անընդհատ աճի պայմաններում անհրաժեշտություն էր առաջանում վերանայել օրենսդրությամբ սահմանված այդ կայուն գումարների չափերը, որ բխում էր ինչպես գործին մասնակցող անձանց շահերից, այնպես էլ հանրապետությունում արդարադատությունը անարգել և արագ իրականացնելու պահանջից: Հակառակ դեպքում ծագում էին էական դժվարություններ գործերի արագ ընթացքի համար: Արժեզրկման պայմաններում քննիչների մոտ սկսվում էին կուտակվել մեծ քանակությամբ գործեր, որոնք նախկինում ենթակա էին հաշտարար դատարանի ընդդատությանը: Ստացվում էր, որ այդ բնույթի գործերը ինքնաբերաբար, առանց օրենսդրի միջամտության, փոխում էին իրենց ենթակայությունը և ընդդատությունը: Այդպիսի գործերի կուտակումը քննիչներին հնարավորություն չէր տալիս

¹ Հանրապետության օրենսդիր մարմինների գործունեության մեջ նմանատիպ օրինագծեր և օրենքներ հանդիպում են բավականին շատ: Դրանց առկայությունը մեծապես պայմանավորված էր հայերեն իրավաբանական հասկացությունների, եզրույթների համակարգի բացակայությամբ և օրենսդիր մարմինների անդամների ու իրավաբանների անձեռնհասությամբ կամ հայերենի վատ իմացությամբ:

գբաղվել ավելի կարևոր և էական քրեական գործերի նախաքննությամբ: Գործերի ընդդատության նմանօրինակ փոփոխություն և կուտակում, որ չէր բխում հատկապես շահագրգռված կողմի շահերից, տեղի էր ունենում նաև շրջանային դատարանի և՛ քրեական, և՛ քաղաքացիական բաժանմունքներում:

Այսպիսի պայմաններում արադարադատության նախարարությունը դեռևս 1919 թ. սկզբին մշակել էր համապատասխան օրինագիծ և ներկայացրել էր Նախարարների խորհուրդ, որտեղ այն հավանության արժանանալով, օրենսդրական նախաձեռնության կարգով ուղարկվել էր Հայաստանի խորհուրդ: Օրենսդրական աշխատանքի տապալումը Հայաստանի խորհրդում քաղաքական կուսակցությունների ոչ կառուցողական դիրքորոշման պատճառով ձգձգեց օրենքի ընդունումը: Այդ հանգամանքն էլ դարձավ քննչական տեղամասերում ու շրջանային դատարանում գործերի կուտակման պատճառներից մեկը: Օրենքը հետագայում ընդունվել է օրենսդրական լիազորություններով օժտված կառավարության կողմից: Այն սահմանում էր, որ գործի ընդդատությունը որոշելիս քրեական գործերով պատճառված վնասի չափը հասցվում է 3.000 ռ., քաղաքացիական գործերով հայցագրի սահմանը հասցվում էր մինչև 4.000 ռ.: Միաժամանակ մինչև 500 ռ. հայցագրի ունեցող վճռված քաղաքացիական գործով արգելվում էր վերաքննիչ գանգատարկումը (նախկինում մինչև 30 ռ. հայցագրին)¹:

Արժեզրկման տեմպերն այնքան արագ էին և մեծ, որ հաշտարար դատարանի քրեական և քաղաքացիական ընդդատությունը որոշող այդ գումարներն ավելացվեցին երկրորդ անգամ՝ խորհրդարանի 1920 թ. մարտի 22-ի օրենքով՝ տաս անգամ², ապա՝ երրորդ անգամ՝ Նախարարների խորհրդի 1920 թ. օգոստոսի 9-ի օրենքով՝ ևս հինգ անգամ³: Եթե հաշտարար դատարանին ընդդատյա քաղաքացիական գործի հայցագինը սկզբնապես մինչև 500 ռ. էր, հետագայում սահմանվեց մինչև 4.000 ռ., այնուհետև դարձվեց 40.000 ռ., վերջում այն հասցվեց մինչև 200.000 ռ.:

1.3. Նոտարական գործունեության իրավական կարգավորումը: Նոտարական գործունեության կառավարման և այդ առթիվ ծագող հասարակական հարաբերությունների կարգավորման հիմնական իրավական

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց.1, գ. 33, թ. 65:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 5, հոդվ. 46, էջ 37:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց.1, գ. 58, թ. 81 և ֆ.199, ց.1, գ. 118, 2 -րդ մաս, թ. 182:

աղբյուրը «Նոտարական մասի կանոնադրությունն» էր¹, որն առանց փոփոխությունների և լրացումների գործել է Հայաստանում և, նույնիսկ, քարգմանվել է հայերեն: «Նոտարական մասի կանոնադրությունը» սահմանում էր, որ նոտարական գործառույթն իրականացվում է հաստիքային նոտարների և շրջանային դատարանների նոտարական արխիվներին կից գործող ավագ նոտարների միջոցով, դատարանների հսկողության տակ (հոդվ. 1): Մինչև նույն ժամանակ «Նոտարական մասի կանոնադրությունը» արդարադատության նախարարին՝ շրջանային դատարանի ներկայացմամբ, հնարավորություն էր տալիս նոտարի պարտականությունների կատարումը դնելու տեղական հաշտարար դատավորների վրա այն վայրերում, որտեղ նոտար նշանակվելու ցանկություն ունեցող անձինք քիչ էին (հոդվ. 7): Հաստիքային նոտարների ինստիտուտը Հայաստանում կիրառություն չգտավ: Նոտարների պարտականությունները այստեղ կատարում էին տեղական հաշտարար դատավորները: Համաձայն օրենքի նոտարները ենթակա էին այն շրջանային դատարանին, որի դատական շրջանում գտնվում էր նրանց նստավայրը, այսինքն՝ գործում էին նրանց հսկողության ներքո: Իրենց պաշտոնեական պարտականությունները նոտարները պետք է կատարեին միայն այդ դատական շրջանի տարածքում, հակառակ դեպքում նրանց ակտերն իրավաբանական ուժ չունեին:

1920 թ. ապրիլին Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջանային դատարանների հիմնադրմամբ այս դատարանների կազմում ևս սահմանվեց ավագ նոտարների պաշտոն, որպես նոտարական արխիվների վարիչներ, որոնց պարտականությունն էր նաև պահպանել և վարել նոտարական զանազան գրքերը, ռեստորները, ակտերը, փաստաթղթերը, կնիքները և այլն²: Համաձայն «Դատական մասի պաշտոնատար անձանց նշանակման մասին» օրենքի (1919 թ. հուլիսի 25) ավագ նոտարները համարվում էին պետական ծառայող և իրենց կարգավիճակով հավասար էին շրջանային դատարանի անդամներին, հետևաբար, նրանց նշանակում էր Նախարարների խորհուրդը, արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ:

Նոտարների (տվյալ դեպքում հաշտարար դատավորների), ավագ նոտարների իրենց պարտականությունները կատարելու ընթացքում ոչ ճիշտ գործողությունների դեմ զանգատները, ինչպես նաև իրենց պար-

տականությունները կատարելուց հրաժարվելու դեմ զանգատները տրվում էին այն շրջանային դատարանին, որի շրջանում գործում էր այդ նոտարը: Շրջանային դատարանի այս առթիվ կայացրած վճիռները կարող էին զանգատարկվել դատական պալատ¹:

1.4. Հաշտարար դատարանների գործունեության հիմնախնդիրները:

Օրենսդրակազմակերպական առումով, կարծես թե, ամեն ինչ արվել է հաշտարար դատարանների գործունեությունն արդյունավետ դարձնելու, այն պատշաճ և բնակչությանը մոտ կանգնած դատական ատյանի վերածելու համար: Սակայն իրականության մեջ այդ քայլերն անբավարար էին, որովհետև ինչպես ցույց են տալիս արխիվային փաստաթղթերը, հատկապես, արդարադատության նախարարության կողմից հաշտարար բաժինների աշխատանքի ստուգումները, խորհրդարանական զանազան ժամանակավոր հանձնաժողովների զեկուցագրերը, հաշտարար արդարադատությունը ևս հեռու էր բավարար գնահատվելուց²: Այսպես օրինակ՝ Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներ ուղարկված խորհրդարանական ժամանակավոր հանձնաժողովը 1919 թ. դեկտեմբերի 29-ին խորհրդարանին ներկայացրած զեկուցագրում արձանագրում էր, որ Ղուրղուղուլիի հաշտարար դատարանում «գործերը ձգձգվում են, բանավոր զանգատներ չեն լսվում և դատարանի դիվանը դարձել է խնդիր գրելու բյուրո: Իգդիրի հաշտարար դատարանը շնորհիվ օբյեկտիվ պայմանների անկանոն է գործում³... Այստեղ դատարանը ենթակա է արտաքին ազդեցու-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, հոդվ. 60 և 63:

² Ռուսաստանում ևս հաշտարար դատարանների ենթահամակարգի և՛ հիմնադրումը, և՛ գործունեությունը հիմնախնդիրային էր: Այդ դատարանների ստեղծման ճանապարհին կային բազմաթիվ խոչընդոտներ: Ոչ բոլոր վայրերում էր, որ կարելի էր գտնել հաշտարար դատավորների թեկնածուներ: Հաճախ տեղական իշխանությունները սաբոտաժի էին ենթարկում հաշտարար դատարանների ձևավորումը, քանի որ դրանցում տեսնում էին վտանգ իրենց արտոնությունների համար: Կայսրության որոշ մասերում հաշտարար դատարանները նշանակովի էին, այլ ոչ թե ընտրովի: 1889 թ. հաշտարար դատարանները, բացի Մոսկվայի և Մանկո-Պետերբուրգի նահանգներից, վերացվեցին և նրանց լիազորությունները հանձնվեցին զանազան գործադիր մարմինների: Դա, ըստ էության, հետադիմական քայլ էր, որովհետև խախտում էր գործադիր և դատական իշխանությունների առանձնացվածության սկզբունքը: 1912 թ. հաշտարար դատարանների համակարգը մասամբ վերականգնվեց: 1917թ. դրությամբ կայսրության ինստույնոթ նահանգներից հաշտարար դատարանները գործում էին միայն քսանում (տե՛ս *Всемирная история государства и права. Энциклопедический словарь. М., 2001. էջ 215-216*):

³ Որպես օբյեկտիվ պայմաններ նկատի է ունեցվել ազգամիջյան բախումները և դրա հետ կապված պետական կառավարման բարդությունները:

¹ Տե՛ս ՀՀ ԳԱՊԿԱ, Положение о нотариальной части. էջ 1, հոդվ. 1: В своде «Полный сводъ законовъ Россійской имперіи», профессора Савича, 1904. Часть 1. էջ 5:

² Տե՛ս նույն տեղը, հոդվ. 42, ինչպես նաև ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 113, քք. 1-8:

յան, ի վիճակի չէ վերահասու լինել բոլոր գործերին, օրինակ քննիչը ոչ մի փաստաթուղթ չունի Դրա գյուղի դեպքերի մասին: Հունիսի 17-ին Իգդիբրում զինվորական դատարանը մահվան է դատապարտել Շալիբ Թալի Օղլուն: Այդ ժամանակ Հայաստանում մահվան պատժի իրավունք չի եղել: Դատավճիռը գործադրված է օգոստոսին»¹:

Արդարադատության նախարարության դիվանի տեսուչը, նախարարի հանձնարարությամբ իրականացնելով Երևանի առաջին քաղաքամասի հաշտարար բաժնի վերստուգում, նախարարին ուղղված զեկուցագրում արձանագրում է. «Մույն տարվա մարտի 17-ից մինչև հունիսի 22-ը, երբ հաշտարար դատավորն իրեն տրված արձակուրդը վերջանալուց հետո սկսել է իր պարտականությունները կատարել, ունկնդրության համար նշանակված են եղել երկու հարյուր տասնինը քրեական գործ: Եթե նկատի առնենք սույն մարտի 17-ից մինչև հունիսի 22-ը հաշտարար դատավորի վարույթում գտնվող չորս հարյուր քսանհինգ քրեական գործերի ընդհանուր թիվը և այդ ժամանակաշրջանում նշանակված երեսուհինգ նիստերի թիվը, ուրեմն պետք է եզրակացնել, որ միջին թվով նշանակված է եղել յուրաքանչյուր նիստի համար վեց գործ: Նշանակված երկու հարյուր տասնինը գործերի ընդհանուր թվից անհնարին եղավ հաստատ իմանալ վճռված գործերի թիվը, որովհետև նիստերի մատյանի մեջ սխտեմատիկ կերպով գրառումներ չեն արված այս կամ այն գործերի վերջացած լինելու մասին: Ես կարողացա միայն տասնվեց գործի վերջացած լինելը հաստատ իմանալ: Թե հունիսի 2-ի, 4-ի և 18-ի նիստերին գործերն ինչպես են վճռված, այդ մասին տեղեկություններ չկային հաշտարար բաժնում:

Հաշտարար դատավորի մոտ ավելի լավ վիճակում չէ և քաղաքացիական դատաքննությունը ... Դատարանի նիստերը նշանակվում են շաբաթը երեք անգամ: Հաշտարար դատավորը կողմերին կանչում է առավոտյան ժ. 10-ին, իսկ ինքը դատարան է գալիս ժ. 11-12-ի արանքում: Եղել են դեպքեր, երբ եկել է ժ. 1-ին և 2-ին: Այն օրերը, երբ նիստեր չկան, դատավորը բնավ չի գալիս բաժին:

Դիվանը քառասյին վիճակի մեջ է: Այբբենական գիրք չի պահվում: Այս կամ այն տեղեկանքները ստանալու համար խնդրողներն ամբողջ ժամերով կանգնած են մնում դիվանատանը: Հաշտարար դատավորը, քարտուղարի ասելով, ոչ մի հսկողություն չի իրականացնում դիվանի վրա: Հաշտարար դատավորի որոշումը վկաներին տուգանելու մասին դիվանը երբեք ի կատար չի ածում: Քարտուղարն ինքն է իր հայեցողությամբ

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 51, ք. 4:

յամբ նշանակում գործերի ունկնդրությունը: Մի խոսքով, գործերի դրությունը հաշտարար բաժնի մեջ չափազանց անբավարար է»:

Հաշտարար դատարանների այդպիսի անգործությունը մեծապես պայմանավորված էր նաև օբյեկտիվ կարգի հանգամանքներով՝ բնակչության զինվածությամբ. բնակավայրերի առկայությամբ, որտեղ մուտք չէին գործում ուժային պետական կառույցները, միլիցիան, էլ ուր մնաց հաշտարար դատավորը կամ դատական քննիչը: Հաշտարար դատարանների գործունեության վրա բացասական իմաստով էին ազդում նաև զանազան արտակարգ լիազորություններով օժտված պետական մարմինները, դրանց միջամտությունը արդարադատության իրականացման գործընթացին: Մինչդեռ միայն դատավորի անկախության հիմնարար սկզբունքի պահպանման և ապահովման դեպքում էր հնարավոր հաշտարար և մյուս դատարանների արդյունավետ գործունեությունը: «Քաղաքային և տեղական ինքնավարությունների ներկայացուցիչները, քաղաքական կուսակցությունների, այլ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներն իրենց իրավունք են վերապահում գնահատելու անձանց և միջամտելու դատական իշխանության գործունեությանը, ունենում են հսկողություն նրանց վրա, պահանջում հանել դատավորներին պաշտոնից կամ փոխադրել և այլն»: Մա քաղվածք է Երևանի շրջանային դատարանի նախագահի զեկուցագրից՝ ուղղված արդարադատության նախարարին: Նույն զեկուցագրում մատնանշվում են դատական մարմինների գործունեությանը միջամտելու ավելի կոնկրետ օրինակներ. «Դաշնակցություն կուսակցության Ախտայի կոմիտեի ներկայացուցիչը միջամտել է Ախտայի հաշտարար դատավոր Հարությունյանի՝ կալանավորներին այլ շինություն տեղափոխելու կարգադրությանը և վերջինիս հայտարարել է դատավորի պաշտոնում իր հետագա պաշտոնավարության անընդունելիության մասին»:

Շատ դեպքերում հաշտարար դատավորները չէին կարողանում ի կատար ածել նաև իրենց ընդունած դատավճիռները և վճիռները, որովհետև միլիցիան և զինվորական իշխանությունները պատշաճ օգնություն ցույց չէին տալիս դատարանին, մույնիսկ այնպիսի հասարակ գործով, ինչպես օրինակ՝ բնակարանից վտարելը: Կարելի է շատ օրինակներ բերել, բայց կարծում ենք այսքանն էլ բավական է այն մթնոլորտը և պայմանները ներկայացնելու համար, որոնցում գործում էին հաշտարար դատավորները, տեղամասային դատական քննիչները:

1.5. Հաշտարար դատական ենթահամակարգի բարեփոխման նախագիծը: 1919 թ. օգոստոսին Հայաստանի նորընտիր խորհրդարանի

կողմից վարչապետ ընտրված Ա. Խատիսյանի կառավարությունն իր «Հայտարարագրում» պարտավորվում էր արդարադատության ոլորտում իրականացնել մի շարք միջոցառումներ, այդ թվում նաև «արդարադատության գործը ամուր հիմքերի վրա դնելու համար կառավարությունը մտցնելու է դատարանում ընտրական սկզբունք...»¹: Խոսքը, իհարկե, հաշտարար դատավորների մասին է:

Հաշտարար դատավորներին ընտրովի դարձնելու հարցը փոքր ինչ ավելի ուշ՝ 1919 թ. օգոստոսի վերջերին բարձրացվել է նաև Հայաստանի խորհրդարանի Օրենսդրական հանձնաժողովի կազմակերպած խորհրդակցությունում, որը նվիրված էր Հայաստանի Հանրապետությունում դատական մարմինների կազմակերպման ու գործունեության խնդիրների քննարկմանը²: Խորհրդակցությանը հրավիրված էին նաև արդարադատության նախարարի օգնականը, դատավորներ: Ինչպես երևում է այդ խորհրդակցության համառոտ արձանագրությունից, քննարկելով հաշտարար դատարանների կազմակերպման և գործունեության խնդիրները, խորհրդակցության մասնակիցների մեծամասնությունը նպատակահարմար գտավ «ներմուծել ընտրովի հաշտարար դատավորների ինստիտուտը», ինչպես նաև հիմնել և գործողության մեջ դնել հաշտարար դատավորների համագումարները, որպես հաշտարար արդարադատության երկրորդ՝ վերաքննիչ ատյան³: Խորհրդակցության ընդունած այս և այլ որոշումները կենսագործելու համար Արդարադատության նախարարությանը կից պետք է հիմնադրվեր հանձնաժողով:

Ընտրովի հաշտարար դատավորների ինստիտուտի ներմուծման խնդիրը քննարկվեց նաև արդարադատության նախարարության կողմից 1919 թ. օգոստոսի 30-ին դատական գործիչների, Նախարարների խորհրդի աշխատակիցների, Երևանի քաղաքային ինքնավարության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ գումարված խորհրդակցությունում, որը ևս նպատակահարմար գտավ հաշտարար դատավորների ինստիտուտը դարձնել ընտրովի: Հենց այդ խորհրդակցությունում ընտրվեց հինգ հոգուց կազմված հանձնաժողով, որի առջև խնդիր դրվեց հարցի վերաբերյալ անհրաժեշտ նյութեր հավաքել ու կենսագործման համար անհրաժեշտ սկզբունքներ ու դրույթներ մշակել: Հանձնաժողովի եռամսյա աշխատանքի արդյունքը «Ընտրովի հաշտարար դատավորների ինստիտուտի մասին» օրինագիծն էր, որ 1919 թ. նոյեմբերի 28-ին արդարադատութ-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, Երևան, 1919, թիվ 121:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԿԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 104, ք. 10:

³ Տե՛ս նույն տեղը, ք. 10:

յան նախարարը զեկուցել է Նախարարների խորհրդին օրենսդրական նախաձեռնության կարգով: Նախարարների խորհուրդը քննարկելով և որոշ փոփոխություններ մտցնելով օրինագիծում, հավանություն է տվել դրան և ուղարկել խորհրդարան: Ի տարբերություն Հայաստանի խորհրդարանի Օրենսդրական հանձնաժողովի, վերոհիշյալ հանձնաժողովը նպատակահարմար գտավ ընտրովի հաշտարար դատավորների համագումարը, որպես հաշտարար արդարադատության երկրորդ ատյան, չստեղծել, այդպիսին թողնելով շրջանային դատարանները: Հանձնաժողովի եզրակացությունը միանշանակ էր. Հայաստանում հաշտարար արդարադատությունը բարելավելու և այն արդյունավետ դարձնելու գործունեության մեկը հաշտարար դատարանի վերակառուցումն էր՝ այն ընտրովի դարձնելով: «Այդ ձևի դատարանը ունի մի շարք առավելություններ այժմ գոյություն ունեցող դատարանի առաջ: Հաշտարար դատավորը, ընտրվելով ժողովրդի կողմից և վայելելով ժողովրդի վստահությունը, բարձրացնում է ժողովրդի աչքում հավատը դեպի արդարադատությունը: Եթե դատավորը, ընտրվելով, չի արդարացնի իր վրա դրված վստահությունը, նա այլևս չի ընտրվի»¹: Հանձնաժողովի բանաձևում օգտագործված ժողովուրդ հասկացության կապակցությամբ նշենք, որ այդ դատավորները ընտրվելու էին տեղական ինքնավարությունների մարմինների, այլ ոչ թե անմիջապես բնակչության կողմից:

Իհարկե, բնակչությունը հանրապետության գավառներում և քաղաքներում դրա միջոցով որոշ հնարավորություն էր ստանալու մասնակցել դատավորների ընտրության գործին և ընտրել ժողովրդի վարք ու բարքի հետ ծանոթ, ժողովրդին մոտ կանգնած անձանց, բայց մտածել, որ միայն դրանով, առանց լրացուցիչ իրավական, կազմակերպական, նյութական երաշխիքների հնարավոր էր լուծել հաշտարար արդարադատության բոլոր հիմնախնդիրները՝ իրական չէր և նույնիսկ՝ միամիտ: «Ընտրովի հաշտարար դատավորների ինստիտուտի մասին» օրինագիծը փաստորեն կողիֆիկացիայի էր ենթարկում հաշտարար դատավորներին վերաբերող իրավական նորմերը, մասնավորապես՝ «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 1-66-րդ հոդվածները՝ հարմարեցնելով դրանք Առաջին հանրապետության իրականությանը, դուրս թողնելով մի շարք հնացած, ոչ ժողովրդավարական իրավանորմեր: Օրինագիծը բաղկացած էր 57 հոդվածից: Համաձայն օրինագծի 12-14-րդ հոդվածների և ի տարբերություն 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի «Հայաստանի Հանրապե-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԿԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 12, ք. 84:

տությամբ հաշտարար բաժանմունքների և քննչական մասերի վերակազմավորման և նորերի բացման մասին» օրենքի յուրաքանչյուր գավառ կազմելու էր միասնական և առանձին հաշտարար շրջան (օկրուգ): Հաշտարար շրջանը իր հերթին բաժանվելու էր հաշտարար մասերի և յուրաքանչյուր հաշտարար մաս ունենալու էր իր հաշտարար դատավորը: Յուրաքանչյուր հաշտարար շրջան ունենալու էր նաև իր պատվավոր հաշտարար դատավորները, որոնց գործունեության տարածքը ամբողջ հաշտարար շրջանն էր: Պատվավոր հաշտարար դատավորները քննելու էին հաշտարար ընդդատության ամեն մի գործ, այն դեպքում, երբ երկու կողմերն էլ կղիմեին նրա միջնորդությանը:

«Ընտրովի հաշտարար դատավորների ինստիտուտի մասին» օրինագծի 17-33-րդ հոդվածները սահմանում էին հաշտարար դատավորների ընտրության և հաստատման կարգը, ներառյալ այն, թե ովքեր իրավունք պիտի ունենային ընտրվելու, ինչպիսի օրենսդրական արգելքներ կային հաշտարար դատավոր ընտրվելու համար: Հաշտարար դատավորները ընտրվելու էին երեք տարի ժամկետով: Քաղաքային հաշտարար դատավորների ընտրությունները կատարվելու էին քաղաքային ինքնավարության խորհրդի ժողովում, իսկ գավառային շրջանների դատավորները՝ գավառային ինքնավարության ժողովներում: Ընտրված հաշտարար դատավորներին իրենց պաշտոնում հաստատելու էր Հայաստանի Սենատը: Եթե գավառական ինքնավարության ժողովը կամ քաղաքային խորհուրդը մասերի հաշտարար դատավորներ ընտրելու բավականաչափ թեկնածուներ չունենար, ապա պակասող հաշտարար դատավորներին մինչև հաջորդ ընտրությունները նշանակելու էր Հայաստանի Սենատը՝ արդարադատության նախարարի առաջարկությամբ: Հանրապետության այն վայրերում, որտեղ ինքնավարություններ չկային, հաշտարար դատավորներին նշանակելու էր Հայաստանի Սենատը՝ արդարադատության նախարարի առաջարկությամբ: Հաշտարար դատավորի պաշտոնը չէր կարող համատեղվել պետական կամ հասարակական այլ պաշտոնների հետ, բացառությամբ տեղական բարեգործական և կրթական հիմնարկություններում պատվավոր պաշտոններից կամ տեղական ինքնավարությունների պատգամավորությունից:

Չնայած «Ընտրովի հաշտարար դատավորների ինստիտուտի մասին» օրինագիծը խորհրդարանում ընթացք ստացավ, սակայն այն օրենսդրական հաստատում չգտավ: Չգձման պատճառը հավանաբար այն ընթացումն էր, որ միայն ընտրովիության սկզբունքը ներդնելով վիճակը շտկել հնարավոր չէր: Բացի այդ, երբ Մայիսյան ապստամբության

կապակցությամբ խորհրդարանն իր իրավասությունը վերապահեց «բյուրո կառավարությանը», իրավիճակն ամենևին էլ ժողովրդավարական վերափոխումների օգտին չէր խոսում, և պայմաններ էլ չկային դրանք իրագործելու համար:

§ 2. Ընդհանուր իրավասության դատարանների համակարգը Առաջին հանրապետությունում

2.1. Շրջանային դատարանները Առաջին հանրապետությունում: 1918 թ. դեկտեմբերյան օրենքների ուժով իր գոյությունն էր պահպանում Երևանի շրջանային դատարանը, որին ընդդատյա դատական շրջան էր համարվում հանրապետության ամբողջ տարածքը: Քաղաքացիական գործերը այս դատարանը քննում և լուծում էր երեք դատավորների կազմով: Քրեական գործերը ևս ենթակա էին շրջանային դատարանի քննությանը երեք դատավորների կազմով կամ այդ նույն կազմով՝ երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ, երդվյալ ատենակալների դատարանի գործունեությունը սկսելու պահից:

Երևանի շրջանային դատարանը մինչև Փետրվարյան հեղափոխությունը համարվում էր այսպես կոչված երրորդ կարգի շրջանային դատարան¹, որն ուներ մեկական քրեական և քաղաքացիական բաժանմունքներ: Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման պահին այն արդեն երկրորդ կարգի շրջանային դատարան էր, որովհետև Ժամանակավոր կառավարության ընդունած օրենքներին համապատասխան նրա կառուցվածքում ստեղծվել էին վարչական և ցուցակագրական բաժանմունքները²:

Շրջանային դատարանը պետական մարմին էր, որ կատարում էր ոչ միայն դատական, այլև դատախազահսկողական, քննչական և նոտարական գործառնություններ, այդ իսկ պատճառով իր կազմի մեջ ուներ ոչ

¹ Կախված դատական շրջանում առկա գործերի քանակից՝ շրջանային դատարանը կարող էր ունենալ մի քանի բաժանմունքներ: Բաժանմունքները մասնագիտանում էին կամ քրեական կամ քաղաքացիական գործերի քննության վրա: Ուսական կայսրությունում գոյություն ունեին չորս կարգի շրջանային դատարաններ: **Առաջին կարգի** շրջանային դատարանն ուներ վեց և ավել բաժանմունքներ, **երկրորդ կարգինը**՝ երեք, **երրորդ կարգինը**՝ երկու, իսկ **չորրորդ կարգի** շրջանային դատարանը բաժանմունքներ չուներ (տե՛ս *Виленский Б.В.* Судебная реформа и контрреформа..., էջ 168, կամ *Розин Н.Н.* Уголовное судопроизводство. Пг., 1916, էջ 221):

² Տե՛ս *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений..., էջ 330:

միայն դատարանի դատավոր անդամներ, այլ նաև քննիչներ, դատախազներ, նոտարներ:

Արդարադատության նախարարության մշակած նախնական հաստիքացուցակով նախատեսվում էր շրջանային դատարանի ութ դատավոր-անդամների հաստիքներ, ելնելով պետական միջոցների խնայողության խիստ անհրաժեշտությունից¹: Սակայն հայկական տարածքներից թուրքերի հեռանալուց հետո անհրաժեշտություն առաջացավ ավելացնելու նրանց թիվը ևս երկուսով, հասցնելով տասի, քանի որ ութ անդամի դեպքում, եթե նույնիսկ մեկ դատական կազմ դուրս գար արտագնա նիստերի գավառներում, ապա տեղում չէր մնա ամեն մի բաժանմունքում մեկական դատական կազմ: Պարզ չէր նաև վարչական և ցուցակագրական բաժանմունքների դատական կազմերի հարցը: 1918 թ. օգոստոսյան նախագծերը առաջարկում էին վերացնել այդ բաժինները՝ դրանց գործառույթները հանձնելով քաղաքացիական բաժանմունքին: 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքներում այդ մասին ոչինչ չէր ասված, հետևաբար, այդ բաժանմունքները պահպանում էին իրենց գոյությունը: Չորս բաժանմունքներ երեքական դատավորներով՝ ստացվում էր, որ շրջանային դատարանը պետք է ունենար առնվազն տասներկու դատավոր-անդամներ: Այս հակասությունը լուծվեց 1919 թ. հունվարի 3-ին Նախարարների խորհրդի կողմից հավանություն ստացած արդարադատության նախարարության մշակած օրինագծով, որով առաջարկվում էր վերացնել շրջանային դատարանի ցուցակագրական բաժինը, իսկ նրա իրավասությանը ընդդատյա գործերը հանձնել նույն դատարանի վարչական բաժնին: Հայաստանի խորհուրդը 1919 թ. հունվարի 13-ին հաստատել է այդ օրինագիծը²: Այդ օրենքով վերացվում էին «Գատական հաստատությունների կանոնադրության» 429⁶-429¹⁰-րդ հոդվածները, որոնք վերաբերում էին շրջանային դատարանի ցուցակագրական բաժանմունքին: Օրենքի 1-ին հոդվ. սահմանում էր, որ կոռպորատիվ ընկերությունների և միությունների, «ոչ շահադիտական նպատակ ունեցող ընկերությունների և միությունների» գրանցումը դրվում էր վարչական բաժանմունքի վրա, իսկ ցուցակագրականը՝ վերացվում էր: Գրանցումների մատյանը վարելու էր դատարանի վարչական բաժանմունքի անդամներից մեկը՝ դատարանի նախագահի հանձնարարությամբ:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 8, ք. 303:

² Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1919, հոդվ. 74, էջ 42-43:

Շրջանային դատարանի վարչական բաժանմունքը գործեց մինչև 1920 թ. ապրիլի 26, երբ խորհրդարանը ընդունեց օրենք՝ «Շրջանային դատարանի վարչական բաժանմունքը վերացնելու մասին»¹: Արդարադատության նախարարությունը վերլուծելով այդ բաժանմունքի գործունեության տվյալները, ըստ որոնց ամբողջ 1919 թ. ընթացքում բաժանմունքը՝ կազմված երեք դատավորներից, քննել էր ընդամենը հարյուր մեկ վարչական գործ և երեսուցից ցուցակագրական գործ², հանգել էր այն եզրակացության, որ այդ բաժինը նպատակահարմար էր վերացնել և նրան ընդդատյա վարչական ու ցուցակագրական գործերը հանձնել քաղաքացիական բաժանմունքի ընդդատյանը, ինչն և արվեց վերոհիշյալ օրենքով:

1919 թ. օգոստոսին Հայաստանի խորհրդարանի Օրենսդրական հանձնաժողովի՝ դատական համակարգում գործերի վիճակի քննարկմանը նվիրված խորհրդակցությունում շրջանային դատարանների վերաբերյալ արտահայտվել էր այն կարծիքը, որ անհրաժեշտ է հիմնել նոր շրջանային դատարաններ և դրանով ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի և միաժամանակ հաշտարար ընդդատյան վերաքննիչ ատյանի դատարանը մատչելի դարձնել բնակչությանը³: Խորհրդակցությունում բարձրացված այս հարցի կապակցությամբ արտահայտվեցին երկու տեսակետներ: Առաջին՝ բացի Երևանի շրջանային դատարանից հիմնել այդպիսի դատարաններ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում: Երկրորդ՝ «առաջին շրջանային դատարան հիմնել միայն Ալեքսանդրապոլում», որի դատական շրջանի մեջ մտնելու էր նաև Կարսի նահանգը:

Ցավոք, այս խորհրդակցության մասին այլ տվյալներ չկան, եղածը այսքանն է, ամրագրված համառոտ արձանագրությունում և այդ քայլի հիմնական դրդապատճառներն ու խորհրդակցությունում արտահայտված կարծիքները՝ ընդհանրապես դատական համակարգի կազմակերպման և գործունեության մասին, մեզ հայտնի չեն: Բայց արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ քայլի հիմնական դրդապատճառները նախ և առաջ Երևանի շրջանային դատարանի անարդյունավետ գործունեությունն էր, որի հետևանքով առաջանում էր, հատկապես, քրեական չլուծված գործերի կուտակում: Այդ են վկայում նաև հայտնաբերված վիճակագրական տեղեկությունները Երևանի

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, 1920, թիվ 9, հոդվ. 84, էջ 71:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 56, ք. 5:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 104, ք. 10:

շրջանային դատարանի քրեական բաժանմունքում քննված գործերի մասին՝ 1919 թ. հունվարի 1-ից մինչև սեպտեմբերի 20¹: Ըստ այդ տեղեկությունների դատարանի քրեական բաժանմունքում 1918 թ. ժառանգություն էր մնացել երեք հարյուր ութսունյոթ չքննված և չլուծված քրեական գործեր, որոնք հարուցվել ու անցել էին նախաքննության փուլը հանրապետության տարբեր գավառներում: Հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 10-ը դատարանի քրեական բաժանմունք մուտք էին գործել հարյուր իննսուն նոր քրեական գործեր, այսինքն՝ ընդամենը հինգ հարյուր յոթանասունյոթ քրեական գործ ապրիլի 20-ի դրությամբ առկա են եղել շրջանային դատարանի քրեական բաժանմունքում: Այդ գործերից առ 20 սեպտեմբերի «լուծվել են ըստ էության ընդամենը վաթսունյոթ գործ»², վերադարձված են լրացուցիչ քննության երեսունմեկ գործ: Դադարեցված են իսպառ՝ քսաներեք, առկայված՝ հարյուր տաս գործ...³: Փաստորեն մնացած երեք հարյուր քառասունվեց քրեական գործերը 7-8 ամիս մնացել էին և դեռ անորոշ ժամանակով մնալու էին դատական քննության փուլը չանցած, իսկ եթե դրան գումարենք նախաքննության ժամկետը, ապա պատկերը այնքան էլ գոհացուցիչ չի լինի: Այս պայմաններում խոսել պատասխանատվության անխուսափելիության և արդարադատության իրականացման մասին, կարծում ենք ավելորդ է: Երդվյալների դատարանի գործունեության ծավալումով, ինչպես կտեսնենք ստորև, դրությունը ավելի էր վատթարանալու:

Իհարկե, արդարադատության նախարարությունում երևի գիտակցում էին այս փաստը, սակայն քայլեր այդ ուղղությամբ չէին ձեռնարկում: Միայն 1920 թ. փետրվարի 6-ին արդարադատության նախարարությունը զեկուցեց կառավարությանը Կարսում և Ալեքսանդրապոլում շրջանային դատարաններ հիմնադրելու անհրաժեշտության մասին և ստացավ կառավարության դրական արձագանքը: Սակայն այդ քայլով ընդհանուր ընդդատության առաջին ատյանի դատարանը էլի բավականին հեռու էր մնում ծայրամասերից: Կարսի Շրջանային դատարանի դատական շրջան էր հանդիսանալու Կարսի նահանգը, իսկ Ալեքսանդրապոլի դա-

տական շրջանի մեջ մտնելու էին Ալեքսանդրապոլի, Դարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Իջևանի և Լոռվա գավառները¹:

Նոր շրջանային դատարաններ հիմնելու մասին օրինագիծն իր օրենսդրական հաստատումը խորհրդարանում ստացավ 1920 թ. ապրիլի 5-ին²: Արդարադատության նախարարությունը դրանից անմիջապես հետո անցավ այդ դատարանների կազմակերպմանն ու գործունեության ծավալմանը՝ կառավարությունից ստանալով անհրաժեշտ գումարային հատկացումներ³: Այս դատարանների հիմնադրման կապակցությամբ անհրաժեշտություն առաջացավ կրճատելու Երևանի շրջանային դատարանի անձնական կազմը, որը մինչև կրճատումն ուներ հետևյալ ներքին կառուցվածքը՝ շրջանային դատարանի նախագահ, նախագահի երկու օգնականներ և տասներեք անդամներ (ընդամենը տասնվեց հոգի), երկու կարևորագույն գործերով դատական քննիչներ իրենց օժանդակ ապարատով (երեսուներեք հոգի), երկու դատական կատարածու, ավագ նոտար, վեց վճարովի դատական պաշտոնի ավագ թեկնածու, հինգ կրտսեր թեկնածու⁴ և վերջապես՝ շրջանային դատարանի դատախազական հսկողության պաշտոնյաները⁵:

1920 թ. հունիսի 10-ին Նախարարների խորհուրդը հաստատեց Երևանի շրջանային դատարանի և դատախազական հսկողության նոր հաստիքացուցակը, որով այս մարմնի անձնական կազմը հարյուրվեց պետական ծառայողներից իջեցվում էր յոթանասունվեցի:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 28, թ. 6:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 7, հոդվ. 61, էջ 55:

³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 8, էջ 63-64:

⁴ Դատական պաշտոնի թեկնածուների ինստիտուտը կոչված էր ապահովելու մշտական ռեզերվ ընդհանուր իրավասության դատարանների և դատախազության համար: Նրանց ներկայացվող օրենսդրական պահանջը բարձրագույն իրավաբանական կրթություն ունենալն էր: Թեկնածուները պարտավոր էին կատարել ընդհանուր դատարանների և դատախազության զանազան հանձնարարությունները: Ըստ «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» սկզբնական խմբագրության նրանց աշխատանքը չէր վարձատրվում: 1891 թ. նշված կանոնադրության մեջ կատարված փոփոխություններից և լրացումներին համապատասխան դատական պաշտոնի թեկնածուները բաժանվեցին ավագ և կրտսեր տարակարգերի: Ավագ թեկնածուները վարձատրվում էին և ունեին շրջանային դատարանի քարտուղարի օգնականի ծառայական կարգավիճակ: Ավագ թեկնածուի կոչումն ստանալու համար պահանջվում էր մեկուկես տարվա պետական ծառայություն «դատական գերատեսչության» համակարգում: Կրտսեր թեկնածուները չէին վարձատրվում:

⁵ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 69, թ.թ. 106-116:

¹ Տե՛ս «Յառաջ», թերթ, Երևան, 1919, թիվ 20:

² Այդ վաթսունյոթ գործերից համարյա կեսը սպանության դեպքերով հարուցված քրեական գործեր էին:

³ «Դադարեցված» և «առկայված» հատկացությունները համապատասխանում են արդի «կարճված» և «կասեցված» քրեադատավարական իրավական եզրույթների:

Արդարադատության նախարարության կենտրոնական և տեղական հիմնարկությունների 1920 թ. երկրորդ կիսամյակի համար 1920 թ. հուլիսի 30-ին «բյուրո կառավարության» հաստատած նախահաշիվներով և հաստիքացուցակներով այս կազմը պահպանվեց: Այս փաստաթղթից երևում է, որ Երևանի շրջանային դատարանը մնում էր որպես երրորդ կարգի շրջանային դատարան երկու բաժանմունքներով: Դատավորների քանակը հասնում էր ութի: Կրճատվել էր նաև դատախազական հսկողության պաշտոնյաների թիվը: Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջանային դատարանները հանդիսանում էին չորրորդ կարգի շրջանային դատարաններ, որոնք առանձին բաժանմունքներ չուներին: Այս դատարանները կազմված էին նախագահից և չորս անդամներից: Դատարանին կից կար ավագ նոտար, դատախազը իր երկու օգնականներով: Դատարանի ամբողջ անձնակազմի թիվը սրանցում հասնում էր երեսունչորսի՝ մոտ երկու անգամ քիչ, քան Երևանի շրջանային դատարանում:

Շրջանային դատարանի նախագահները, սրանց օգնականներն ու դատարանի անդամները նշանակվում էին օրենսդիր մարմնի կողմից՝ արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ:

2.2. Ընդհանուր իրավասության վերաբնիչ ատյանը՝ Հայաստանի Հանրապետության Դատական պալատը: 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի դատարանակազմական օրենքներին և հատկապես «Սենատի և Դատաստանական ատյանի՝ ներմուծման մասին Հայաստանի տերիտորիայի սահմաններում» օրենքին համապատասխան Երևան քաղաքում հիմնվում էր դատական պալատ երկու բաժանմունքներով՝ քաղաքացիական և քրեական²: Այս դատական մարմինը համարվում էր երկրորդ ատյանի դատարան ընդհանուր ընդդատության գործերով, այսինքն՝ Երևանի շրջանային դատարանի, իսկ հետագայում նաև նաև Ալեքսանդրապոլի և Կարսի շրջանային դատարանների համար: Հետևաբար՝ նրան ենթակա դատական տարածք էր համարվում Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ տարածքը: Դատական պալատը երկրորդ ատյանի դատարան էր միայն այն քրեական գործերի համար, որոնք քննվել էին առանց երդվյալ ատենակալների մասնակցության³: Մինչև 1920 թ. մարտի 15-ը, երբ իր գործունեությունը սկսեց երվյալների դատարանը, դատական պալատը

¹ Այս ատյանի դատարանը հանրապետության սկզբնական օրենսդրական ակտերում անվանվում էր «դատաստանական պալատ»: Սակայն հետագայում կիրառվեց, մեր կարծիքով, ավելի ճիշտ «դատական պալատ» ձևը:

² Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1918, էջ 27:

³ Տե՛ս Устав уголовного судопроизводства, հոդվ. 853: В кн.: Российское законодательство X-XX веков. М., 1991. Том 8, Судебная реформа. էջ 202:

տը վերաբնիչ ատյան էր ընդհանուր ընդդատության, ինչպես բոլոր քաղաքացիական, այնպես էլ քրեական գործերի համար: Հայաստանի Դատական պալատը գրկվում էր նաև հաշտարար ենթակայության գործերի նկատմամբ վճռաբեկ ատյան լինելու իրավունքից, որով օժտված էր Թիֆլիսի Դատական պալատը:

Հայաստանի առաջին հանրապետության դատարանակազմական օրենսդրությունը անփոփոխ էր թողնում Ժամանակավոր կառավարության դատական կանոնադրությունների մեջ մտցրած այն փոփոխությունը, որով դատական պալատը գրկվում էր որոշ պետական և պաշտոնեական հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը որպես առաջին ատյան քննելու և լուծելու իրավագործությունից¹:

Դատական պալատը, ըստ հաստատված նախահաշիվների և հաստիքացուցակների, ուներ հետևյալ կառուցվածքը՝ քրեական և քաղաքացիական բաժանմունքներ դատական պալատի նախագահի գլխավորությամբ, յուրաքանչյուր բաժանմունքում երեքական անդամ-դատավորներ: Դատական պալատին կից գործում էր դատախազական հսկողություն²: 1920 թ. մայիսին դատական պալատին կից ստեղծվեցին երկու կարևորագույն գործերով քննիչների հաստիքներ:

Դատական պալատի նախագահը, ղեկարտամենտների նախագահներն ու անդամները նշանակվում էին օրենսդրի կողմից, արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ³: Հայաստանի խորհուրդը 1919 թ. ապրիլի 4-ին ընդունած որոշումներով հաստատեց դատական պալատի նախագահին և մեկ անդամին⁴: Այնուհետև ձեռնարկվեցին դատական պալատի գործունեությունն սկսելու կազմակերպչական աշխատանքները: Դատական պալատի մնացած անդամները նշանակվեցին օրենսդրական լիազորություններով օժտված կառավարության կողմից: 1919 թ. մայիսի 15-ին դատական պալատը սկսեց իր վերաբնիչ գործունեությունը: Այդ օրվանից մինչև տարեվերջ պալատը վերաբնեղ է իննսունմեկ քրեական և երեսունութ քաղաքացիական գործեր, այդ թվում և այն գործերը,

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, թ. 14, ինչպես նաև Устав уголовного судопроизводства, հոդվ. 204: В кн.: Российское законодательство X-XX веков. М., 1991. Том 8, Судебная реформа. էջ 140:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 69, թ. 115:

³ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1918 թ., հոդվ. 52, էջ 30:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 60: Դատական պալատի նախագահ էր նշանակվել Հ. Սպենդիարյանը:

որոնք նախկինում գանգատարկվել էին Թիֆլիսի Դատական պալատում և մինչ այդ մնացել առանց լուծման¹:

Դատական պալատում վարույթը հարուցվում էր դատապարտյալների, մասնավոր մեղադրողների և քաղաքացիական հայցվորների գանգատների, ինչպես և դատախազական հսկողության բողոքների հիման վրա²: Դատական պալատ կարող էին ներկայացվել նաև «մասնավոր գանգատներ և բողոքներ» մինչև վճռի կամ դատավճռի կայացումը (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. 839):

2.3. Միասնական վճռաբեկ դատարանը՝ Հայաստանի Սենատը:

1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի «Սենատի և դատաստանական ատյանի ներմուծման մասին Հայաստանի տերիտորիայի սահմաններում» օրենքին համապատասխան Երևան քաղաքում ստեղծվում էր հանրապետության միասնական բարձրագույն վճռաբեկ դատարան՝ սենատ: Հայաստանի Սենատը բաղկացած էր երկու վճռաբեկ դեպարտամենտներից՝ քաղաքացիական և քրեական: Ի տարբերություն երկրորդ, վերաքննիչ ատյանի, որը վերանայում էր ստորադաս դատարանների վճիռները և դատավճիռները ըստ էության, ստուգելով ինչպես նախկինում եղած, այնպես էլ նոր ներկայացված ապացույցները, վճռաբեկ դատարանը ստուգում էր դատական որոշումները գուտ ձևականորեն, պարզելով, թե՞ արդյոք թույլ է տրվել գանգատում կամ բողոքում նշված օրենքի խախտումը (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. հոդվ. 912, 916-933): Սենատի խնդիրն էր վերանայել գործերը միայն այն դեպքերում, երբ խախտվել էին դատավարության էական կանոնները կամ ոչ ճիշտ էին կիրառվել նյութական օրենքները: Ահա այս տեսանկյունից վճռաբեկ դատարանը հսկում էր օրենքների ճիշտ և միատեսակ գործադրման վրա (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. հոդվ. 934-936): Ըստ դատավարական կանոնադրությունների սենատը հսկողական կարգով քննում էր այսպես կոչված «վերջնական» դատավճիռներն ու վճիռները, ինչպես նաև՝ գործերը, որոնցով ի հայտ են եկել նոր հանգամանքներ: Համաձայն հանրապետության դատավարական օրենսդրության վերջնական էին համարվում և ենթակա էին բարձրագույն վճռաբեկ դատարանի քննությանը հաշտարար դատարանների վերջնական վճիռներն ու դատավճիռները, շրջանային դատարանների՝ որպես հաշտարար դատարանների երկրորդ ատյան, կայացրած դատավճիռներն ու վճիռները, շրջանային դատարանում երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ

¹ Տե՛ս «Յառաջ», քերթ, Երևան, 1920, թիվ 6:

² Տե՛ս Устав уголовного судопроизводства, հոդվ. 853: В кн.: Российское законодательство X-XX веков. М., 1991. Том 8, Судебная реформа. էջ 202:

կայացված դատավճիռները, դատական պալատի ընդհանուր ընդդատության գործերով վճիռներն ու դատավճիռները (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. հոդվ. 854, 905, 934):

Ի տարբերություն Ռուսական Կայսության Կառավարիչ սենատի Հայաստանի Սենատը գրկված էր որպես առաջին ատյանի դատարան որոշ քրեական գործեր քննելու և լուծելու իրավասությունից: «Հայաստանի տերիտորիայի սահմաններում սենատի և դատաստանական ատյանի ներմուծման մասին» դեկտեմբերի 6-ի օրենքի 3-րդ հոդվ. սահմանում էր, որ սենատի երկու դեպարտամենտների ընդհանուր նիստը քննելու էր այն բոլոր հարցերը, որոնք ենթակա էին ռուսական Կառավարիչ սենատի մյուս դեպարտամենտների և սենատի դեպարտամենտների ընդհանուր (միացյալ) ժողովների իրավասությանը¹: Հայաստանի Սենատի ընդհանուր ժողովները գումարվում էին օրենքով նախատեսված դեպքերում և քննարկում էին իրենց իրավասությանը հանձնված հարցեր: Օրինակ՝ համաձայն «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 117-րդ հոդվ. դատական և գործադիր իշխանությունների միջև գործերի ենթակայության հարցերով վեճերի վերջնական լուծման համար գումարվում էին առաջին և համապատասխան վճռաբեկ դեպարտամենտների միացյալ ժողովներ:

Շամանակավոր կառավարության 1917 թ. մայիսի 30-ի օրենքը հիմնելով միանձնյա վարչական դատարանների ինստիտուտը, որպես դրանց վճռաբեկ ատյան ճանաչել էր սենատի առաջին դեպարտամենտը²: Սակայն այդպիսի դեպարտամենտ Հայաստանի Սենատը չուներ: Հետևաբար՝ օրենքը սահմանում էր, որ այդ դեպարտամենտի գործառույթը կատարելու էր երկու վճռաբեկ դեպարտամենտների համատեղ ժողովը: Սենատի վճռաբեկ դեպարտամենտներից յուրաքանչյուրը կազմված էր որոշակի թվով սենատոր-դատավորներից, որոնցից մեկը նշանակվում էր նախագահ: Համաձայն «Դատաստանական մասի պաշտոնատար անձանց նշանակման մասին» 1919 թ. հուլիսի 25-ի օրենքի սենատորները նշանակվում էին օրենսդիր մարմնի՝ խորհրդարանի կողմից, արդարա-

¹ Ռուսական Կառավարիչ Սենատը ուներ չորս դեպարտամենտներ: Առաջին, երկրորդ, գյուղացիական, դատական: Դրանից բացի սենատի կազմում կային նաև երկու վճռաբեկ դեպարտամենտներ՝ քրեական և քաղաքացիական (տե՛ս Учреждение Правительствующего сената. հոդվ. 10-12: В св.: Свод законов Российской империи. 1910. Книга 1, томы 1-4. էջ 104):

² Տե՛ս **Ерошкин Н.П.**, История государственных учреждений..., էջ 331:

դատության նախարարի ներկայացմամբ: Նրանցից մեկը նշանակվում էր սենատի ավագ նախագահ՝ սենատի աշխատանքները և ընդհանուր ժողովները ղեկավարելու համար:

Սենատի նախագահը և երկու անդամները նշանակվել են օրենսդրական լիազորություններով օժտված Նախարարների խորհրդի կողմից 1919 թ. հունիսի 3-ին, երբ կառավարությունը ընդունեց որոշում «Սենատի գործունեությունը սկսելու մասին»: Սակայն սենատն իր գործունեությունը իրականում սկսել է 1919 թ. սեպտեմբերից: Այդ պահին օրենսդրորեն սահմանված և գործող հաստիքացուցակով սենատը բաղկացած էր չորս սենատորներից: Սենատին կից գործում էր նաև դատախազական հսկողություն հանձնիս սենատի ավագ դատախազի և նրա օգնականի¹:

Օրենքով սենատի կազմը պետք է բաղկացած լիներ առնվազն վեց սենատորներից, յուրաքանչյուր դեպարտամենտում երեքական անդամ: Սակայն սենատի կազմը իր գործունեությունը սկսելու պահից մինչև 1920 թ. երկրորդ կիսամյակ այդպես էլ մնաց ոչ լրիվ՝ երեք անդամով: Դա հարուցում էր որոշ բարդություններ վճռաբեկ դատարանի գործունեությունում: «Հայաստանի տերիտորիայի սահմաններում սենատի և դատաստանական ատյանի ներմուծման մասին» օրենքի 3-րդ հոդվ. համաձայն նշված միացյալ ատյանը փաստորեն գոյություն չունեի, որովհետև չկային առանձին քրեական և քաղաքացիական դեպարտամենտներն իրենց անդամ-դատավորներով: Այդ հանգամանքը ստիպել էր արդարադատության նախարարությանը 1919 թ. վերջերին մշակել օրինագիծ, որով առաջարկվում էր փոփոխության ենթարկել «Հայաստանի տերիտորիայի սահմաններում սենատի և դատաստանական ատյանի ներմուծման մասին» օրենքի 3-րդ հոդվ. և սահմանել «որ այն գործերը, որոնք ենթակա էին Կառավարիչ սենատի մնացած դեպարտամենտներին և միացյալ ժողովին, ենթակա են Հայաստանի Հանրապետության սենատի քննությանը նրա այժմյան կազմով», մինչև որ սենատի կազմը նոր մշակվող հաստիքացուցակով չամբողջանար և կձևավորվեին առանձին դեպարտամենտներ: Օրինագիծը կառավարության կողմից 1920 թ. հունվարի 9-ին արժանացել է հավանության, սակայն խորհրդարանի կողմից օրենսդրական վավերացում չի ստացել: Խորհրդարանը 1920 թ. մարտի 3-ին ընդունել է սենատին վերաբերվող այլ օրենք՝ «Հայաստանի Հանրապետության Սենատին իր ատյանի կազմը լրացնելու համար ժամանակավոր ի-

րավունք տալու մասին»¹, որի ընդունման նախաձեռնությունը ևս ելնում էր արդարադատության նախարարությունից:

Այս օրենքը սենատին հնարավորություն էր տալիս մինչև նրա կազմը օրենքով սահմանված կարգով նոր անդամներով լրացնելը, անհրաժեշտության դեպքում իր դատական ատյանի կազմին մասնակցելու համար հրավիրել դատական պալատի նախագահին կամ անդամներից մեկին: Այդպիսի օրենսդրական լուծումը հնարավորություն էր տալիս սենատին խուսափելու իր աշխատանքների ձախողումից այն դեպքերում, երբ նրա անդամներից մեկը՝ հիվանդանում էր, կամ նրան բացարկ էր հայտարարվում: Բացի այդ երբ 1919 թ. գործում էր պաշտոնեական հանցագործությունների գործերով Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը և արտակարգ դատարանը, օրենքով Արտակարգ դատարանի նախագահն էր համարվում արդարադատության նախարարի նշանակված սենատի անդամը (Գործովլեանսկին): Այն դեպքերում, երբ սենատը վճռաբեկության կարգով քննում էր Արտակարգ դատարանի դատավիճողը, ապա նրա այդ անդամը ըստ օրենքի իրավունք չունեի մասնակցելու դատական քննությանը, իսկ մնացած երկու անդամներով չէր կարելի դատական կազմ ապահովել: Այդպիսով գործի վճռաբեկ քննությունը հետաձգվում էր անորոշ ժամանակով: Իսկ սենատում 1920 թ. փետրվարի 4-ի դրությամբ կար տասնվեց մեղադրյալների վերաբերյալ այդպիսի գործեր, որոնցից տասնհինգը բանտարկված էին:

1920 թ. մայիսի 20-ին արդարադատության նախարարը կառավարությանն առաջարկեց ընդունել օրենք, որով սենատորների թիվը երեքից ավելացվելու էր հինգի, ավելացրած նաև ավագ նախագահին, այն հաշվով, որ քաղաքացիական և քրեական դեպարտամենտներում առկա լինեին երեքական սենատորներ: Սակայն այդ առաջարկությունը Նախարարների խորհուրդը չընդունեց: Հետևաբար անհրաժեշտություն առաջացավ վերադառնալ «սենատի երկու դեպարտամենտների միացման» օրինագծին, որովհետև քրեական և քաղաքացիական դեպարտամենտները առանձին-առանձին փաստորեն գոյություն չունեին և ձևակառուցում անհրաժեշտ էր փոփոխության ենթարկել 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի՝ «Սենատի և դատաստանական ատյանի ներմուծման մասին Հայաստանի տերիտորիայի սահմաններում» օրենքի 3-րդ հոդվ., ինչը և արվեց 1920 թ. հունիսի 15-ին՝ օրենսդրական լիազորություններով օժտված բյուրո կառավարության ընդունած օրենքով: Սենատի կազմը հաստիքացուցակով

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 69, ք. 115:

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 3, հոդվ. 31, էջ 23:

հասցվեց վեց սենատորների միայն 1920 թ. հուլիսի 30-ին հաստատված «Արդարադատության նախարարության 1920 թ. երկրորդ կիսամյակի նախահաշիվները հաստատելու մասին» օրենքով¹:

Հայաստանի Սենատի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ այն համաձայն 1920 թ. հոկտեմբերի 26 օրենքի կատարում էր նաև Գլխավոր ռազմական դատարանի գործառնությունները²: Հայաստանի առաջին հանրապետության ռազմական դատական համակարգը ավարտվում էր ռազմաշրջանային դատարանի մակարդակով, որը հանրապետությունում մեկն էր³: Փաստորեն ռազմաշրջանային (օկրուգային) դատարանի այն դատավճիռները, որոնց վերաբերմամբ կային վճռաբեկ բողոքներ և զանգատներ, ի կատար ածելը կասեցվում էր, որովհետև վճռաբեկ ատյան չկար: Այս պայմաններում ելնելով նաև ֆինանսական խնայողություն անելու նկատառումից՝ «ռազմական նախարարը» ընդառաջելով ռազմաշրջանային դատարանի ռազմական դատախազի մշակած նախագծին, որն համաձայնեցվել էր նաև սենատի ու արդարադատության նախարարության հետ, Նախարարների խորհրդում հանդես եկավ օրենսդրական նախաձեռնությամբ. ընդունել օրենք «Գլխավոր ռազմական դատարանի գործառնությունները Հայաստանի Սենատին հանձնելու մասին»: Օրենքով սենատի անդամների թիվը ավելացվում էր ևս մեկ սենատորով, որին նշանակելու էր օրենսդիրը ռազմական և արդարադատության նախարարների համատեղ առաջարկության հիման վրա (հոդվ. 5): Սենատին կից հիմնվում էր նաև սենատի ռազմական ավագ դատախազի պաշտոն (գլխավոր ռազմական դատախազ), որը ենթարկվելու էր ռազմական նախարարին: Ռազմական ավագ դատախազը օժտված էր «Ռազմադատական կանոնադրությամբ» սահմանված գլխավոր ռազմա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 119, թ. 1, ք. 197:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 190, ք. 131:

³ Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգում մեծ տեղ էր հատկացված ռազմական դատարաններին: Դրանք քննում էին զինձառայողների հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերը, իսկ նրանց նշանակալի դերը ընդհանուր դատական համակարգում պայմանավորված էր ընդհանուր դատարանների ընդդատությանը պատկանող քրեական և քաղաքացիական գործերը քննելու իրավունքով այն վայրերում, որտեղ հայտարարվում էր ռազմական դրություն: Ռազմական դատարանների համակարգը հետևյալ տեսքն ուներ՝ զնդային և դրան հավասար դատարաններ, ռազմաշրջանային դատարան, որ ուներ նաև հատուկ ատյան, գլխավոր ռազմական դատարան, այսինքն՝ ռազմական վճռաբեկ ատյան, որի գործառնությունները կատարում էր Հայաստանի Սենատը: Բացի այդ մշտական գործող ռազմական դատարաններից գոյություն ուներ նաև ռազմադաշտային արդարադատության ինստիտուտը:

կան դատախազի բոլոր իրավունքներով և պարտականություններով (հոդվ. 4): Ռազմական ավագ դատախազին նշանակելու էր խորհրդարանը ռազմական նախարարի առաջարկությամբ:

Ինչպես տեսնում ենք սենատին վերաբերվող ընթացիկ այս օրենքներից ու նորամուծություններից շատերը առաջարկվում էին դեռևս 1918 թ. օգոստոսյան օրինագծերով, մասնավորապես «Վճռաբեկ դատարանի կանոնադրությամբ», սակայն դրանք չկենսագործվեցին 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի դատարանակազմական օրենքներով: Միայն հետագայում իրականության ստիպողական պահանջներից դրված՝ արդարադատության նախարարությունը և օրենսդիրը վերադարձան այդ առաջարկություններին՝ մասնակիորեն կենսագործելով դրանք:

§ 3. Երդվյալ արենակալների դատարանը Առաջին հանրապետությունում

Ալեքսանդր Երկրորդի դատական կանոնադրությունները, որոնք հիմք հանդիսացան Հայաստանում դատական համակարգը կառուցելիս և դատարանակազմության վերաբերյալ օրենքները ընդունելիս, նախատեսում էին նաև երդվյալ ատենակալների դատարանի հիմնադրում: Երդվյալների դատարանը գործելու էր շրջանային դատարանում՝ իրականացնելով օրենքով սահմանված քրեական գործերի քննությունը:

Երդվյալների դատարանի ինստիտուտի ներմուծումը Հայաստանում իր նախապատմությունը: Կայսերության օրոք երդվյալների դատարանը Անդրկովկասի տարածքում չէր գործում: Երդվյալ ատենակալների դատարանի հիմնադրումը որպես խնդիր հանրապետության արդարադատության նախարարության առջև դրվել էր կառավարության 1918 թ. օգոստոսի 3-ի «Հայտարարագրով», որը պարտավորեցնում էր «մասնակից դարձնել քրեական դատավարությանը ժողովրդի ներկայացուցիչներին»¹: Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգի հիմունքների մշակման և բարենորոգումների հեղինակները նախապատրաստելով օրինագծերը հաշվի էին նստում կառավարության «Հայտարարագրի» այս դրույթի, ինչպես նաև հասարակայնության վաղեմի պահանջի հետ՝ Հայաստանում հիմնել երդվյալ ատենակալների դատարան:

Խնդրի էությունը լավագույնս մատուցելու համար անհրաժեշտ ենք համարում, **առաջին**, ներկայացնել երդվյալների դատարանի դատարա-

¹ Տե՛ս «Չանգ», թերթ, 1918, թիվ 43:

նակագմական և քրեադատավարական օրենսդրական կարգավորման ընդհանուր բնութագիրը, **երկրորդ**՝ Հայաստանում հիմնադրված երդվյալների դատարանի առանձնահատկությունները, **երրորդ**՝ երդվյալների դատարանի փաստական գործունեությունը:

3.1. Երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ դատավարության ընդհանուր բնութագիրը: Երդվյալների մասնակցությամբ դատական քննությունից առաջ շրջանային դատարանը կատարում էր որոշ նախապատրաստական միջոցառումներ. ձևավորում երդվյալ ատենակալների կազմը, նշանակում պաշտպան (եթե մեղադրյալը ինքը չէր ընտրել), որոշում էր դատական նիստի տեղը և ժամանակը: Գործի դատական քննությունը սկսվում էր նիստի պաշտոնական բացումով: Օրենք պահանջում էր, որ դատական նիստը բացելու պահին պետք է ներկա գտնվեր երեսուցից ոչ պակաս ատենակալ¹: Երդվյալ ատենակալների ցուցակը ներկայացվում էր դատախազին կամ մասնավոր մեղադրողին, իսկ այնուհետև՝ մեղադրյալին: Կողմերը կարող էին բացարկել վեցից ոչ ավել ատենակալ: Մնացած տասնութ ատենակալներից վիճակահանության միջոցով ընտրում էին տասերկու երդվյալներ և երկու պահեստային ատենակալներ: Այնուհետև՝ ատենակալները երդում էին տալիս, իրենց կազմից ընտրում էին ավագ՝ իրենց աշխատանքները ղեկավարելու համար: Գատաքննությունը և կողմերի վիճաբանությունը շրջանային դատարանում երդվյալների մասնակցությամբ նման էր գործերի քննությանը առանց երդվյալ ատենակալների: Էապես տարբեր էր միայն դատավճռի կայացման փուլը: Երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ գործերի քննության դեպքում դատարանի նախագահը կողմերի վիճաբանությունից հետո ատենակալների ավագին էր տալիս հարցաթերթիկը և բացատրում նրանց՝ ա) քննվող գործի էական հանգամանքները և հանցագործությանը վերաբերող օրենքները, բ) ապացույցների գնահատման ընդհանուր իրավական հիմքերը:

Երդվյալ ատենակալներին հանձնված հարցաթերթիկը պարունակում էր հետևյալ հարցադրումները.

ա) արդյոք տեղի^օ է ունեցել ամբաստանյալին մեղադրելու առիթ հանդիսացած դեպքը,

¹ Երդվյալների դատարանի օրենսդրական կարգավորման մասին մանրամասն տե՛ս Устав уголовного судопроизводства, հոդվ.հոդվ. 646-677, 801-828. В кн.: Российское законодательство X-XX веков. Том 8, Судебная реформа. М., 1991, ինչպես նաև «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» ՀՀ 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքը:

բ) մեղավոր է՞, թե՞ անմեղ ամբաստանյալը ըստ մեղադրանքի առարկայի:

Խորհրդակցական սենյակում երդվյալ ատենակալները կոլեգիալ կարգով պետք է պատասխան տալին այդ հարցերին ձայների մեծամասնությամբ: Հավասար ձայների դեպքում ընդունվում էր այն կարծիքը, որը խոսում էր հօգուտ ամբաստանյալի:

Արդարացման վերոյիկտի դեպքում դատարանը անմիջապես ազատում էր ամբաստանյալին, իսկ մեղադրականի դեպքում՝ լսում էր դատախազի եզրակացությունը, այնուհետև՝ կայացնում դատավճիռ: Այդ դատավճիռը համարվում էր վերջնական և վերաքննիչ կարգով զանգատարկման կամ բողոքարկման ենթակա չէր: Վերջնական և օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռները՝ կայացված երդվյալների մասնակցությամբ, կարող էին վերանայվել միայն վճռաբեկության կարգով Հայաստանի Սենատի քրեական բաժանմունքում:

Հայաստանում՝ որպես կայսերական ժամանակներից մնացած ժամանություն, դատավարության պաշտոնական լեզուն ռուսերենն էր: Վկաները և գործին մասնակցող այլ անձինք, ովքեր չգիտեին ռուսերեն, դատարանում հաղորդակցվում էին թարգմանի օգնությամբ:

3.2. Երդվյալ ատենակալների դատարանի հիմնադրման կողմ և դեմ տեսակետները: 1918 թ. օգոստոս ամսին արդարադատության նախարարության կազմակերպած և դատական համակարգի շինարարության ու բարենորոգումների խնդիրներին նվիրված խորհրդակցություններում բարձրացվել է նաև երդվյալ ատենակալների դատարանը Հայաստանում հիմնելու հարցը: Արդարադատության նախարար Գ. Տեր-Պետրոսյանը առաջարկում էր հաշտարար դատարանների ընդդատությունից դուրս մնացող բոլոր քրեական գործերով դատական քննությանը շրջանային դատարանում մասնակից դարձնել երդվյալ ատենակալներին: Այդ քայլով ընդհանուր քրեական դատարանների համակարգում դատական պալատը որպես վերաքննիչ ատյան ինքնաբերաբար դառնում էր ավելորդ¹: Այս առաջարկը՝ փոխարինել պետական քրեական դատարանը երդվյալ ատենակալների դատարանով, դարձավ վիճահարույց:

Օգոստոսյան խորհրդակցություններում երդվյալ ատենակալների դատարանի վերաբերյալ արտահայտված մտքերը արտահայտում էին երեք հիմնական տեսակետներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձնահատուկ դիրքորոշումն այդ դատարանի նկատմամբ: **Առաջին տեսակետի** կողմնակիցները դեմ էին երդվյալ ատենակալների դատարանին,

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, թ. 30:

սակայն կողմ էին շոֆենների դատարանի կազմակերպմանը¹: Երևանի շրջանային դատարանի նախագահ Դորբովյանսկին երդվյալ ատենակալների դատարանի դեմ ուղղված իր առարկությունները հիմնավորում էր նրանով, որ «տեղական բնակչության զանգվածների անկուտուրակա-նությունը ստեղծում է բարենպաստ հող արդարադատության առուվա-ճառքի համար: Բացի այդ տեղական բնակչության անկուտուրակա-նությունը մեծ դժվարություններ կհարուցի երդվյալ ատենակալների ցուցակ-ները կազմելիս, դժվար կլինի հավաքել անձանց խմբաքանակը, որ կա-րող են դառնալ երդվյալ ատենակալ ... Հայաստանի Հանրապետության համար ավելի ընդունելի է խղճի դատարանի սկզբունքի հիման վրա կա-ռուցված շոֆենների դատարանը, որոնք շնորհիվ իրենց կուտուրակա-նության կկարողանային ավելի շատ օգուտ տալ արդարադատությանը քան երդվյալ ատենակալները»: **Երկրորդ տեսակետի** կողմնակիցները անվերապահորեն կողմ էին երդվյալ ատենակալների դատարանի հիմ-նադրմանը և գտնում էին, որ ցանկացած արգելք այդ ճանապարհին հնարավոր է հաղթահարել և հիմնել այդ դատարանը. «Բնակչության բազմազգ լինելը արգելք չի հանդիսանա դատարանի ներմուծման հա-մար, մեծամասամբ և երդվյալ ատենակալները և վկաները կլինեն հայեր, խառը կազմը՝ հայեր և թաթարներ, ևս ընդհանուր լեզու կգտնի, իսկ պե-տական դատավորների համար կլինեն թարգմանիչներ: Երդվյալ ատե-նակալների կաշառման և նրանց վրա ճնշում գործադրելու հնարավորու-թյունները ծայրահեղորեն կասկածելի են, քանի որ երդվյալ ատենակալնե-րի ընտրության եղանակից դժվար է կռահել, թե նրանցից ով կմտնի ատ-յանի կազմի մեջ, իսկ կաշառել երդվյալների ամբողջ զանգվածը՝ պատկե-րացվում է անհնարին գործ»:

Երրորդ տեսակետը, որը մեր կարծիքով ա-մենից հիմնավորն էր, սկզբունքորեն կողմ էր երդվյալ ատենակալների դատարանին, սակայն ելնելով հանրապետության կյանքի իրական պայ-

¹ «Schoffen»-ը գերմանական դատական իրավունքին հատուկ ինստիտուտ է: Նշանակում է դատական ատենակալ, որը կատարում է դատավորի պարտակա-նություններ քրեական դատավարությունում (հասարակական հիմունքներով և չունի իրավաբանական բարձրագույն կրթություն) հանդիսանալով դատական կազմի լիիրավ անդամ, օժտված դատավորի անկախությամբ, ծայրի մույն իրա-վունքներով ինչ որ մասնագետ դատավորները: Իր կարգավիճակով նման է խորհրդային դատական իրավունքին հատուկ ժողովրդական ատենակալներին: Շոֆենների և երդվյալ ատենակալների խտիտուտների հիմնական տարբերու-թյունը այն է, որ առաջինի դեպքում ատենակալները և դատավորները միավորված են մեկ միասնական կոլեգիայի մեջ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ատենակալները և դա-տավորները առանձնացված են (տե՛ս Carl Creifelds, Rechtsworterbuch, Munchen, 1995, էջ 1080):

մաններից գտնում էր այն կենսագործելը մի խնդիր, որը շատ դժվարու-թյուններ ու բարդություններ կառաջացներ: Պաշտպանելով իրենց դիրքո-րոշումը այս տեսակետի կողմնակիցները ապացուցում էին, որ «մեր հիմ-նարկությունների համակարգում բացակայում են ինքնավարությունները, որոնք անհրաժեշտ նախադրյալ են երդվյալ ատենակալների դատարանի համար. ծագում են լուրջ կասկածներ այդ միջոցառման անժամանակ լի-նելու մասին շարունակական հանցավորության, իրավագիտակցության խախտման պայմաններում...»: Որպես երդվյալների դատարանի կենսա-գործման պայման վերջին տեսակետի կողմնակիցները առաջարկում էին դատարանների «ազգայնացման», այսինքն՝ գործավարության և դատա-վարության հայացման խնդիրը, որի լուծումը մեկ հարվածով անհնարին էր: Այնպիսի պայմաններում, երբ ատենակալների մեծ մասը չգիտեր ռու-սերեն, իսկ դատական և դատախազական պաշտոնյաները հիմնակա-նում ռուսախոս էին, նույնիսկ թարգմանի ներկայությունը չէր շտկի դրու-թյունը, որովհետև «այդպիսի դատավարությունը ոչ թե դատարան կլիներ, այլ բաբելոնյան խառնամբոխ ... փաստաբանների և դատախազական հսկողության մեծ մասը կբացատրվի ռուսերեն, վկաները ցուցմունք կտան հայերեն, երդվյալ ատենակալները կընկալեն վկաներին անմիջապես»:

Այս պայմաններում դատարանի նախագահի եզրափակիչ խոսքը ու կող-մերի դատական վիճաբանությունները երդվյալ ատենակալները պետք է ընկալեին թարգմանների միջոցով:

Ինչևէ, հաղթանակեց այն տեսակետը, որ երդվյալ ատենակալների դատարանը Հայաստանում պետք է ստեղծվի և մամուլում հրապարակ-վեց այդ «ժողովրդավարական» միջոցառման իրականացման մտադ-րության մասին¹:

3.3. Երդվյալ ատենակալների դատարանի օրենսդրական հիմնադ-րումը: Օգոստոսյան խորհրդակցությունների արդյունքում արդարադա-տության նախարարության մշակած դատարանակազմության վերաբեր-յալ օրինագծերի փաթեթում առանձին իրավական փաստաթղթի տեսքով հանդես էր գալիս նաև «Դատական հաստատությունների կանոնադրու-թյան մեջ մի քանի փոփոխությունների մասին» օրինագիծը,² որի հողված-ների մի մասը նվիրված էին Հայաստանի Հանրապետությունում երդվյալ ատենակալների դատարանի հիմնադրմանը:

Որո՞նք էին այդ օրինագծի հիմնական դրույթները և նշված կանո-նադրության մեջ մտցված սկզբունքային փոփոխությունները: Նախ և ա-

¹ Տե՛ս «ՀՀ Կառավարության լրաբեր», պաշտոնաթերթ, 1918, թիվ 1:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, թ. 15:

ռաջ օրինագծով առաջարկվում էր վերացնել «Գատական հաստատությունների կանոնադրության» այն հոդվածները, որոնց ուժով մինչ այդ Անդրկովկասում չէր ստեղծվել երդվյալ ատենակալների դատարանը¹: Այնուհետև օրինագիծը նախատեսում էր, որ ընդհանուր ընդդատու թյան բոլոր քրեական գործերը շրջանային դատարանում պետք է քննվեին երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ: Օրինագիծը վերացնում էր կանոնադրության այն հոդվածները, որոնք սահմանում էին հակաժողովրդավարական, դասային արգելքներ երդվյալ ատենակալների ընտրության համար: Մասնավորապես լրիվ վերացվում էր երդվյալ ատենակալների թեկնածուների համար սահմանված գույքային ցենզը, երդվյալ ատենակալ ընտրվելու իրավունք էին ստանում ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչները, տնային ծառայողները²:

Երդվյալ ատենակալների դատարանի հիմնադրումով որոշակի դժվարություններ էին առաջանում դատավարության լեզվի հարցում: Մինչ այդ դատավարությունը տարվում էր ռուսերեն լեզվով: Հայաստանի Հանրապետության հռչակմամբ անհրաժեշտություն էր առաջանում ամբողջ վարույթը դատարաններում և դատական քննությունը ենթարկել «ազգայնացման»: Սակայն արդարադատության նախարարությունը օբյեկտիվորեն չէր կարող իրականացնել այդ հրամայական պահանջը, որովհետև չկար հայերեն լեզուն իմացող դատադատախազաքննչական «գործիչների» անհրաժեշտ խմբաքանակ: Արդարադատության նախարարությունը չէր կարող իրականացնել գոնե Երևանի շրջանային դատարանի քրեական բաժանմունքի մասնակի հայացում, այն իմաստով, որ գոնե միայն դատական նիստը վարվեր հայերեն լեզվով, որովհետև չնայած նրան, որ փաստաբանների մեծ մասը, դատախազները հիմնականում և դատավորների մի մասը հայեր էին, այնուամենայնիվ «ինչքան էլ դա ցավալի է խոստովանել, ոչ մեկը ոչ էլ մյուսները և ոչ էլ երրորդները իրենց ընդունակ չեն համարում վարելու դատավարությունը մայրենի լեզվով»³:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք. 15, ինչպես նաև Учреждение судебных установлений в кавказском крае, հոդվ. 437. В св.: Польный сводъ законов Россійской Имперіи, 1904. Т. 16, часть I, книга II:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք.15, ինչպես նաև` Учреждение судебных установлений в кавказском крае, հոդվ. 81-109. В св.: Польный сводъ законов Россійской Имперіи, 1904. Т. 16, часть I, книга II:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք. 13:

«Գատական հաստատությունների կանոնադրության» 22-րդ հոդվ. 6-րդ կետը սահմանում էր, որ երդվյալ ատենակալները պետք է տիրապետեին ռուսերեն լեզվին, այդ թվում նաև կարդալուն¹:

Հնարավորություն չունենալով իրականացնելու գոնե շրջանային դատարանի քրեական բաժանմունքի «ազգայնացում», արդարադատության նախարարությունը 1918 թ. օգոստոսյան օրինագծով առաջարկում էր փոխել վերոհիշյալ նորմը այն իմաստով, որ «երդվյալ ատենակալը լինի գրագետ և ռուսերեն լեզու հասկացող» Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի, ելնելով այն ենթադրությունից, որ «բավարար է, որպեսզի երդվյալ ատենակալը գրագետ լինի ինչ-որ լեզվով` լինի դա թաթարերեն, ասորերեն և այլն ու լրիվ բավարար է ռուսաց լեզվի որոշ իմացությունը` այն աստիճանի, որպեսզի մեղադրանքի և պաշտպանության թեզիսները ընկալվեն երդվյալ ատենակալների կողմից»:

Այս պայմանների իրականացման դեպքում միայն արդարադատության նախարարությունը հնարավոր էր համարում երդվյալ ատենակալների դատարանի հիմնադրումը և գտնում էր, «որ ավելի լավ է դնել արդարադատության իրականացմանը ժողովրդի մասնակցության առաջին քայլը, քան թե հրաժարվել այդ շատ օգտավետ բարենորոգչությունից»²:

1918 թ. սեպտեմբերի 5-ին Նախարարների խորհուրդը քննարկելով արդարադատության նախարարի առաջարկած այս օրինագիծը, ուղղում մտքրեց նրա մեջ վերացնելով 81-րդ հոդվ. 3-րդ կետի առաջարկված նոր խմբագրությունը. «Պահանջը, որպեսզի Հայաստանի Հանրապետությունում երդվյալ ատենակալն իմանա ռուսերեն լեզուն Նախարարների խորհրդի տեսակետից հանդիսանում է անթույլատրելի: Այդ իսկ պատճառով ճանաչելով հայոց լեզուն պետական, տեխնիկական բնույթի նկատառումներով ժամանակավոր միջոցառման տեսքով կարելի է թույլ տալ, որպեսզի դատավարությունը տարվի երեք լեզուներից մեկով` հայերեն, ռուսերեն, թաթարերեն` կողմերի ընտրությամբ, ընդ որում այդ դեպքում մեծ դեր պետք է հատկացվի դատական թարգմանին»³:

1918 թ. օգոստոսին արդարադատության նախարարության նախապատրաստած երդվյալ ատենակալների դատարանի օրինագիծը ամբողջովին ու հիմնավոր կերպով կողմիֆիկացիայի էր ենթարկում «Գատական

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 68, ք. 15, ինչպես նաև Учреждение судебных установлений в кавказском крае, հոդվ. 82. В св.: Польный сводъ законов Россійской Имперіи. 1904. Т. 16, часть I, книга II:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց.1, գ. 68, ք.13 շրջերես:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց.1, գ. 68, ք.19 և ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, ք. 32 (խոսքը գնում է դատական նիստը վարելու մասին):

հաստատությունների կանոնադրության» 81-109-րդ հոդվածները, որոնք կանոնակարգում էին այդ հարաբերությունները, դրանցից յուրաքանչյուրը շարադրելով հանրապետության իրականությանը համապատասխանող խմբագրությամբ կամ վերացվելու դեպքում ուղղակիորեն նշում հոդվածի լրիվ կամ մասնակի վերացման մասին: Այս փաստը ուշագրավ է, որովհետև հետագայում այդ կապակցությամբ ծագելու էին օրենսդրական բարդություններ ու հակասություններ: Իսկ դրանք հետևանք էին այն բանի, որ 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» օրենքը Հայաստանի խորհրդի կողմից ընդունվելիս, որպես նախնական հիմք վերցվել էր ոչ թե օգոստոսին մշակված օրինագիծը, այլ լրիվ ուրիշ նախագիծ և արդյունքում ընդունվել էր յոթ հոդվածից բաղկացած մի օրենք, որի 1-ին հոդվածը հռչակում էր, որ Հայաստանի տարածքի սահմաններում մտցվում է դատարան երդվյալ ատենակալներով՝ «Քրեական դատավարության կանոնադրության» հիման վրա: Այդ կապակցությամբ նշյալ օրենքի 2-րդ հոդվ. վերացնում էր «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 437-րդ հոդվ., որի ուժով երդվյալների դատարանը Անդրկովկասում չէր գործում¹:

3.4. «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» օրենքի թերությունները և դրանց հաղթահարման փորձերը: «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքում տեղ էին գտել նորմեր, որոնք ընդհանրապես որևէ առնչություն չունեին օրենքի կարգավորման առարկայի՝ երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման հետ: Օրինակ՝ 2-րդ հոդվ. ուժով վերացվում էին «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 113-րդ և 450-րդ հոդվածները, որոնցից առաջինն իր կարգավորման առարկայով վերաբերվում էր դատական պալատի բաժանմունքների համատեղ նիստին նախագահող ավագ նախագահին, իսկ երկրորդը՝ հաշտարար դատավորների օգնականների ինստիտուտին: Քանի որ ո՛չ առաջինը, ո՛չ էլ երկրորդը երդվյալների դատարանի հետ ոչ մի առնչություն չունեին, ապա դրանց ընդգրկումը օրենքի տեքստի մեջ անհասկանալի է: Այդպիսի թյուրիմացություններ էր առաջացնում նաև օ-

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, Երևան, 1918, էջ 30-31, ինչպես նաև՝ Особенности учреждения судебных установлений, էջ 47, հոդվ. 437: В св.: Польный сводъ законов Россійской Имперіи. 1904., Т. 16, часть I, книга II:

րենքի 7-րդ հոդվ., որը հետագայում օրենքը կիրառող իրավաբանների համար մեծ դժվարություններ էր ստեղծելու դրանք կիրառելիս և մեկնաբանելիս: Օրինակ՝ 7-րդ հոդվ. ուժով վերացվում էր «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 202-րդ հոդվ., համաձայն որի թափառաշրջիկների նկատմամբ հարուցված քրեական գործերն ընդդատյա էին շրջանային դատարանին առանց երդվյալ ատենակալների¹: Ենթադրվում է, որ այդ հոդվածի վերացմամբ օրենսդիրը ցանկացել էր դրանք ևս ընդդատյա դարձնել երդվյալների դատարանին: Սակայն առանց հատուկ նշմամբ այդ մասին, միայն 202-րդ հոդվ. վերացմամբ այդ գործերը ինքնաբերաբար անցնում էին հաշտարար դատարանների ընդդատությանը, որովհետև այդ հանցակազմերը ոչ կացության իրավունքների գրկմամբ (ազատագրկմամբ) ոչ էլ դրանց սահմանափակումներով չէին պատժվում:

Հետագայում, երբ արդարադատության նախարարությունը փորձելու էր կենսագործել «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքը, պարզվելու էին նաև նոր թերություններ:

Ինչևիցե, Հայաստանում հիմնադրվեց երդվյալ ատենակալների դատարան: Սակայն «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» օրենքն ավելի շատ հռչակագիր էր, ձևական ձեռնարկ, քան թե հանրապետության կյանքի իրական կարիքներից ելնող իրավական ակտ, որովհետև նախ դժվար էր լինելու այն կենսագործել մի պետության մեջ, որի բնակչությունը գտնվում էր անընդհատ տեղաշարժերի մեջ՝ պատերազմի ու գաղթի հետևանքով: Պետության մեջ, որ ապրում էր սուր տնտեսական, քաղաքական ճգնաժամ, ուր ավելի շատ զգացվում էր ոչ թե ժողովրդավարական ինստիտուտների, ընթացակարգերի, ձեռնարկների կարիք, այլ արագաշարժ դատարանի ու դատավարության, անիշխանության և աճող ու ահավոր հանցավորության դեմ գործուն պայքարի կարիք, պետության մեջ, ուր չկային ամուր ժողովրդավարական ավանդույթներ և իրավագիտակցության բարձր մակարդակ, ըստ էության այդ օրենքը տեղին չէր: Ի դեմս երդվյալ ատենակալների մի նոր խոչընդոտ էր ավելանում արդարադատության արագ և անկանգառ իրականացման ճանապարհին:

¹ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, 1918, Երևան, հոդվ. 53, էջ 31, ինչպես նաև՝ Устав уголовного судопроизводства, հոդվ. 202: В кн.: Российское законодательство X-XX веков. М. 1991. Том 8, Судебная реформа. էջ 139:

Երդվյալ ատենակալների դատարանի մասին օրենքը մնաց չիրագործված մինչև 1920 թ. գարունը: Արդարադատության նախարարությունը մինչ այդ 1919 թ. ընթացքում փորձեր արել էր այն կենսագործելու, բայց անհաջող: 1919 թ. հունվարի 15-ին նախարարը Նախարարների խորհրդին զեկուցել է ժամանակավորապես, «հերթից դուրս Երևան քաղաքում և նրա գավառում երդվյալների դատարան մտցնելու մասին», չսպասելով այդ դատարանի գործողությունը հանրապետության ամբողջ տարածքի վրա տարածելուն: Միաժամանակ կառավարություն էր ներկայացվել նաև համապատասխան օրինագիծ. «Երդվյալ ատենակալների դատարանի մասին օրենքի որոշ հոդվածների ժամանակավոր փոփոխման և լրացման մասին»: Օրինագծով առաջարկվում էր փոփոխության ենթարկել 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» օրենքի համապատասխան հոդվածները այն իմաստով, որ արագ, առանց պետական բյուջեն երդվյալ ատենակալների ցուցակները կազմելու հետ կապված ծախսերով ծանրաբեռնելու, ժամանակավորապես Երևան քաղաքում և նրա գավառում հիմնադրվի երդվյալների դատարան: Արդարադատության նախարարի առաջարկին հավանություն տալով Նախարարների խորհուրդը այդ օրինագիծը ներկայացրեց Հայաստանի խորհրդի հաստատմանը: Սակայն օրինագիծը Հայաստանի խորհրդում վերջնական օրենսդրական հաստատում չստացավ, որովհետև 1919 թ. ապրիլի 27-ին այն իր օրենսդրական լիազորությունները հանձնեց կառավարությանը: Վերջինս էլ ավելի շատ տարված լինելով խորհրդարանական ընտրությունների հիմնախնդիրներով՝ օրինագծին չանդրադարձավ:

Արդարադատության նախարարությունում այս ուղղությամբ աշխատանքները շարունակվեցին նոր նախարարի՝ Հ. Չմշկյանի օրոք: 1919 թ. հուլիսի 9-ին նախարարի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց խորհրդակցություն նվիրված «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» դեկտեմբերի 6-ի օրենքն իրականացնելու պայմանների մշակմանը¹: Այդ խորհրդակցությունը ընտրեց հանձնաժողով, որը պետք է զբաղվեր հարցի մանրամասնությունների մշակմամբ: Աշխատանքը սկսելուց հետո հանձնաժողովի եզրակացությունը միանշանակ էր՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքն ուներ մի շարք թերություններ և անհարթություններ՝ պայմանավորված նախ և առաջ որոշակի օրենսդրատեխնիկական ոչ ճիշտ ձ-

ևակերպումներով: Մյուս կողմից Հայաստանի խորհուրդը օրենքը ընդունելիս հիմք էր վերցրել «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» մինչհեղափոխական խմբագրությունը, այնինչ երդվյալների ինստիտուտը օրենսդրական փոփոխությունների էր ենթարկվել Ժամանակավոր կառավարության կողմից՝ 1917 թ. սեպտեմբերի 21-ին¹: Հանձնաժողովի համար անհասկանալի էր մնում, թե՞ իրագործելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել Ժամանակավոր կառավարության լրացումներն ու փոփոխությունները, թե՞ ոչ, որովհետև դրանց ուղղակի համեմատության դեպքում ծագում էին նաև հակասություններ:

1919 թ. սեպտեմբերի 8-ին արդարադատության նախարարը կառավարությանը ներկայացրել է նոր օրինագիծ երդվյալ ատենակալների դատարանի մասին: Այն կառավարության կողմից հավանության է արժանացել: Հավանաբար այս օրինագիծը մշակել էր վերոհիշյալ հանձնաժողովը՝ նպատակ ունենալով ազատվել նախկին օրենքի թերություններից և ստեղծել անհրաժեշտ իրավական նախադրյալներ ու պայմաններ երդվյալների ինստիտուտի կենսասագործման համար: Սակայն կառավարության կողմից խորհրդարան ուղարկված այդ օրինագիծը նորից ետ էր ուղարկվել կառավարություն, որին կցված էր Հայաստանի խորհրդարանի Օրենսդրական հանձնաժողովի հետևյալ բովանդակությամբ որոշումը. «Զննության առնելով Նախարարների խորհրդի սեպտեմբերի 8-ի նիստում հավանություն գտած օրինագիծը «Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում երդվյալ ատենակալների դատարան մտցնելու մասին» և ի նկատի ունենալով, որ Հայաստանի խորհուրդը արդեն ընդունել է երդվյալ ատենակալների դատարան մտցնելու օրենքը և ներկայացված նախագիծը ոչ թե առաջարկում է լրացնել կամ փոփոխել արդեն գոյություն ունեցող օրենքը, այլ առաջարկում է ընդունել արդեն ընդունված օրենքը, ի նկատի ունենալով, որ օրինագիծը ներկայացված է ռուսերեն լեզվով առանց ներկայացնելու իսկականը գրված հայերեն լեզվով, հանձնաժողովը վերադարձնում է այն պառլամենտի դիվանին առանց քննության»:

Խորհրդարանի Օրենսդրական հանձնաժողովի դիտողություններն այնքան էլ հիմնավոր չէին և ավելի շատ երևի պատվախնդրություն էր խոսում, քան կառուցողական դիրքորոշումը, որովհետև «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» օրենքը (1918 թ. դեկտեմբերի 6) ընդունել

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 33, ք. 119:

¹ Տե՛ս **Ерошкин Н.П.**, История государственных учреждений..., էջ 330:

էին նույն մարդիկ և հավանաբար դժվար էր առերևույթ խոստովանել իրենց թույլ տված սխալները, թերությունները:

3.5. Երդվյալ ատենակալների դատարանի նստաշրջանների գումարումը: «Երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծման մասին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի վրա» օրենքի թերությունները հաղթահարելու անհաջող փորձերից հետո, այնուամենայնիվ, արդարադատության նախարարությունը անցավ գործի՝ կենսագործելու այդ օրենքը, չնայած թերություններին ու բացթողումներին: Ծրագրված էր 1920 թ. հունվարին սկսել երդվյալների դատարանի գործունեությունը: Մշակվեցին անհրաժեշտ հրահանգներ և ուղարկվեցին տեղական ինքնավարություններին, որոնք օրենքի ուժով պարտավոր էին կազմել երդվյալ ատենակալների ընդհանուր ցուցակները¹:

Երդվյալ ատենակալների դատարանի առաջին նստաշրջանը Երևանի շրջանային դատարանում բացվել է 1920 թ. մարտի 15-ին²: Ահա թե ինչպես է նկարագրում այդ իրադարձությունը Ս. Վրացյանը տարիներ հետո. «Պակաս կարևոր դեպք չէր և երդվյալ ատենակալների դատարանի բացումը, մարտի 15-ին դատական նիստի դահլիճը զարդարված էր եռագույն ժապավեններով: Ներկա էին վարչապետ Ա. Խատիսյանը, արդարադատության նախարար Ա. Չիլինգարյանը, Խորհրդարանի անդամներ, դատաստանական ու հասարակական գործիչներ և խուռն բազմություն հետաքրքրվողների: Դատական նիստի սկզբին ողջունի խոսք ասացին վարչապետը, արդարադատության նախարարը և դատարանի նախագահ Մակ. Մելիք-Միրզախանյանը: Այս պահին բարձրացավ դատական կազմը. նախագահ՝ Մ. Մելիք-Միրզախանյան, անդամներ՝ Ջ. Գեղամյան և Ա. Տեր-Հակոբյան. դատախազ Ա. Մալխասյան, դատախազի օգնական՝ Վ. Ահարոնյան, քարտուղարներ՝ Ն. Տեր-Հակոբյան և Ս. Ծնավոնյան: Երդվյալ ատենակալներից ներկա էին 19 հոգի և 1 տեղակալ՝ բոլորն էլ տղամարդիկ: Նիստի բացումից և ընթացիկ ձևականությունները լրացնելուց հետո, ատենակալները հայտարարեցին, թե իրենք հրաժարվում են կրոնական երդումից և ազնիվ խոսք են տալիս դատելու խղճի մտքը:

Կարճ ընդմիջումից հետո, վիճակահանությամբ կատարվեց 12 ատենակալների ընտրությունը: Հայաստանի անդրանիկ ատենակալների տասնյակի անդամ լինելու պատվին արժանացան՝ Արշ. Տեր-Աբրահամյանը, Սարգ. Հախնազարյանը, Նշ. Ժամագործյանը, Վարդ. Մամաջան-

յանը, Գր. Տեր-Հակոբյանը, Սիր. Տեր-Մարտիրոսյանը, Գր. Վարդանյանը, Հմ. Սողոմոնյանը, Հովս. Ավետիսյանը, Ջավ. Կորկոտյանը, Սիիր. Աթանեսյանը և Թադ. Գրամփյանը. տեղապահներ՝ Մովս. Գյուլխանդանյանը և Երվ. Ֆրանգյանը: Ընտրվածները մի քանի րոպեով հեռացան և ընտրեցին իրենց համար ավագ՝ Սիր. Տեր-Մարտիրոսյանին: Ատենակալները հասարակական տարբեր խավերի պատկանող մարդիկ էին: Առաջին գործը Դարալագյազի Ուլմիանորաշեն գյուղացի Ենովք Հովհաննիսյանի և Չանախչի գյուղացի Մանուկ Մովսիսյանի դեմ հարուցվող մեղադրանքն էր պարսկահպատակ Մամեդ Ասքյար Ալի օղուի կողոպտելու փորձի դեմ: Ամբաստանյալներին պաշտպանում էր երդվ. հավատարմատար Գ. Տեր-Գրիգորյանը: Հարցաքննությունից, վկաներին և կողմերի ճառերը լսելուց հետո, երդվյալ ատենակալները առանձնացան և 10 րոպեի խորհրդակցությունից հետո մեղադրյալներին հայտարարեցին անպարտ»¹:

Հետագայում Ալեքսանդրապոլի շրջանային դատարանում ևս գործել է երդվյալ ատենակալների դատարան², որի գործունեության վերաբերյալ փաստաթղթային տվյալներ չեն պահպանվել:

Մինչ այդ, արդարադատության նախարարությունը մի քանի մասնակի օրենսդրական նախաձեռնություններով փորձում էր շտկել 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի օրենքի թերությունները: Այսպես՝ 1920 թ. փետրվարին մշակվել է «Դատական հաստատությունների հիմնարկի 109¹-րդ հոդվ. փոխելու և լրացնելու մասին» օրինագիծը, որ մարտի 9-ին արժանացել է կառավարության հավանությանը և մարտի 22-ին ընդունվել է խորհրդարանի կողմից: Այս օրենքով սահմանվում էր, որ դատարանի նստավայրից դուրս ապրող երդվյալ ատենակալներն իրավունք ունեն ստանալու օրապահիկ իրենց բնակության վայրից բացակայելու յուրաքանչյուր օրվա համար և ճանապարհածախս³: Օրենքի հիմնական նպատակն էր շահագրգռել ատենակալներին ներկայանալու շրջանային դատարանի նստաշրջաններին և դրանով իսկ նպաստել արդարադատության իրականացման արագ ընթացքին, այլ ոչ թե խոչընդոտել:

Նախարարությունը փորձում էր ատենակալների համար այնպիսի կանոններ սահմանել, որ նրանք վկաների նման դատարանի նիստին իրենց չներկայանալու պատճառով խոչընդոտ չհանդիսանան արդարա-

¹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 387-388:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.199,գ.1, գ.121, ք.371:

³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 8, հոդվ. 73, էջ 61:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 33, ք. 71:

² Տե՛ս «Յառաջ», թերթ, Երևան, 1920, թիվ 57:

դատության արագությանը և նպաստեն դատարանում քրեական գործերի կուտակմանը:

3.6. Երդվյալ ատենակալների դատարանի հիմնախնդիրները և այդ դատարանի գործունեության կասեցման առաջարկությունը: Երդվյալ ատենակալների դատարանի առաջին նստաշրջանը Երևանի շրջանային դատարանում տևեց 1920 թ. մարտի 15-ից մինչև ապրիլի 5-ը: Սակայն նստաշրջանը այնքան վատ էր կազմակերպված, որ հարուցեց նույնիսկ նստաշրջանին մասնակից երդվյալ ատենակալների բողոքը, որոնք նստաշրջանի ավարտին հատուկ հայտարարությամբ դիմեցին դատարանի նախագահին: Հայտարարության մեջ ասված էր. «Երդվյալ ատենակալներս այսօր վերջացնելով առաջին նստաշրջանին ունեցած աշխատանքներս, նկատեցինք մի քանի հանգամանքներ, որոնք բացասական ազդեցություն են ունեցել երդվյալների աշխատանքների վրա և որոնց առիթով հարկ ենք համարում անել հետևյալ դիտողությունները՝

1. Երդվյալներից մի քանիսին ծանուցագրերը ժամանակին չէին հանձնվում, որի հետևանքով պարապմունքներին մասնակցում էին ոչ բոլորը, որը ծանրանում է հաճախող երդվյալների պարապմունքների վրա այն մտքով, որ ծանրաբեռնված են լինում քչերը: Ուստի երդվյալներս խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի ծանուցագրերը ճիշտ ու ժամանակին հանձնվեն երդվյալներին:

2. Դատարանը մի քանի ատենակալներ ազատել է ներկա նստաշրջանի պարապմունքներին մասնակցելու պարտականությունից, որպեսզի արտոնությունները վատ են ազդում մասնակցող ատենակալների հաջող գործունեության վրա ... Խնդրում ենք բացի օրենքով նախատեսվածից ոչ որի չազատել այդ պարտականությունից:

3. Երդվյալներից ոմանք կամ բոլորովին չէին հաճախում դատարանի պարապմունքներին և կամ հաճախ բացակայում էին: Այդ այն պարզ պատճառով, որ այդպիսիների պատասխանատվության չափը շատ չնչին է: Ուստի խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել սահմանել պատասխանատվության այնպիսի չափ, որից խուսափելը ոչ հարգելի պատճառներով, անհնարին լինի...»:

Շրջանային դատարանի նախագահը այս հայտարարությունը իր կից գրության հետ միասին ուղարկել է արդարադատության նախարարին 1920 թ. ապրիլի 27-ին զեկուցելով, «որ դատարանը քննելով վերոհիշյալ հայտարարությունը իր բաժանմունքների ընդհանուր ժողովում, գտնում է, որ ծանուցագրերը երդվյալ ատենակալներին ուշ հանձնելու, նրանց չներկայանալու պատճառով նշանակված տուգանքի սակավույթ-

յան և դատապարտվածների բանտից փախուստի առաջն առնելու միջոցներ ձեռնարկելու մասին նոցա արած ցուցմունքը բողոքովին իրավացի է: Առաջին նստաշրջանի արդյունքը ցույց է տալիս, որ երդվյալ ատենակալների ծանուցագրերը թեպետ ուղարկված են եղել քաղաքային միլիցիայետին վաղօրոք, բայց այդպիսիները հանձնվել են ըստ պատկանելույն շատ ուշ, որի հետևանքը եղել է այն, որ նիստին մասնակցել են նոցանից միայն մի քանիսը. եղել են դեպքեր, որ երդվյալ ատենակալներից ոմանք խուսափել են իրենց պարտականությունը կատարելուց և այդ հանգամանքը վերացնելու համար անհրաժեշտ է ավելացնել տուգանքի չափը համաձայն «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 651-րդ հոդվ.՝ առնվազն մինչև 2000 ռ...»: Այս երկու փաստաթղթերն էլ ապացուցում են, որ չնայած երդվյալ ատենակալների դատարանի ժողովրդավարական էությանը, այնուամենայնիվ այն չէր համապատասխանում ժամանակի իրադրությանը և մթնոլորտին: Սակայն զարմանալին ոչ թե սա է, այլ այն որ անմիջապես մայրաքաղաքում խորհրդարանի քթի տակ գործող շրջանային դատարանը և նրա նախագահը լրիվ անտեղյակ էին խորհրդարանի օրենսդրական աշխատանքների ընթացքից և նույնիսկ ընդունված ու հրապարակված օրենքներից: Խոսքը գնում է նախագահի զեկուցագրի այն առաջարկի մասին, որում հիմնավորվում է ավելացնելու երդվյալ ատենակալների դատական նստաշրջանին չներկայանալու կամ խուսափելու համար սահմանված տուգանքի գումարը: Այնինչ խորհրդարանը 1920 ապրիլի 3-ին արդեն ընդունել էր «Հաշտարար և ընդհանուր դատական հաստատությունների մեջ քրեական գործերի համար առնելիք գումարները բարձրացնելու մասին» օրենքը, որն հրատարակված էր խորհրդարանի օրենքների հավաքածուի մեջ ապրիլի 20-ին¹:

Համաձայն այդ օրենքի վերոհիշյալ 651-րդ հոդվ. արդեն ենթարկված էր փոփոխության և նոր խմբագրությամբ այն սահմանում էր. որ թե երդվյալ ատենակալն առանց օրինական պատճառների չներկայանա դատարան «նա կենթարկվի առաջին անգամ դրամական տույժի 500 ռ. մինչև 3000 ռ., իսկ երկրորդ անգամ բացի դրամական տույժից նաև պատասխանատվության համաձայն պատժական օրենսգրքի»: Մինչ այս գործող կարգին համապատասխան քրեական պատասխանատվությունը վրա էր հասնում երրորդ անգամ չներկայանալուց հետո և արտահայտվում էր նրանով, որ դատարանը այդպիսի ատենակալին կարող էր զրկել հանրության վստահությունը պահանջող պաշտոնների ընտրություննե-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 7, հոդվ. 58, էջ 49-52:

րին մասնակցելու և ընտրվելու իրավունքներից: Ուշագրավ է այն, որ ըստ «Օրենքն ուժի մեջ մտնելու մասին» օրենքի յուրաքանչյուր նոր ընդունված օրենսդրական փոփոխություն պետք է գործողության մեջ մտնել հրատարակումից հինգ օր հետո, այսինքն՝ ապրիլի 26-ից, իսկ զեկուցագիրը դատարանի նախագահը արդարադատության նախարարին էր ուղարկել ապրիլի 27-ին¹:

Չնայած ձեռնարկվող միջոցառումներին երդվյալ ատենակալների դատարանի գործունեությունը այդպես էլ չհաջողվեց դարձնել բեղմնավոր և արդյունավետ: Արդարադատության նախարարությունը ուսումնասիրելով երդվյալ ատենակալների դատարանի գործունեության առկա փորձը, 1920 սեպտեմբերի 10-ին Նախարարների խորհրդին ներկայացրեց օրինագիծ «Քրեական դատավարության կանոնադրության մի շարք հոդվածներ փոփոխության և լրացման ենթարկելու մասին», որի հիմնական նպատակն էր գործուն ատյանի վերածել երդվյալների դատարանը: Մինչ այս օրինագծի բովանդակության քննարկմանն անցնելը նշենք, որ Երևանի շրջանային դատարանի նստաշրջանին մասնակցող երդվյալ ատենակալների դժգոհությունը այնքան շատ էր, որ նրանք 1920 թ. հոկտեմբերի 18-ին զեկուցագրով ուղղակիորեն դիմեցին նախարարին վերջինիս ուշադրությունը հրավիրելով երդվյալ ատենակալների դատարանի գործունեության ընթացքում ի հայտ եկած թերությունների վրա: Այդ ատենակալները մասնակցում էին Երևանի շրջանային դատարանի տասչորս օր տևողությամբ նշանակված նստաշրջանին և ութ օրվա ընթացքում քննել և դատավճիռ էին կայացրել ընդամենը երկու գործով: Մնացյալ գործերը հետաձգվել էին: Այդ փաստաթուղթը շատ հետաքրքիր է ու բովանդակալից. տալիս է երդվյալների դատարանի գլխավոր թերությունները և նրա բեղմնավոր գործունեության արգելքները, այդ իսկ պատճառով արժե այն մեջբերել համարյա ամբողջությամբ. «Երդվյալ ատենակալների թիվը օրենքով պիտի լինի երեսուն և տեղապահներինը՝ երեք, ընդամենը՝ երեսուներեք: Այս նստաշրջանում դատարանը ատենակալներից երկուսին ազատեց, գտնելով նրանց ներկայացրած վկայականը օրինավոր: Չորս թե հինգ հոգի ծանուցագիրը չի ստացել քաղաքից բացակա լինելու հետևանքով: Երեքից-չորս հոգի հիվանդ են և չեն կարողանում հաճախել նիստերին: Այնպես որ երեսուներեք հոգուց մնացին քսաներկու-

քսանչորս հոգի, որոնք շատ քիչ բացառությամբ ամենայն սիրով և ճշտապահությամբ ամեն օր հաճախում են նիստերին, բայց և այնպես շատ գործեր հետաձգվեցին, ահա թե ինչու՝

Վկաները և մեղադրյալները բացակայում են միլիցիայի անշնորհքության և անփութության պատճառով: Միլիցիան ժամանակին չի հանձնում ծանուցագրերը ըստ պատկանելույն, ծանուցագրերի երկրորդ օրինակները չեն վերադարձվում ժամանակին ... վկաներից շատերը պատերազմի կամ այլ պատճառներով գործում են Երևանի շրջանային դատարանի սահմաններից դուրս, իսկ այդ հանգամանքը օրինավոր պատճառ է նիստին ներկա չգտնվելու համար ...

Օրենքը թույլ է տալիս պաշտպանին և մեղադրանքի ներկայացուցչին հեռացնել ատենակալների կազմից երեքական հոգի առանց բացատրության և քանի հոգի էլ ուզենան՝ պատճառաբանված: Միևնույն ժամանակ օրենքը պահանջում է, որ նիստին մասնակցող ատենակալների թիվը լինի տասնութ, որպեսզի թվից տասներկու հոգի վիճակով ընտրվում են ատենակալ և երկու հոգի՝ տեղապահ: Եթե տասնութ հոգուց պակաս է՝ վիճակ չի գցվում, կազմը հայտարարվում է ոչ օրինավոր և գործը հետաձգվում է: Չնայած որ օրենքը կողմերին թույլ է տալիս մինչև երեք հոգի յուրաքանչյուրին հանել, բայց այս նստաշրջանում կողմերը ըստ կերպով օգտվեցին իրենց տրված իրավունքից և մի քանի գործ հետաձգեցին այդ պատճառով. մի անգամ երդվյալ ատենակալների թիվը քսան հոգի էր, մեղադրանքի ներկայացուցիչը ոչ ոքի չհանեց, իսկ պաշտպանը հեռացրեց երեք հոգու՝ կազմը դարձավ տասնյոթ, գործը հետաձգվեց: Մինչդեռ եթե նա երկուսին հեռացներ կմնար տասնութ և գործը կշարունակվեր: Երկրորդ անգամ պաշտպանը չհեռացրեց, բայց մեղադրողի ներկայացուցիչը երեքին հեռացրեց, էլի մնաց տասնյոթ հոգի և գործը դարձյալ հետաձգվեց, մեղադրյալը մնաց դամոկլյան սրի տակ ու էլի մի քանի ամիս տանջանքներ պիտի կրեր՝ մնալով անորոշության մեջ:

Երրորդ անգամ երդվյալ ատենակալներ կային քսանմեկ հոգի, պաշտպանը ոչ ոքի չհեռացրեց, իսկ մեղադրանքի ներկայացուցիչը հեռացրեց երեք հոգու առանց պատճառաբանության և մի հոգու էլ պատճառաբանությամբ ... այդպես հեռացնելով քսանմեկ հոգուց չորսին մնացին տասնյոթ հոգի և գործը դարձյալ հետաձգվեց: Եթե կար մեկ ատենակալ, որ կանխակալ կարծիք էր կազմել գործի մասին, մեղադրանքի ներկայացուցիչը կարող էր հեռացնել նրան առանց բացատրության երեքին մեջ, այն ժամանակ կմնային տասնութ հոգի և գործը կլավեր: Ի նկատի ունենալով ներկայիս անբնական պայմանները, պատերազմի և այլ հան-

¹ Այդ փաստը վկայում է, որ օրենքների հրապարակված ժողովածուները և կառավարության պաշտոնական տեղեկագրերը ժամանակին չեն հասցվել տեղական մարմիններին և դատարաններին, որպեսզի վերջիններս կարողանային տեղեկանալ օրենսդրական և ենթաօրենսդրական նորամուծություններին:

գամանքի պատճառով ատենակալների դժվար հավաքվելը, մեր կարծիքով, կամ պետք է աշխատել ատենակալների օրինական կազմի թիվը պակասեցնել և փոխարեն տասներկուսի ընդունել վեց և մեկ հոգի էլ տեղապահ, ընդամենը՝ 7, կամ պետք է պաշտպանը ու մեղադրանքի ներկայացուցիչը չօգտվեն օրենքով իրենց տրված իրավունքից. նրանք պետք է աշխատեն, որ գործը չհետաձգվի, այլ լավի...»:

Այս գեկուցագիրը շատ համահունչ էր արդարադատության նախարարության մինչ այդ մշակած սեպտեմբերի 10-ի՝ «Քրեական դատավարության կանոնադրության մի շարք հոդվածներ փոփոխության և լրացման ենթարկելու մասին» օրինագծի հետ, որին կից համառոտ բացատրագիրը այսպես էր հիմնավորում օրինագծի ընդունման անհրաժեշտությունը. «Նստաշրջան հրավիրվող և մասնակցող երդվյալ ատենակալների թիվն է երեսուն ու տասներկու: Այդ թվով ատենակալների չհավաքվելու հանգամանքը հաճախ է պատճառ դառնում նիստերի հետաձգման: Նախարարությունը գտնում է, որ հարկավոր է կրճատել նստաշրջան հրավիրվող երդվյալ ատենակալների թիվը երեսունից մինչև տասնհինգը, իսկ նիստին մասնակիցների թիվը՝ տասներկուսից մինչև վեց»: Միաժամանակ այս քանակական փոփոխությանը համապատասխան, ինչպես նաև կողմերին դատավարությունը քաշքշուկի վերածելու հնարավորությունից զրկելու մտադրությունից ելնելով առաջարկվում էր փոխել «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 656-րդ հոդվ. այն իմաստով, որ դատախազը կամ մասնավոր մեղադրողը, մեղադրյալը (մեղադրյալները), պաշտպանը իրավունք ունենան առանց պատճառաբանության բացարկելու միայն մեկ երդվյալ ատենակալի, նախկին երեքի փոխարեն:

Այս փաստաթուղթը այդպես էլ մնաց օրենքի նախագիծ պատերազմի, իսկ այնուհետև հանրապետության անկման պատճառով: Հավանաբար նաև երդվյալ ատենակալների դատարանը ընդհանրապես կամ գոնե ժամանակավորապես վերացնելու մտադրության պատճառով: Դրա պայցույցը 1920 թ. աշնանը Երևանի շրջանային դատարանի նախագահի զեկուցագիրն է ուղղված արդարադատության նախարարին. «Չքննված գործերի համեմատական մեծ քանակի առկայությունը պայմանավորված է նաև երդվյալ ատենակալների դատարանի ներմուծմամբ, որը համարվում է չափից դուրս դժվարաշարժ: Երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ նշանակված նստաշրջաններում երդվյալ ատենակալների կողմից լուծվել է գործերի 5-15 տոկոսը, իսկ եկող տարվա հունվարից երդվյալ ատենակալների դատարանի կիրառումը փաստորեն կդառնա անհնարին՝ ի նկատի ունենալով 1921 թ. համար երդվյալ ատենակալների

ընդհանուր ցուցակների բացակայությունը: Մինչ այդ ցուցակների նախապատրաստումը ենթադրում եմ մինչև առաջիկա տարվա մայիսի 1-ը կասեցնել այդ դատարանի գործունեությունը. այդ ժամանակաընթացքում հնարավորություն կտրվի ընդհանուր դատավարական կարգով լուծել գործերի մեծ մասը»¹:

§ 4. Դատարանը Չանգեզուրում

4.1. Չանգեզուրի կառավարման առանձնահատկությունները: Դատական շինարարությունն իրականացնելիս, կարծես թե, հանրապետության օրենսդիր մարմինների կողմից անուշադրության էր մատնված Չանգեզուրը: Ինչո՞վ էր դա պայմանավորված: Չանգեզուր-Ղարաբաղի տարածաշրջանը, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչում էր որպես իր անբաժան մաս, Առաջին հանրապետության գոյության ողջ ժամանակաշրջանում գտնվել է «ինքնավար» վիճակում:

1919 թ. հունվարի 21-ի և նոյեմբերի 8-ի Նախարարների խորհրդի որոշումներին համաձայն այս տարածքները պետք է կառավարվեին Հայաստանի կենտրոնական իշխանությունների կողմից հաստատված պետական մարմինների միջոցով և Հայաստանի Հանրապետությունում գործող օրենքների հիման վրա²: Սակայն հաշվի առնելով հաղորդակցության դժվարությունները հանրապետական-կենտրոնական պետական մարմինների նստավայրի և Չանգեզուրի միջև՝ կառավարությունն իր վերոհիշյալ որոշմամբ միաժամանակ այդ երկրամասի պետական կառավարումը հանձնում էր տեղում գործող Չանգեզուրի կառավարական կոմիսարին ու «Չանգեզուրի հայկական ազգային խորհրդին»՝ վերանվանելով այն «Չանգեզուր-Ղարաբաղի մարզային խորհրդի»: Այդ խորհուրդը կառավարելու էր մարզը Հայաստանի Հանրապետության անունից և նրանից ստացած լիազորություններով:

Համաձայն այդ որոշման 5-րդ կետի մարզում բոլոր պետական մարմինները հիմնադրվում և հաստատվում էին Մարզային խորհրդի որոշմամբ, ենթակա և պատասխանատու էին նրան: Այս իրավական նորմի ուժով դատական համակարգի կազմակերպումը Չանգեզուրի տարածքում ևս ենթակա էր Ազգային խորհրդի իրավասությանը: 1919 թ. մայիսի 5-ին օրենսդրական լիազորություններով օժտված Նախարարների խորհուրդը հաստատել է Չանգեզուրի մարզային խորհրդի և նրան ենթակա

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 107, ք. 354:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, ք. 14:

հիմնարկությունների նախահաշիվներն ու հաստիքացուցակները: Համաձայն այդ փաստաթղթի Չանգեզուրում դատական համակարգը մարմնավորում էին Չանգեզուրի մարզային դատական ատյանը¹ և Ղափանի հաշտարար դատարանը:

4.2. Չանգեզուրի դատական համակարգը: Չանգեզուրի մարզային դատարանը կազմավորվել էր դեռ 1918 թ. վերոհիշյալ Ազգային խորհրդի կողմից՝ նախագահի և երկու անդամների կազմով, որոնց նշանակում էր Ազգային խորհուրդը: «Գավառի տարածքում իրավակարգի հաստատման նպատակով այդ դատարանին իրավունք էր տրված բոլոր գործերը քննել առանց վերաքննության: Այդ դատարանը քրեական և քաղաքացիական գործեր քննելիս իրենով փոխարինում էր միաժամանակ և՛ հաշտարար դատական հիմնարկություններին, և՛ ընդհանուր դատական հիմնարկություններին, գործելով, ինչքանով դա հնարավոր էր, նախկին Ռուսական կայսրությունում գոյություն ունեցած և մինչև այժմ գոյություն ունեցող օրենքների հիման վրա» - ասված է այդ դատարանի նախագահի 1919 թ. նոյեմբերի 20-ին Հայաստանի Դատական պալատի նախագահին հասցեագրված զեկուցագրում: Դատարանը հաշտարար ընդդատության գործերը քննում էր միանձնյա, իսկ ընդհանուր ընդդատության գործերը կոլեգիալ՝ դատարանի ամբողջ կազմով: 1919 թ. սկզբին, երբ Չանգեզուրում նշանակվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարական կոմիսար, երբ անհշխանությունը մարզի տարածքում հաղթահարվեց և որոշ չափով իրավակարգ հաստատվեց, անհրաժեշտություն առաջացավ մարզային դատարանը ենթարկել որոշ բարեփոխումների: Նախ դատարանի անդամների, որպես հաշտարար դատավոր, միանձնյա կայացրած վճիռների և դատավճիռների դեմ թույլ տրվեց վերաքննիչ գանգատներ բերել մարզային դատարանի կոլեգիային: Դատարանի կոլեգիալ կազմով կայացրած վճիռները և դատավճիռները մնում էին առանց վերաքննության, սակայն վճռաբեկության կարգով կարող էին գանգատարկվել մարզային խորհրդում:

Ինչպես տեսնում ենք, արդարադատության մարմինների կազմակերպման այս փնտնանք ևս գոհացուցիչ չէր, քանի որ նախ՝ չկային նախաքննության մասնագիտացված մարմիններ, և երկրորդ՝ վերաքննիչ ատյան ընդհանուր ընդդատության գործերով ու առանձնացված վճռաբեկ դատարան: Այս փնտնանքից դուրս գալու համար Չանգեզուրի մարզային դատարանը մշակել էր «Չանգեզուրի գավառի սահմաններում դա-

¹ Արխիվային փաստաթղթերում այդ դատարանը անվանվում է տարբեր կերպ՝ կամ «գավառական դատարան» կամ «մարզային դատարան»:

տարանը տեղական պայմաններին և ժամանակի հանգամանքներին համապատասխան վերակազմավորելու նախագիծ», որն հաստատվել է Մարզային խորհրդի կողմից: Այդ փաստաթղթի պատճենները ուղարկվել են նաև Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարին ու դատական պալատին ի տեղեկություն: Փաստաթղթի հիմնական դրույթները հետևյալներն էին: Չանգեզուրի տարածքում հիմնադրվում էին չորս տեղամասային հաշտարար դատարաններ բուն Չանգեզուրի, Միսիանի, Ղափանի և Սեդրիի շրջանների համար: Վերջին երեք տեղամասային հաշտարար դատավորները միաժամանակ կատարելու էին նաև դատական քննիչների գործառույթ, իսկ Չանգեզուրի շրջանը ունենալու էր առանձին հաստիքային դատական քննիչ:

Հաշտարար ընդդատության գործերով երկրորդ ատյան էր համարվում վերոհիշյալ տեղամասային հաշտարար դատավորներից կազմված մարզային հաշտարար համագումարը: Այս համագումարը միաժամանակ հանդիսանում էր առաջին ատյան ընդհանուր ընդդատության քրեական և քաղաքացիական գործերի համար և այս դեպքում կոչվում էր Չանգեզուրի մարզային դատարան, փաստորեն կատարելով շրջանային (օկրուգային) դատարանի գործառույթ: Այս դատարանին կից գործում էր դատախազ: Այդ իրավական ակտով Չանգեզուրում ներմուծվում էր նաև պատվավոր հաշտարար դատավորների ինստիտուտը: Չանգեզուրի մարզային դատարանի որպես երկրորդ ատյան, այսինքն՝ որպես հաշտարար դատավորների համագումար կայացրած վճիռները և դատավճիռները գանգատարկվելու էին Հայաստանի Դատական պալատում: Դատական պալատում էին գանգատարկվելու և բողոքարկվելու նաև մարզային դատարանի, որպես առաջին ատյանի, կայացրած վճիռներն ու դատավճիռները: Բացի այն, որ այդ փաստաթուղթն էր այս վերջին կարգը նախատեսում, այդպիսի խնդրանքով Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարին և դատական պալատին էր դիմել նաև մարզային դատարանի նախագահը: Արդարադատության նախարարը իր 1919 թ. դեկտեմբերի 18-ին թվագրված կարգադրությամբ սկզբունքորեն համաձայնվել է մարզային դատարանի նախագահի առաջարկության հետ, միայն մի տարբերությամբ, որ վճռաբեկ բողոքները ընդդատյա պետք է լինեին ոչ թե դատական պալատի, այլ Հայաստանի Սենատի քննությանը և կարգադրել դատական պալատին ընդունել իրենց վարույթ Չանգեզուրի մարզային դատարանից ստացած վերաքննիչ գործերը, իսկ վճռաբեկ գործերը ուղարկել Հայաստանի Սենատ: Հայաստանի Հանրապետության ՊԿՊԱ-ի Դատական պալատ 210 ֆոնդում

առկա են նաև մարզային դատարանից ստացված կոնկրետ քրեական գործեր, ուրեմն՝ վերաքննիչ գանգատներ և բողոքներ իսկապես ուղարկվել են¹:

4.3. Չանգեզուրի «զինվորական ժամանակավոր դատարանը»: Բացի վերը նկարագրված համաքաղաքացիական դատարաններից Չանգեզուրում 1918 թ. գոր. Անդրանիկի նախաձեռնությամբ ստեղծվել և գործել է զինվորական դատարան²: Չանգեզուրի Ազգային խորհուրդը Անդրանիկի առաջարկությամբ քննարկելով մարզի տարածքում զինվորական դատարաններ ստեղծելու հարցը, Անդրանիկի հաստատմանն է ներկայացրել «Չանգեզուրի Հայկական Չինվորական դատարանին ենթակա օրենքների և հանցանքների օրինագիծը»: 1918 թ. հոկտեմբերի 23-ին Ձորավարը հաստատում է այդ զինվորական «դատաստանագիրքը», բաղկացած տասնվեց հոդվածից³: Այս փաստաթուղթը սահմանում էր զինվորական հանցագործություն համարվող արարքները, դրանց հանցակազմների հատկանիշները և պատժատեսակները:

Դատաստանագիրքը գորահրամանատարին իրավունք էր վերապահում ստեղծելու զինվորական դատարան, որը քննելու և լուծելու էր զինվորական հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը: Այդ իրավագործությանը համապատասխան 1918 թ. հոկտեմբերի 29-ին Չանգեզուրի գործերի գլխավոր հրամանատար գեներալ-մայոր Անդրանիկը հաստատել է տասներեք հոդվածից բաղկացած «Չինվորական ժամանակավոր դատարանի մասին» օրենքը, ըստ որի մարզում հիմնադրվում էր ժամանակավոր զինվորական դատարան «տիրող անիշխանությունը վերացնելու, գործերի ու քաղաքացիների մեջ կարգ ու կանոն հաստատելու և ժողովրդական իրավագիտակցությունը» վերականգնելու նպատակով⁴: Ըստ օրենքի 2-րդ հոդվածի զինվորական դատարանի կազմն ուներ յուրօրինակ կառուցվածք: Մարզային դատարանի ամբողջ կազմը, Կենտրոնական ազգային խորհրդի մեկ անդամ, Գորիսի քաղաքագլուխը, մեկ սպա և այն գյուղի կոմիսարը, որին ենթակա տարածքում կատարվել է քննվող հանցանքը՝ հանդիսանում էին զինվորական դատարանի անդամներ: Դատարանին առընթեր գործում էին զինվորական քննիչը և մեղադ-

¹ Չանգեզուրի դատական մարմինների փաստական գործունեության վերաբերյալ, որոշ կցկտուր տվյալներից բացի, արխիվային փաստաթղթեր մեզ չի հաջողվել հայտնաբերել:

² Տե՛ս **Սիմոնյան Հ.**, Անդրանիկի ժամանակը, Երևան, 1996, գիրք Բ, էջ էջ 526-538:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 37, ք.թ. 1-4:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 37, ք.թ. 5-7:

բողը: Վերջինս օժտված էր ռուսական օրենսդրությամբ զինվորական դատախազների համար սահմանված բոլոր իրավունքներով և պարտակալություններով:

§ 5. Նախնական քննության և դատախազական հսկողության մարմինների կազմակերպական կառույցը և գործունեությունը

Վաղուց ձևավորված անդույթով դատական համակարգերի պատմությանը, դատական բարենորոգումներին նվիրված ուսումնասիրություններում ընդունված է պարզաբանել ոչ միայն բուն դատարանների, այլ նաև դատախազական հսկողության, հետաքննության և նախաքննության մարմինների կազմակերպման և գործունեության հարցերը, որովհետև դրանք հանդիսանալով միասնական համակարգի առանձին տարրեր սերտորեն փոխկապակցված են: Մենք ևս շարունակում ենք այդ ավանդույթը, որովհետև վերոհիշյալ իրավապահպան մարմինները Առաջին հանրապետությունում իրենց կազմակերպական-օրենսդրական և դատավարական առանձնահատկություններով սերտորեն կապված էին դատարանների հետ: Այս տեսակետից հետազոտությունը չէր լինի ամբողջական, եթե դրանում չշոշափվեին այս հարցերը:

5.1. Հետաքննության՝ միլիցիայի և «դատական իշխանության» մարմինների փոխհարաբերությունները Առաջին հանրապետությունում: Քրեական դատավարության իրավանորմերին համաձայն քրեական դատավարությունը բաժանվում էր մի քանի փուլերի: Նախնական քննությունը բաղկացած էր հետաքննությունից և նախաքննությունից: Հետաքննությունն իրականացնում էր միլիցիան կամ հանցագործության կատարման մեջ կասկածվող անձի անմիջական վերադասը (վարչական, ռազմական և այլն): Հետաքննության գլխավոր նպատակն էր հաստատել հանցագործության փաստի իրականում կատարված լինելը և անմիջապես հաղորդել այդ մասին դատական քննիչին կամ դատախազին (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. հոդվ. 250-254):

Համաձայն «Հայաստանի Հանրապետության միլիցիայի մասին ժամանակավոր օրենքի» միլիցիայի պարտականությունները «դատական իշխանության նկատմամբ հանգում էին՝

ա) քրեական դատավարության օրենքներին համաձայն քրեական գործերով նախնական հարց ու փորձին ու նախաքննությանը մասնակցելու:

բ) օրենքի մատնանշած դեպքերում հանրային բնույթ ունեցող գործերում իբրև մեղադրող հանդես գալը.

գ) դատարանի պահանջով կանչված մեղադրյալներին և այլ անձանց դատարանին ներկայացնելը և նրանց կալանավորելը, եթե համապատասխան կարգադրություն կա.

դ) պատասխաններ տալու, որոշումներ լսելու և այլ պահանջների համար դատարանին ներկայանալու հրավիրելը, դատական վճիռներն ու որոշումները ի կատար ածելուն, ինչպես և դատավարության օրենքներում նախատեսված ուրիշ գործողություններին մասնակցելը.

ե) բանտարկյալներին տեղափոխելու վերահսկողությանը վերաբերող պարտականություններ, որոնք հիշատակված են կալանավորներին վերաբերող կանոնադրության մեջ.

զ) իրեղեն ապացույցների պահպանությունը»:

Ինչպես այս օրենքից, այնպես էլ «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 377-386-րդ հոդվածներից բխում էր, որ դատական մարմինների արդյունավետ գործունեության, արդարադատության արագ և հաջող իրականացման հիմնական պայմաններից մեկն էլ միլիցիայի կողմից օրենքով սահմանված այս պարտականությունների ժամանակին, ճիշտ և բարեխիղճ կատարումն էր: Ավելին իրավական այդ նորմերի ուժով միլիցիան վերածվել էր «դատական իշխանության գործադիր մարմնի», առանց որի դատարանները, քննիչները, դատախազությունը անդամալուծվում, չեզոքացվում, անգործության էին մատնվում:

Ծանր քաղաքական, տնտեսական պայմանները, անընդհատ պատերազմական գործողությունները և դրա հետևանք հանդիսացող բնակչության անընդհատ տեղաշարժերը, փոխադրամիջոցների բացակայությունը կամ դրանց թանկությունը բացասաբար էին ազդում Հայաստանում արդարադատության մարմինների գործունեության վրա: Դրա հետևանքը գործերի նախաքննության և դատական քննության ժամկետների ձգձգումն էր, դրանց կուտակումը քննիչների մոտ, դատարաններում: Անշուշտ, այս բնույթի օբյեկտիվ պայմանները, որոնք խանգարում էին արդարադատության գործընթացին և ընդհանրապես պետական բոլոր մարմինների գործունեության արդյունավետությանը, առկա էին և դրանց դեմ հարկավոր էր երկարատև, համառ պայքար:

Սակայն կային նաև սուբյեկտիվ պատճառներ, խոչընդոտներ, որոնք ունեին զուտ կազմակերպական, տեխնիկական բնույթ, և որոնց վերացումը հնարավոր էր պետական իշխանության մարմինների, ղեկավար քաղաքական ուժերի ցանկության և ձեռնահաս մոտեցման դեպքում:

Այդպիսի պատճառներից մեկն էլ Հայաստանի առաջին հանրապետության ներքին գործերի նախարարության կառուցվածքային օղակների և հատկապես վարչության ու միլիցիայի անպատաստվածությունն ու անբարեխիղճ վերաբերմունքն էր իր պարտականություններին արդարադատության ոլորտում: Ներքին գործերի նախարարությունը, հատկապես՝ միլիցիան, որպես իրավապահական համակարգի կարևոր օղակներից մեկը, այն գործադիր հենարանն էր, որի վրա իրենց առօրյա գործունեության մեջ հենվում էին ոչ միայն արդարադատության մարմինները, այլև պետական կառուցակարգի մյուս օղակները: Այդ մարմինների դերը ընդհանուր համակարգում այնքան էական էր, որ դրանց, նույնիսկ, չնչին անգործության դեպքում ամբողջ պետական կառույցը գրկվում էր արդյունավետ գործելու հնարավորությունից:

Արխիվային սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ միլիցիան իր այս և մյուս պարտականությունները շատ անբարեխիղճ է կատարել, որի պատճառով թե՛ քրեական դատավարությունը, թե՛ քաղաքացիական դատավարությունը, և թե՛ ընդհանրապես հանցավորության դեմ պայքարը կրախի է մատնվել: Փաստաթղթերը փայլուն կերպով նկարագրում են այդ իրավիճակը, որը մնացել է անփոփոխ ամբողջ երկու և կես տարվա ընթացքում: Արդարադատության նախարարությունը անընդհատ ահազանգում էր այդ մասին կառավարությանը, ներքին գործերի նախարարին, պահանջում միջոցառումներ ձեռնարկել իրավիճակը բարելավելու համար:

1919 թ. մարտի 26-ով թվագրված՝ արդարադատության նախարար «Ժողովրդական» Ս. Հարությունյանի Նախարարների խորհրդին ուղղված զեկուցագրում, որով նախարարը պահանջում էր կառավարությունից անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկել ցանկալի վարչություն և միլիցիա ստեղծելու համար՝ ելնելով պետական իշխանության հեղինակության պահպանման ու պետական կառույցների արդյունավետ գործունեության համար պայմաններ ստեղծելու շահերից, ասված էր. «Ինձ հանձնարարված արդարադատության նախարարության հիմնարկությունները և պաշտոնատար անձինք շատ հաճախ դիմում են ինձ՝ դիմումներով ու գանգատներով, որ իրենց գործունեությունը անդամալուծվում է ադիմիստրացիայի և միլիցիայի չինովնիկների կողմից, որոնք լրիվ անտարբեր են ծանուցագրերը, դիմումները, փաստաթղթերի պատճենները հանձնելու, իրենց տրված հանձնարարությունների կատարման, մեղադրյալներին բերման ենթարկելու նկատմամբ, որի հետևանքով սկսված քննչական գործերը չեն շարժվում առաջ, իսկ դատական քննության նշանակված գործերը հետաձգվում են: Վարչության և միլիցիայի կազմում

քիչ են մտավորական ուժերը, քիչ են ծառայությամբ փորձված անձինք, քիչ են պետական ծառայության համար պատրաստված գործիչները, վերջապես չկա ստորին մարմինների՝ վերադասների առջև փաստական պատասխանատվության օրգանական կապ. չկա մեզ մոտ մաս մեկ կետը մյուսի հետ կապող ճիշտ կառուցված հաղորդակցություն, չկան փոխադրամիջոցներ, որի հետևանքով տեղաշարժվելու ծառայական անհրաժեշտություն ունեցող պաշտոնյաները գրկված են այդ հմարավորությունից, մինչդեռ այդ բոլոր հարցերը և դրանց լուծումը մտնում են ՆԳՆ-ի ուղղակի պարտականությունների մեջ նրան ենթակա մարմինների հետ ... Շնորհիվ այն բանի, որ մեզ մոտ չկա լավ վարչություն և միլիցիա, գավառամասերում, և նույնիսկ բուն Հայաստանի մայրաքաղաքում՝ Երևան քաղաքում չկա կյանքի և գույքի անվտանգություն, թագավորում է անարխիան բոլոր տեսակի բռնություններով, որից ուժեղ տառապում է ժողովուրդը և քայքայվում է նրա տնտեսությունը»:

Մեկ ուրիշ փաստաթղթում, որ կազմել էր արդարադատության նախարարը 1920 թ. փետրվարին և որով նա դիմում է արդեն անմիջականորեն ներքին գործերի նախարարին ասված է. «Զննիչները և դատարանները, որոնցից ես բացատրություն էի պահանջել, թե ինչու դատավարությունը այնքան դանդաղ է կատարվում, տեղեկացնում են ինձ, որ միլիցիան մեծապես թերանում է իր պարտականությունները ըմբռնելու և կատարելու մեջ՝ հանդեպ դատաստանական գործունեության: Բազմաթիվ գործեր ու չեն ավարտվում, որովհետև միլիցիան ու չէ հայտնում քննիչներին տեղի ունեցած հանցանքների մասին: Իսկ ժամանակին սկսված գործերը չեն կարող արագ և նորմալ ընթացք ստանալ, որովհետև միլիցիան հաճախ չզիտե կանոնավոր հետաքննություն կատարել, ցույց չի տալիս անհրաժեշտ աջակցություն քննիչներին հանցանքների հետքերը պահպանելու, հանցագործներին հետապնդելու, ձերբակալելու և վկաներին ծանուցագիր հանձնելու ու հանձնման մասին հաղորդելու քննիչներին: Նույնպիսի գանգատներ են անում դատարանները: Բազմաթիվ գործեր, որոնք նշանակված են լինում ունկնդրության համար, դատարանները ստիպված են լինում հետաձգել, որովհետև ծանուցագրերը հանձնված չեն լինում վկաներին և դատարան կանչված այլ անձերին, կամ եթե հանձնված են լինում, հանձնման մասին ոչ մի տեղեկություն չեն տրվում դատարաններին:

Այս մասին հաղորդելով Ձեզ ի գիտություն խնդրում են ամենալուրջ ուշադրություն դարձնել, որպեսզի այսուհետև միլիցիան ավելի բարեխիղճ կատարի իր պարտականությունները...»:

Չնայած այս ամենին՝ դիմումներին, գանգատներին, բողոքներին, ձեռնարկված կիսամիջոցներին, ինչպես երևում է 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանի շրջանային դատարանի նախագահի արդարադատության նախարարին ներկայացրած զեկուցագրից վիճակը այնուամենայնիվ մնաց անփոփոխ¹:

Միլիցիայի ընդհանուր վիճակից և գործունեությունից դժգոհ էին ոչ միայն արդարադատության նախարարությունում, այլ նաև բուն ներքին գործերի նախարարության աշխատակիցները. «Այն չի համապատասխանում իր կոչմանը և ներկա դրությամբ չի կարող քաղաքում ոչ կարգուկանոն հաստատել, ոչ պայքարել հանցավոր տարրերի դեմ և ոչ էլ հաստատել տարրական իրավակարգ» (Երևան քաղաքի պետ կապիտան Շահխաթունու զեկուցագիրը ուղղված նախարարին):

Ներքին գործերի նախարարության տեղական մարմինները ոչ միայն ակտիվորեն չէին օժանդակում քննիչներին և դատարաններին, այլև բանը հասել էր նրան, որ տեղերում նրանք դուրս էին եկել միմյանց դեմ, իսկական հակամարտության վերածելով օրինական համագործակցությունը պետական կառուցակարգի ամբողջական համակարգի շրջանակներում: Իսկ վերին ատյանների մակարդակում այդպիսի դիրքորոշումը հանգեցնում էր անընդհատ փոխադարձ մեղադրանքների, որում, իհարկե, գերազանցում էին արդարադատության նախարարության բողոքները ներքին գործերի նախարարության գործունեությունից աշխատանքներից: Ահա թե ինչ է գրում դատական պալատի դատախազը արդարադատության նախարարին 1920 թ. հունիսի 26-ին թվագրված զեկուցագրերից մեկում. «Ինքնավարությունները և ադմինիստրացիան խառնվում են դատական գործերին: Օրինակ՝ Էջմիածնի ինքնավարության նախագահը իր ստորադրյալ ադմինիստրացիայի միջոցով առաջին գավառամասի քննիչի որոշումը փոխում է: Զննիչը 2 եզ օրինավոր կերպով հանձնել է մեկին: Բոլորովին անհասկանալի կերպով այդ եզները հիշված նախագահի կարգադրությամբ առնվում են այդ մարդուց և հանձնվում են ուրիշին: Նախագահի դեմ սկսված է քրեական հետապնդում 330-րդ հոդվ. համաձայն... Կարելի է ավելի շատ օրինակներ բերել, բայց այդքանը բավական է բնորոշելու համար այն մթնոլորտը, որի մեջ գործում են մեր քննիչները»:

Արդարադատության նախարարության ձեռնարկած միջոցառումները, դիմումներն ու խնդրանքները ներքին գործերի նախարարություն, կառավարություն արդյունք չտվեցին և գործը տեղից չշարժվեց:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 107, ք. 354:

Արդարադատության նախարարությունը ստիպված գնաց ավելի կոնկրետ քայլերի՝ այս անգամ արդեն օգտագործելով իր օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը կառավարությունում: 1920 թ. ամռանը նախարարությունը կառավարությանն առաջարկում էր հիմնել «Դատատնտիկանական կուրսեր» միլիցիայի աշխատակիցների պատրաստման և վերապատրաստման համար¹: Այդ միջոցառման նախաձեռնությունը 1919 թ. վերջին ելնում էր դատական պալատի դատախազից, որը մշակել էր նաև այդ «կուրսերի» կանոնադրությունը և հիմնադրման նախագիծը²: Նախարարության ջանքերով հրատարակվել էր նաև հատուկ գործնական ձեռնարկ «Քրեական գործեր քննելիս միլիցիայի գործողությունները» վերտառությամբ: Արդարադատության նախարարությունը կենսագործել կամ նախաձեռնել է բազմաթիվ այլ միջոցառումներ, այդ թվում նաև առաջարկը՝ միլիցիան տեղական ինքնավարությունների տնօրինությունից հանել և հանձնել ներքին գործերի նախարարությանը³:

Տեսնելով, որ ձեռնարկված միջոցառումները արդյունք չեն տալիս, արդարադատության նախարարությունը «այդ չարիքը գեթ մասամբ վերացնելու համար անհրաժեշտ է գտնում ծանուցագրերի հանձնումը քաղաքներում ժամանակավորապես դնել դատական կատարածությունների և ցրիչների վրա»: Այս առաջարկով՝ համապատասխան օրինագծով հանդերձ արդարադատության նախարարությունը մտավ օրենսդիր լիազորություններով օժտված Նախարարների խորհուրդ, որն 1920 թ. հոկտեմբերի 26-ին ընդունեց օրենք «Քրեական գործերով ծանուցագրերի հանձնման մասին»: Իհարկե, սա կիսամիջոց էր և արդեն ուշացած, որովհետև հանրապետության գոյությանը մնացել էր ընդամենը մեկ ամիս ժամանակ: Պարզ է, որ այդ քայլն իսկապես անհրաժեշտ էր և այն պետք է իրականացվեր ավելի վաղ: Սակայն անհասկանալի է թվում այն, թե ինչու հենց միայն քաղաքներում և միայն քրեական գործերով: Պատճառը երևի գերատեսչական շահերն էին և մտածողությունը՝ գերատեսչականությունը: Հեշտ էր անընդհատ ներքին գործերի նախարարությանը և միլիցիային մեղադրել, բայց նրա վիճակն էլ կարելի էր հասկանալ, իհարկե, որոշ վերապահումներով: Ահա թե ինչ է պատասխանում ներքին գործերի նախարարության վարչության և միլիցիայի տեսուչը արդարադատության նախարարությանը, վերջինիս «դիմում-բողոքներից» մեկին՝ 1920 թ. մարտի 20-ին. «Էջմիածնի գավառական կոմիսարը իր տրամադրության տակ

ամբողջ այդ շրջանի համար ունի միայն 243 միլիցոներ՝ ցրված և այդպիսի չնչին ուժով գավառական կոմիսարը հնարավորությունից գուրկ է բացարձակ կռիվ հայտնելու նույն գավառում ապրող ամբողջ նուխեցի, արեշցի և ուրիշ գաղթականներին, որոնք ավելի լավ են զինված, ավելի լավ կազմակերպված և ավելի ուժեղ, քան գավառական միլիցիան: Այդ շրջանի ըմբոստ գաղթականությունը մի շարք չարագործություններ կատարելով և անպատիժ մնալով՝ ավելի է լկտիացել, չի ճանաչում տեղի իշխանությանը և, ինչպես վերևը հիշեցի, ադմինիստրացիան անկարող լինելով, իր տրամադրության տակ ունեցած ուժով կռվել 2000 լավ զինված գաղթականության դեմ, դիմել է կառավարությանը, խնդրելով կամ զինաթափ անել այդ շրջանի գաղթականությանը, կամ ընդունել ադմինիստրացիայի ամբողջ կազմի հրաժարականը»:

Այդպիսի պայմաններում՝ անկախ նրանից, ով էլ որ լիներ, օրինակ, ծանուցագրերի հանձնողը, կամ մեղադրյալին ձերբակալողը՝ իհարկե կդժվարանար: Արդարադատության նախարարությունում այդ փաստը լավ էին հասկանում և ամենայն հավանականությամբ հենց դա էլ պայմանավորել է առաջարկությունը ծանուցագրերի հանձնումը տալ դատական կատարածություններին և ցրիչներին միայն քաղաքում, որովհետև այստեղ, իհարկե, Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը վերահսկում էր իրավիճակը: Հակառակ դեպքում արդարադատության նախարարությունը ևս հայտնվելու էր ներքին գործերի նախարարության վիճակում և այդ ժամանակ չէր լինի քավության նոխագ:

Չկար անկողմնակալ, մտածված ու համակարգված մոտեցում հիմնահարցերի նկատմամբ, այլ միայն կաղապարված, բյուրոկրատական վերաբերմունք, օրինակ՝ անընդհատ դիմում էին ներքին գործերի նախարարություն, որ շրջաբերական ուղարկի տեղերին, որպեսզի կատարեն իրենց պարտականությունները: Բայց միայն շրջաբերակներով հարցը չէր լուծվի: Անհրաժեշտ էր ստեղծել, ինչու չէ, նաև հատուկ հետախուզական և գործադիր միլիցիա, ներքին գործերի նախարարության միլիցիայի հաստիքների կրճատման հաշվին, և արդարադատության մարմինները դուրս կգային իրենց չեզոքացված ու անդամալուծված վիճակից, կղառնային գործուն պետական մարմիններ:

5.2. Նախաքննության մարմինները Առաջին հանրապետությունում:

Ընդհանուր ընդդատության գործերով նախաքննությունը կատարում էին դատական քննիչները: Հաշտարար ընդդատության գործերով նախաքննություն չէր կատարվում: Նախաքննությունը հանգում էր կոնկրետ անձին կամ անձանց մեղադրանք առաջադրելու համար անհրաժեշտ նյու-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 16, քք. 369-371:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 134, քք. 94-96:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 134, ք. 99:

թեր հավաքելուն: Հայաստանի Հանրապետության առաջին օրենսդիր մարմնի ձևավորմամբ ձեռնամուխ լինելով արդարադատության մարմինների համակարգի կազմավորմանը և կառուցմանը, արդարադատության նախարարությունը որոշակի փոփոխություններ մտցրեց նաև նախաքննության մարմինների համակարգում, ներմուծելով դատական քննիչների «մաքուր» ինստիտուտը: Մինչև հանրապետության հռչակումը Անդրկովկասում դատական մարմինների ու համակարգի կառուցման առանձնահատկությունն այն էր, որ ֆինանսական խնայողության նկատառումներով դատական քննիչների պարտականությունները դրված էին հիմնականում հաշտարար դատավորների, կամ էլ նրանց օգնականների վրա, չնայած Երևանի շրջանային դատարանի դատական շրջանում կային նաև առանձին քննչական տեղամասեր: Դատարանակազմության վերաբերյալ օրգինագծերի մշակման ընթացքում՝ 1918 թ. առաջարկվում էր հաշտարար դատավորից և նրանց օգնականներից վերցնել նախաքննության գործառույթը և համաձայն «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» ու «Քրեական դատավարության կանոնադրության» ներմուծել շրջանային դատարանին կից գործող դատական քննիչների ինստիտուտը: Այդ իրավական փաստաթղթերով նախատեսվում էր, որ շրջանային դատարանին ընդդատյա հանցագործությունների և զանցանքների նախաքննությունը կատարելու էին դատական քննիչները միլիցիայի օժանդակությամբ՝ դատախազների ու նրանց օգնականների հսկողության տակ: Այդ դրույթներին համապատասխան 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի «Հայաստանի Հանրապետության մեջ հաշտարար բաժանմունքների և քննչական մասերի վերակազմության և նորերի բացման մասին» օրենքը հանրապետության ողջ տարածքը որպես Երևանի շրջանային դատարանի դատական շրջան բաժանել էր 24 քննչական և մեկ՝ Բասարգեշարի հաշտարար-քննչական տեղամասերի միջև (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. 79): Քննչական տեղամասերի տարածքային սահմանազատումը կատարված էր նույն հիմունքներով ինչ՝ հաշտարար դատարաններինը: Հետագայում այս ցանկը ավելացավ: 1920 թ. երկրորդ կիսամյակի համար հաստատված նախահաշիվներով ու հաստիքացուցակով հանրապետության տարածքը բաժանված էր արդեն երեք շրջանային դատարանների դատական շրջանների՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, իսկ քննչական տեղամասերի քանակը հասնում էր 27-ի, դրանց ավելացրած ևս չորս հաշտարար-քննչական բաժիններ¹:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 119, քք. 1-8:

Համաձայն «Քրեական դատավարության կանոնադրության» դատական քննիչները մտնում էին շրջանային դատարանի կազմի մեջ, սակայն յուրաքանչյուր քննիչ ուներ իր տեղամասը: Նրանք կարող էին ընդգրկվել շրջանային դատարանի կազմը լրացնելու համար, եթե միայն իրենք չէին վարել նախաքննությունը տվյալ գործով (Դատ. հաստ. կանոն., հոդվ. 79): Դատական քննիչը օրենքով իրավունք ուներ դիմելու միլիցիայի և նույնիսկ ռազմական հրամանատարության օգնությանը, սակայն չփոխանցելով սրանց և այլ անձանց նախաքննություն կատարելու իր պարտականությունները:

1918 թ. Երևանի շրջանային դատարանին կից կար մեկ կարևորագույն գործերի քննիչի հաստիք¹, որի գործառույթը աճող հանցավորության և չքննված քրեական գործերի կուտակման պայմաններում «բարդ և խճճված, մեծ փորձ և հմտություն պահանջող քրեական գործերի նախաքննությունն էր»²: 1919 թ. ապրիլի 3-ի օրենքով Երևանի շրջանային դատարանին կից հաստատվեց ևս մեկ կարևորագույն գործերով քննիչի հաստիք: Պատճառը Հայաստանի Հանրապետության տարածքի ընդարձակումն էր: Մյուս կողմից զգացնել էր տալիս դատական քննիչների մոտ քրեական գործերի կուտակումը և բարդ քրեական գործերին արագ ընթացք տալու անհրաժեշտությունը: Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջանային դատարանների հիմնադրումից հետո՝ Նախարարների խորհրդի 1920 թ. սեպտեմբերի 29-ի օրենքով դրանցից յուրաքանչյուրին կից ևս հաստատվեցին մեկական կարևորագույն գործերի քննիչի հաստիքներ:

Օրենսդրական լիազորություններով օժտված «բյուրո կառավարության» 1920 թ. մայիսի 17-ի օրենքով դատական պալատին կից հիմնադրում էր երկու կարևորագույն գործերով քննիչների հաստիքներ³: Ահա թե ինչ էր գրում արդարադատության նախարարը հիմնավորելով այդ օրինագծի ընդունման և պալատին կից երկու կարևորագույն գործերով դատական քննիչների պաշտոնի հիմնադրման անհրաժեշտությունը. «Ներկա անհանգիստ ժամանակներում, երբ մեր պետությունը նոր է կազմա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 29, թ. 55:

² Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, 1919, Երևան, հոդվ. 98, էջ 56:

³ Այդ օրենքի նախագիծը արդարադատության նախարարությունը մշակել էր դեռ 1920 թ. մարտին: Այն հավանություն էր ստացել Նախարարների խորհրդի կողմից և ուղարկվել էր խորհրդարան օրենսդրական կարգով հաստատում ստանալու համար: Բայց քանի որ 1920 թ. մայիսի 5-ին խորհրդարանի օրենսդրական լիազորությունները փոխանցվեցին Նախարարների խորհրդին, ապա օրինագիծը ևս ետ վերադարձվեց:

կերպովում, երբ պատերազմի և հեղափոխության բովից անցած ժողովրդի բարքերը ենթակա են հիմնական փոփոխությունների, և երբ սովի ու ամեն տեսակ աննպաստ պայմանների հետևանքով հանցագործությունը ստացել է հսկայական չափեր, օր չի անցնում, որ նախարարությունը պետության զանազան կողմերից հեռագրական խնդիրներ չստանա արտակարգ քննիչներ ուղարկելու այս կամ այն խոշոր հանցանքները քննելու համար: Այդ հանցանքները հաճախ մասսայական բնույթ են կրում, լինում են բարդ և առեղծվածային: Այդպիսի դեպքերի համար անհրաժեշտ է ունենալ հատուկ արտակարգ քննիչներ: Երևանի շրջանային դատարանը ունի երկու այդպիսի քննիչներ, որոնք ծայրաստիճան ծանրաբառնված են: Իսկ մեր դատաստանական պալատը, դժբախտաբար, չունի այդպիսի քննիչներ. մինչդեռ ամեն մի կանոնավոր կազմակերպված դատաստանական պալատ պիտի ունենա արտակարգ քննիչներ: Եթե անցյալ տարի այդ կարիքը սուր կերպով չի զգացվել, այժմ, երբ տեղական քննիչների մոտ ահագին քանակությամբ գործեր են կուտակված, և նրանք ոչ մի հնարավորություն չունեն արագ ընթացք տալու կարևորագույն գործերին կամ մեկնելու իրենց շրջանից դուրս այդպիսի գործերով զբաղվելու համար, նախարարությունն գտնում է, որ հրամայական անհրաժեշտություն է անմիջապես հիմնել երկու արտակարգ քննիչների պաշտոն դատաստանական պալատին կից»¹:

Դատական քննիչներին, այդ թվում նաև կարևորագույն գործերի քննիչներին նշանակում էր Նախարարների խորհուրդը՝ արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ:

Նախաքննության նյութերը դատական քննիչը ուղարկում էր դատախազին, որը կամ կարճում էր գործը ապացույցների բացակայության պատճառով, կամ հարուցում այն, եթե նյութերը դրա համար հինք էին տալիս: Վերջին դեպքում դատախազը կազմում էր մեղադրական ակտ, որը գործի նյութերի հետ միասին ուղարկում էր դատարան:

5.3. Դատախազական հսկողությունը Առաջին հանրապետությունում: Դատախազական հսկողությունը կազմակերպվել է գործել է համապատասխան դատական կանոնադրությունների: Այդ իսկ պատճառով նրա վրա մեծ ազդեցություն են թողել դատարանակազմության և դատավարության սկզբունքները՝ մրցակցության, մեղադրյալի պաշտպանության, անմեղության կանխավարկածի և այլն: Դատախազությունը կառուցված էր ոչ թե վարչատարածքային, այլ դատատարածքային սկզբունքով ու ընդգրկված էր «դատական գերատեսչության» մեջ, սս-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 28, ք. 107:

կայն ուներ իրեն հատուկ կառուցվածք և իրավասություն: Դատախազական հսկողության գլուխ՝ որպես գլխավոր դատախազ կանգնած էր արդարադատության նախարարը¹: Արդարադատության նախարարի իրավունքներն ու պարտականությունները, որպես գլխավոր դատախազ, և նրա իշխանության սահմանները դատախազական հսկողության գծով սահմանված էին օրենսդրությամբ²: Արդարադատության նախարարը, որպես գլխավոր դատախազ, իրականացնում էր հսկողություն դատախազության գործունեության վրա, իսկ դատախազների միջոցով՝ ընդհանուր դատական մարմինների վրա (Դատ. հաստ. կանոն., հոդվ. 253): Հսկողության իրավունքը բուն դատարանների և դատավորների վրա պատկանում էր միայն վերադաս դատարաններին (Դատ. հաստ. կանոն., հոդվ. 249):

Դատախազների վրա դրված էր քրեական հետապնդում հարուցելու պարտականությունը, հանցագործության նախնական քննության կատարման, ինչպես և դատական գործերի վարույթի ընթացքում օրենքների ճիշտ կատարման վրա դիտարկման պարտականությունը: Դրա հետևանքով արդարադատության նախարարությունը հնարավորություն էր ստանում ղեկավարել դատախազական հսկողության գործունեությունը քրեական գործի հարուցման պահից մինչև նրա վերջնական լուծումը դատարանում, շնորհիվ դատախազների զեկուցումների ու հաշվետվությունների, որ ներկայացվում էին արդարադատության նախարարին:

¹ Արդարադատության նախարարության կազմակերպման հիմքում ընկած էր միանձնյա կառավարման սկզբունքը և նրա գլուխ կանգնած էր նախարարը: Արդարադատության նախարարության կենտրոնական ապարատն իր «տեղական մարմիններով»՝ դատարաններով, դատախազական հսկողությամբ, նախաքննության մարմիններով, նոտարիատով, բանտային տեսչությամբ, արևմտահայ իրավագիտական բաժնով, որբական խորհրդով և սահմանագատիչ ատյանով կազմում էր միասնական գերատեսչություն, որի գլուխ կանգնած էր նախարարը: Այդ գերատեսչությունը օժտված էր իրեն հատուկ վարչական կարգերով, բյուջեով, պաշտոնյաների կազմով: Իր կառավարմանը հանձնված գերատեսչության մեջ նախարարին էր պատկանում ամբողջ իշխանությունը, որն իր բնույթով միայն ենթաօրենսդրական, գործադիր-կարգադրիչ էր, և կառուցված էր արդարադատության այնպիսի հիմնարար սկզբունքների հիման վրա, ինչպես դատավորների անկախությունը և անփոփոխելիությունը: Նախարարը նշանակվում էր օրենսդիր մարմնի կողմից ընտրված նախարար-նախագահի կամ վարչապետի կողմից, այդ մասին հայտնելով օրենսդիր մարմնին ի գիտություն: Նա կառավարության Նախարարներ խորհրդի անդամ էր:

² Արդարադատության նախարարության իրավական կարգավիճակն ամրագրող կայսերական հիմնական իրավական ակտերն էին Учреждение Министерства юстиции; Общее учреждение судебных установлений; Устав уголовного судопроизводства; Устав гражданского судопроизводства:

Օրենքն արդարադատության նախարարին, որպես գլխավոր դատախազի, իրավունք էր տալիս իրականացնել ընդհանուր հսկողություն (ոչ թե հսկողություն, այլ ընդհանուր հսկողություն) դատարանների և դրանց պաշտոնատար անձանց գործունեության վրա (Գ-ատ. հաստ. կանոն., հոդվ. 254): Այդ հսկողությունն իրականացնելու համար «Գատական հաստատությունների կանոնադրությունը» նախարարությանը դատական գործերի անկանգառ ընթացքի, դատական մարմինների ներքին կառուցվածքի և նրանցում գործավարության կանոնների պահպանության վրա դիտարկման իրավունք էին տալիս (Գ-ատ. հաստ. կանոն., հոդվ. 255, 258, 259):

Գատախազական հսկողության մարմինները ստեղծված էին հանրապետության ընդհանուր դատական մարմիններին կից: 1920 թ. երկրորդ կիսամյակի համար հաստատված նախահաշիվներով և հաստիքացուցակով դատախազական հսկողության համակարգը, հետևյալ տեսքն ու ներքին կառուցվածքն ուներ՝

1. Հայաստանի Սենատին կից դատախազական հսկողություն՝ ի դեմս ավագ դատախազի և նրա օգնականի: 1920 թ. հոկտեմբերի 26-ի օրենքով սահմանվեց նաև սենատի ռազմական ավագ դատախազի պաշտոնը, որը ենթարկվելու էր ռազմական նախարարին և կատարելու էր գլխավոր ռազմական դատախազի գործառնությունները:

2. Գատական պալատին կից դատախազական հսկողություն՝ ի դեմս դատախազի և նրա երկու օգնականների:

3. Երևանի շրջանային դատարանի դատախազական հսկողություն՝ ի դեմս դատախազի և նրա հինգ օգնականների:

4. Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջանային դատարանների դատախազական հսկողություն՝ ի դեմս դատախազի և նրա երկու օգնականների¹:

Գատախազությունը կառուցված էր միանձնյա ղեկավարության, ստորադաս դատախազների բացարձակ ենթակայությունը վերադաս դատախազների առջև սկզբունքներով: Գատախազությունը համարվում էր բացառապես դատական հսկողության մարմին, չունեւ ընդհանուր հսկողության գործառնություններ:

Գատախազական հսկողության հիմնական ճյուղերն էին՝ հսկողությունը հետաքննության և նախաքննության վրա. հսկողությունը դատարանում գործերը քննելիս օրենքների կատարման վրա, այդ թվում նաև՝ քրեական գործերով մեղադրանքի պաշտպանության գործառնությունը. հսկո-

ղությունը դատարանների դատավճիռների և վճիռների կատարման վրա, այդ թվում նաև՝ հսկողությունը ազատագրկման վայրերի վրա:

Գատախազական հսկողության բոլոր պաշտոնատար անձանցից սենատի ավագ դատախազը նշանակվում էր օրենսդրի կողմից՝ արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ, իսկ մնացածները՝ սենատի ավագ դատախազի օգնականները, դատական պալատի ու շրջանային դատարանների դատախազներն ու սրանց օգնականները նշանակվում էին Նախարարների խորհրդի կողմից՝ արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ:

5.4. Գատական քննիչների և դատախազության գործունեության անարդյունավետությունը: Պետական իշխանության նպատակաուղղված և արդյունավետ իրականացման համար ոչ նպաստավոր օբյեկտիվ պայմանները, ինչպես նաև սուբյեկտիվ գործոններն իրենց ազդեցությունն էին թողնում ոչ միայն բուն դատարանների, այլ նաև դատախազական հսկողության և դատական քննիչների գործունեության վրա, իհարկե, բացասական իմաստով:

Գատական քննիչների գործունեության մեջ գլխավոր թերությունը գործերի մեծ քանակի կուտակումն էր քննչական տեղամասերում «և գլխավորապես այն գործերի, որոնք ունեն պետական բնույթ և առաջ են բերում հասարակական հետաքրքրություն: Այսպես համարյա բոլոր պաշտոնեական հանցագործությունների և այսպես կոչված «լիազորական գործերը» մնացել են անշարժ, իսկ մեղավորները՝ ազատ... Ամենից բացի թող տեղամասերն են Երևանի քաղաքային, Էջմիածնի գավառի, որոնցում գործերի թիվը հասնում էր մինչև 350»: Այս տողերը քաղված են Երևանի շրջանային դատարանի նախագահի 1920 թ. կազմված զեկուցագրից: Գործերի դրությունը այդպիսին էր նաև 1918-1919 թթ. ընթացքում: Գատական պալատի դատախազը արդարադատության նախարարին զեկուցում էր, որ տեղերից ստացված գործերի շարժման տեղեկագրերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ «1919 թ. նոյեմբեր ամսվա սկզբին Բասարգեչարի հաշտարար-քննչական բաժնի վարություն եղած 367 գործերից մեկ ամսվա ընթացքում չի ուղարկվել (դատարան) ոչ մի գործ»: Իհարկե, այս դեպքում դա պայմանավորված էր նաև հաշտարար դատավորի և դատական քննիչի պաշտոնները մեկ անձի կողմից համատեղումով: Այսպիսի իրավիճակում արդարադատության նախարարը 1920 թ. մարտի 25-ին իր շրջաբերականով դիմելով դատական և քննչական մարմիններին քննիչներից պահանջում էր ամսեկան քննել և ավարտել հարյուր քրեական գործ: Սակայն միայն շրջաբերական ուղարկելով խնդիրը լուծելն անհնար էր: Բացի այդ Երևանի

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 119, թթ. 1-8:

շրջանային դատարանը իր ընդհանուր ժողովում, քննարկելով այդ շրջաբերականը, ահա թե ինչ էր պատասխանում արդարադատության նախարարին. «յուրաքանչյուր ամիս քննիչներից հարյուր քննչական գործ ներկայացնելը վեր է ամենայն ֆիզիկական կարողությունից. քննության կատարումը պահանջում է շատ լուրջ և ուշադիր վերաբերմունք, մյուս կողմից թեպետ և արագությունը անհրաժեշտ է, բայց միայն կարելիության սահմաններում»: Այս կապակցությամբ շրջանային դատարանը գտնում էր, որ դատական քննիչների համար բավական է ներկայացվող գործերի քանակը, յուրաքանչյուր ամսվա համար սահմանել քսանհինգ գործ:

Նախաքննության դանդաղկոտության, քրեական գործերի այդպիսի կուտակման պատճառներից մեկն էլ հաղորդակցության միջոցների բացակայությունն էր տեղերում, կամ դրանց թանկությունը և մյուս կողմից դատական քննիչների նյութական անապահով վիճակն ու ցածր աշխատավարձը, որ հնարավորություն չէր տալիս նրանց գտնվել անընդհատ տեղաշարժի մեջ, արագացնել գործերի նախաքննության ընթացքը, այսինքն՝ բարեխղճորեն կատարել իրենց պարտականությունները և, իհարկե, դրդում էր նրանց գահավիժել կաշառակերության ու ապօրինությունների անդունդը: Ըստ արդարադատության նախարարի 1920 թ. դեկտեմբերին կազմած զեկուցագրի «Հանրապետության գոյության ողջ ժամանակաշրջանում դատական քննիչներից չորսը դատի են տրվել պաշտոնեական հանցագործությունների համար»:

Հետևանքը, իհարկե, արդարադատության պետական մարմինների հեղինակության անկումն էր և պատժի անխուսափելիության սկզբունքի չիրացումը, որն էլ իր հերթին պայմանավորում էր հանցավորության նոր ալիք և աճ:

Էջմիածին և Սուրմալու ուղարկված խորհրդարանական հանձնաժողովի նախագահը՝ Ս. Թորոսյանը 1919 թ. դեկտեմբերի 29-ին խորհրդարանում զեկուցել է. «Գավառում ամենքը նկատում են և մեզ էլ հայտնում, որ հանցավորները, մանավանդ աչքի ընկնողները, չեն պատժվում: Սարդարապատի շրջանի նախկին կոմիսար Արդուրյանը մեղադրվում է կողոպուտի, կաշառքի, հարկերը յուրացնելու, զենք ժողովելու ու յուրացնելու և այլ հանցանքների մեջ: Չի բանտարկվել, այլ ազատ է թողնվել և նա թաքնվել է: Էջմիածնի շրջանի նախկին կոմիսար Մնացական Առուշանյանը, որ մեղադրվում է Սարդարապատի շրջանի թալանի մեջ, մաուզերը վրան կախած ազատ շրջում է Երևանում ու Աշտարակում: Այդ նախկին աղքատ գրագիրը այժմ հաստատության տեր է, փուռ է բացել Աշտարակում և ոչ ոք չի հարցնում, թե ցորենը որտեղից է: Կաշառակեր Գարո Աղամալյանը ազատորեն շրջում է Երևանում և գուցե նոր պաշտոն է ստա-

ցել: Այդպես էլ Խոսրովյանը, որին ավելի բարձր պաշտոն են տվել: Չի պատժվել Կարպու հասարակության կոմիսար Հարություն Կենասյանը, որը թալաններ է կազմակերպել: Հաճախ գանգատվում են դասալքության պատճառով, բայց գավառական իշխանությունը ինքն է հանցավոր: Խեղճերին հավաքում են, իսկ ուժեղներին ազատում նույնիսկ «օրինավոր» միջոցներով: «Մաուզերիզմի» դեմ պայքարում մեծերին թողնում, նորեյություններին, երիտասարդներին պատժում ենք, իսկ արմատները հանձնինս երևելիների մնում են և դրանք պետք է սուր դանակով կտրել»:

Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ դատական քննիչները չէին գտնվում իրենց կոչման բարձրության վրա, չունեին պատշաճ հեղինակություն դեմ դուրս գալու գործադիր մարմիններին և միլիցիային, ինչի հետևանքով ընկնում էին նրանց ազդեցության տակ, դառնում անուժ ոչ միայն հանցավորության, այլև պետական կառավարման մարմինների և դրանց պաշտոնատարների ապօրինությունների դեմ: Մեղադրել դրա համար միայն նրանց, իհարկե, չենք կարող: Դրանում իրենց մեղքի բաժինը ունեին նաև արդարադատության նախարարությունը, կառավարությունը, օրենսդիրը:

«Սրանով պատիվ ունեն Ձեզ զեկուցելու, որ տեղական ինքնավարության վարչության նախագահ Ներսես Ջաղեթյանը միջամտում է քննչական գործերին և սպառնալիքներով «ազատել ինձ ծառայությունից» ցանկանում է, որպեսզի ես առանց որևէ հիմքի կալանավորեմ նրանց ում ինքը կնշի և ազատեմ կալանքից նրանց ում նա կցանկանա: Ընդ որում, նա ինձ ասում էր. «Ձեր օրենքները հնացել են և չափից դուրս թույլ են» և այդ իսկ պատճառով ինձ առաջարկում է ղեկավարվել ոչ թե օրենքներով, այլ իր ցուցումներով: Նրա այդպիսի վերաբերմունքը իմ նկատմամբ ինձ հնարավորություն չի տալիս աշխատել այնպես, ինչպես պատշաճ է դատական քննիչին, այդ իսկ պատճառով խնդրում եմ Ձեզ, եթե հնարավոր է, ինձ ազատել նշված անձի միջամտությունից...»: Սա Զարվանսարայի տեղամասային քննիչի զեկուցագիրն է ուղղված շրջանային դատարանի նախագահին 1920 թ. մայիսին, որն էլ այն վերաուղարկել է արդարադատության նախարարին: Այս մեկը դեռ ոչինչ: Մեկ այլ տեղամասում՝ Գարաքիլիսայում դատական քննիչը իրեն լրիվ անուժ է համարում և իր վիճակը անտանելի, խնդրելով իրեն տեղափոխել. «Օրեցօր իմ վիճակն այստեղ դառնում է անտանելի: Մաուզերիզմը, որը նախկինում հետապնդվում էր, ստացել է լայն տարածում, համարյա օրինական. չկա մի օր, որ չկատարվի սպանություն, կողոպուտ, գողություն»¹:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 117, թ. 140:

Նախաքննության բացիքող, դանդաղաշարժ վիճակը պայմանավորված էր նաև պատրաստի և փորձառու կադրերի բացակայությամբ, դատախազական հսկողության ոչ արդյունավետ կազմակերպմամբ: Համաձայն օրենքի շրջանային դատարանի դատախազի օգնականներից մեկը պետք է գործեր անմիջապես դատարանին կից, իսկ մնացածները դատական շրջանի տարբեր տեղամասերում (Դատ. հաստ. կանոն., հոդվ. 126): Երևանի շրջանային դատարանի դատախազական հսկողությունը մինչև հանրապետության հռչակումը կազմված էր դատախազից և նրա իննը օգնականներից: Ամբողջ դատական շրջանը համապատասխանաբար բաժանված էր իննը տեղամասերի. «Այդ կազմը դժվարությամբ էր կատարում իր վրա դրված պարտականությունները, որի պատճառով 1911 թ. դատախազական հսկողությունն ուժեղացնելու համար գործուղվում էին դատական պաշտոնի ավագ թեկնածուներ: Բացի այդ 1913 թ. Թիֆլիսի Դատական պալատի դատախազը միջնորդել էր արդարադատության նախարարին դատախազի օգնականների քանակը ավելացնելու և ս երկու հաստիքով»¹:

Այս կապակցությամբ բավականին լավ ու անկողմնակալ է նկարագրում իրավիճակը դատական պալատի դատախազը 1920 թ. հուլիսի 26-ին արդարադատության նախարարին ուղղված իր մի զեկուցագրում, որից, կարծում ենք, տեղին կլինի մի քիչ ավելի ընդարձակ մեջբերում կատարել. «Համաձայն Ձեր բանավոր առաջարկի պատիվ ունեմ զեկուցելու հետևյալը՝ Երևանի շրջանային դատարանը, նրան կից դատախազական հսկողությունը և քննչական մասերը գտնվում են անբավարար վիճակում: Հանրապետությունը ծննդյան առաջին օրից և եթ, չունենալով նախկին Երևանի նահանգում բավականին պատրաստի ուժեր, շատ տեղերում քննիչներ նշանակվեցին բարձրագույն կրթություն չունեցող մարդիկ, որոնք չունենալով փորձություն և դատավորին հատուկ կողմեր, ի չարը գործադրեցին դատավորի մեծ կոչումը և այսպիսով չկարողացան գրավել ժողովրդի համակրանքը ու վստահությունը: Վերջին ժամանակներս, կարծես, հայ մտավորականությունը սկսել է վերադառնալ հայրենիք և գործի անցնել. շատերը ստանձնել էին քննիչի և ուրիշ դատական պաշտոններ: Բայց նյութական անապահովածությունը, բնակարանային հարցը, կրկին ստիպեցին նրանց թողնել մեր երկիրը և վերադառնալ հին վայրերը: Ներկայումս շատ գավառներում չկան քննիչներ (Նոր Բայազետ, Էջմիածին, Դուրդուղայի և ուրիշ շատ տեղեր), դատախազի օգնականներ և այդ պակասությունները լրացնելու համար մոտիկ ապագայում

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 6, թ. 342:

չկա ոչ մի հնարավորություն: Երևանի շրջանային դատարանի դատախազական հսկողության մեջ կա միայն երկու դատախազի օգնական նրանցից մեկն էլ գործուղված է արտակարգ դատարան, չնայած որ օրենքով հինգ դատախազի օգնական պետք է լինի: Ճիշտ է, մի քանի ամիս առաջ դատախազի օգնականները ավելի շատ էին, բայց նրանցից մի քանիսը նշանակվեցին Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի դատարաններում զանազան պաշտոններով: Ներկա պայմաններում ոչ ոք չի համաձայնում ծառայության մտնել. եղածներն էլ թողնում են իրենց պաշտոնները: Մի դատախազի օգնականով և քննիչների անբավարար կազմով հազիվ թե կարելի լինի դատական գործը և նախնական քննությունը առողջ հողի վրա դնել:

Չնայած այդ բոլոր աննպաստ պայմաններին՝ գործը կարելի կլիներ մի փոքր բարելավել, եթե դատախազական հսկողությունը միջոցներ ունենար իր խնամքին հանձնված գավառական քննչական մասերը շրջել ու տեղում ծանոթանալ գործի դրության հետ, քննիչներին բացատրել նրանց համար անհասկանալի գործերը և ցույց տալ, թե ինչ պետք է անեն նրանք այս կամ այն գործի վերաբերմամբ և առհասարակ արագացնել գործերի ընթացքը:

Քննիչներն էլ նույն դրության մեջ են: Օրենքին համաձայն նրանք պարտական են շատ դեպքերում շրջել իրենց քննչական մասերը և տեղում կատարեն քննություն: Բայց դժբախտաբար դատախազական հսկողությունը, նույնպես և քննիչները ոչ մի հնարավորություն չունեն շարժվելու իրենց տեղից: Դիմումներն այդ ուղղությամբ մնացել են առանց բավարարման: Օրապահիկի աննշան քանակը, ուղևորման միջոցների բացակայությունը և ուղևորության համար բաց թողնված ավանսը ոչ ավելի քան 3000 ռ. թույլ չեն տալիս տեղից շարժվել: Գտնվելով Երևանում, գրավոր դիմումներ անելով քննիչներին՝ գործը չի կարելի արագացնել: Դատախազական հսկողության հաճախակի այցելությունները քննչական մասեր ստիպում են քննիչին լինել ավելի զգույշ և պարտաճանաչ իր գործում...

Չնայած այդ բոլոր աննպաստ պայմաններին, հույս են տածում, որ հենված մեր և կառավարության օժանդակության վրա մոտ ապագայում կարելի կլինի մաքրել դատարանը անհարազատ տարրերից և կապել դատարանը ժողովրդական լայն խավերի հետ՝ դնելով նրան իր կոչման բարձրության վրա»:

Նախաքննության, դատախազական հսկողության արդյունավետ գործունեությանը նպաստող իրավական, կազմակերպական, նյութական

երաշխիքների ապահովումը, իհարկե, դժվար, մեծ հմտություն և համբերատար աշխատանք պահանջող գործ էր: Միայն համալիր, համակարգված միջոցառումների մշակմամբ և կենսագործմամբ կարելի էր խնդիրը բարեհաջող կերպով լուծել: Հակառակ դեպքում այն կմնար անիրագործելի: Այսպիսի պայմաններում արդարադատության նախարարությունը ևս, կարծես թե, իրեն անուժ էր տեսնում և միակ ելքը իրավիճակից համարում կտրուկ, հրամայական, արտակարգ միջոցառումները, որոնք հանրապետության գոյությանը զուգընթաց քանի գնում շատանում, ահագնանում էին՝ սպառնալով վերջ տալու հենց իրեն՝ արդարադատությանը իր սկզբունքների և երաշխիքների հետ միասին:

1920 թ. հոկտեմբերի 22-ին դատական պալատի նախագահը և դատախազը «հույժ շտապ» մակագրությամբ շրջաբերական հրահանգ են ուղարկել շրջանային դատարանների նախագահներին, որում խնդիր էր դրվում 1921 թ. վերջ տալու քրեական գործերի կուտակմանը՝ քննչական տեղամասերում կենսագործելով մի շարք արտակարգ միջոցառումներ.

«1. Քննչական մասերում զատել գործերը.

ա) կալանավորական, բ) գեղծարար պաշտոնյաների, գ) մնացած գործերը, որոնք ծագել են մինչև սույն տարվա ապրիլը և թողնել քննիչների մոտ¹:

2. Մնացած գործերը մասնագրել դատախազներին, դատարանի անդամներին, դատախազների օգնականներին և հաշտարար դատավորներին (որոնք ծանոթ են նախաքննության հետ) քննելու և գրելու գործերի շապկի վրա գործի դրության մասին.

ա) ինչ է մնում գործը լրացնելու համար, բ) կարելի է արդյոք քննությունը շարունակելով գտնել հանցավորներին և չի կարելի արդյոք այժմ իսկ գործը ներկայացնել կարճելու համար, եթե քննությունը շարունակելը աննպատակահարմար կդիտվի...

3. Այն բոլոր գործերը, որոնք կկրեն քննողների կողմից վերնագիր կարճելու մասին անհապաղ... դատախազական հսկողության կարճման եզրակացության հետ ներկայացնել շրջանային դատարաններին, որոնք պետք է սույն գործերը կարճեն ըստ կարելույն անարգել, անտես անելով գործի ձևական կողմը: Գործերը վերադարձնել քննությանը՝ լրացնելու համար, միայն ծայրահեղ դեպքերում...»: Իհարկե, սա ևս լուծում էր, սակայն որն էր երաշխիքը, որ հետագայում ևս չէր տեղի ունենա չքննված քրեական գործերի կուտակում նախաքննության մարմիններում:

¹ Կարծում ենք, որ այստեղ պետք է լինի «ապրիլի 1-ից հետո», այլ ոչ թե «մինչև ապրիլը» ժամկետային սահմանումը: Միայն, հավանաբար, հետևանք է փաստաթղթի ռուսերեն նախագծի ոչ ճիշտ թարգմանության:

* * *

Ամփոփելով Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգի կառուցվածքի և գործունեության ուսումնասիրությունը կարող ենք ասել, որ ոչ դրական միտում ունեցող նախադրյալներն իրենց ավերիչ ազդեցությունն էին թողնում ամբողջ հասարակության բարոյահոգեբանական մթնոլորտի, իրավագիտակցության վրա: Անցման շրջանի գործոնները, պատերազմները և հեղափոխությունները, սովոր պայմանավորել էին իրավագիտակցության մակարդակի անկումը հասարակության լայն զանգվածների մեջ: Թաթար բնակչության կարգախոսն էր դարձել «Թագավոր չկա՝ օրենք չկա» ասացվածքը: Իշխանությունները լուրջ բարոյությունների էին հանդիպում տարագիր, անտեղ ու անտուն, վրեժխնդիր արևմտահայության հետ հարաբերություններում և կառավարությունը ստիպված հայտարարություններ էր անում, որ Հայաստանի Հանրապետության օրենքները պարտադիր են և՛ ռուսահայերի, և՛ անխտիր բոլոր տաճկահայերի համար: Իրավագիտակցության մակարդակի ընդհանուր անկումը, հին ու նոր արժեքների շփոթն ու բարոյական հասկացությունների աղավաղումը մուտք էին գործում նաև պետական մարմիններ, դատարաններ, ինչն էլ հանդիսանում էր իրավունքի նորմերի պահանջների չիրացման գործոններից մեկը: Սանձարձակության և անիշխանության մթնոլորտը պայմանավորված էր նաև պատասխանատվության անխուսափելիության սկզբունքի չիրացմամբ: Բարոյահոգեբանական այս գործոնների ուժով կտրուկ անկում էր ապրում իշխանությունների հեղինակությունը՝ առաջ բերելով նրանց սուր քննադատություն հասարակության կողմից, որ կառավարող կուսակցության պաշտոնաթերթի որակմամբ վերածվել էր «թշնամական» դիրքորոշման հանդեպ կառավարության¹:

Այդ ընթացքում կարևորվում էր պետական կամքի և մտածողության, իմաստուն քաղաքականության և կառավարման դերը՝ ուղղված օրինականության և իրավակարգի ապահովմանը, դրանց հաստատման համար անհրաժեշտ նախադրյալների երաշխավորմանը: Այսինքն կարևորվում էր հատուկ իրավաբանական-կազմակերպական, նորմատիվ երաշխիքը՝ իրավապահական և դատական համակարգերի կազմակերպական և գործառնության առանձնահատկությունները, որ ընդունակ էին ազդելու մյուս երաշխիքների փոփոխման վրա դրական միտումով և անհրաժեշտ էին օրինականության ապահովման, արդարադատության ճիշտ, արագ և արդյունավետ իրականացման համար: Այս առումով, ի-

¹ Տե՛ս «Յառաջ», թերթ, Երևան, 1919, թիվ 27:

հարկե, պատասխանատվության մեծ մասը ընկնում էր քաղաքական դեկլարության և օրենսդիր մարմինների վրա, որովհետև օրենսդիրը ավելի լայն սոցիալական և պետական մտահորիզոն պետք է ունենար, օրենքներ ընդունելու գործընթացում զգալիորեն ավելի մեծ քանակով գործունեներ պետք է հաշվի առներ, ուսումնասիրեր և համեմատեր խնդիրների նկատմամբ բազմատարբերակ լուծումները, այդ ընթացքում ապահովելով նաև օրինաստեղծ աշխատանքի որակական հատկանիշները:

Ադրյուրների ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում, որ ռուսական դատական բարենորոգման դրույթները Հայաստանի Հանրապետությունը ընկալեց ոչ հաջողակ կազմակերպական ձևերով, ինչն էլ հանդիսացավ արդարադատության մարմինների անարդյունավետ գործունեության պատճառներից մեկը: Հանրապետության իշխանությունները չկարողացան «ստեղծել պայմաններ, որոնցում դատարանները կկարողանային անցնել արդարադատության իրականացմանը»: Անհաջողության գլխավոր պատճառը ռազմավարական խնդրի սխալ ընտրությունն էր, այսինքն՝ ոչ թե իրականությունը պետք է հարմարեցվեր դատական համակարգին, այլ դատական համակարգը պետք է կառուցվեր իրականությանը, հասարակական հարաբերություններին համապատասխան:

Ուսումնասիրված նյութը մեզ հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ և՛ հաշտարար բաժինների, և՛ քննչական տեղամասերի տեղաբաշխումը կատարվեց նախահեղափոխական, նախապատերազմական, խաղաղ պայմանների չափանիշներից ելնելով: Արդարադատության նախարարությունում նույնիսկ մտահոգված էին, որ նման քանակով հաշտարար դատարանները և դատական քննիչները չեն ունենալու բավարար ծանրաբեռնվածություն: Սակայն կյանքի նոր պայմանները և հանգամանքները սնանկ էին դարձնելու այդ հաշիվները: Պատերազմի, հեղափոխության, ազգամիջյան բախումների, գաղթականների կուտակման, տնտեսական ճգնաժամի և զանազան այլ պատճառներով բավականին աճել և աճելու էր հանցավորությունը և սոցիալ-իրավական վեճերի ու «բախումների» քանակը: Մովորական չափանիշներն այստեղ արդեն անպետք էին: Նման հաշվարկները հետագայում դժվարությունների առաջ կանգնեցրին հաշտարար արդարադատությունը հիմնականում ծանրաբեռնվածության և չքննված մեծ թվով գործերի կուտակման պատճառով: 1920 թ. աշնան տվյալներով երեք հաշտարար բաժիններում առկա էր մինչև հարյուր գործ, իսկ մնացածում՝ մինչև երեք հարյուր: Երևանյան հաշտարար բաժիններից մեկում կար վեց հարյուր, իսկ մյուսում մինչև՝ իննը հարյուր գործ¹:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 107, ք. 355:

Նույն Բասարգեչարի հաշտարար-քննչական տեղամասի համար կատարված հաշվարկները գորշ իրականությունը դարձրեց լրիվ սնանկ: Այսպես՝ 1920 թ. Նոր Բայազետի դատական քննիչը արդարադատության նախարարին ուղղված զեկուցագրում գրում էր. «Կատարելով Ձեր անձնական հանձնարարությունը զեկուցում եմ. Բայազետի գավառում (Բասարգեչարի և Նոր Բայազետի քննչական տեղամասեր) սովորական կյանքի խախտումը դարձավ ակնհայտ դեռ անցած տարվա մարտին, երբ իմ նախորդը՝ Սմիռնովը հաղորդեց դատարանի դատախազին, անդրլճյան տեղամասում դիակների զննություն կատարելու անհնարինության մասին, սկսված երկպառակության պատճառով: Թշնամանքը առաջ աճեց և ընդունեց զանգվածային ինքնառնչացման բնույթ: Գավառի բնակչությունը դադարեց ճանաչել ինչ-որ իրավունք և սկսեց հաշվի մատել միայն հրացանի հետ: 99 տոկոսով նորացված վարչությունը չունեի ու չունի ոչ մի հեղինակություն և իշխանություն: Հեղինակություն չկա և ուժ չկա: Դրա հետևանքով մուսուլման բնակչությունը հայտարարեց մարտական կարգախոս. թագավոր չկա՝ ուրեմն և օրենք չկա, և այդ կարգախոսի ազդեցության տակ սկսվեց ինքնառնչացումը: Վարչությունը անուժ էր դադարեցնելու իրավախախտումները և կանխելու դրանք, քանի որ այդ իշխանությանը ոչ ոք չի լսում: Դրան զուգահեռ վերացան հաղորդակցության միջոցները, և բնակչությունը ավելի շատ համոզվեց այն դրույթում, որ չկա օրենք, քանի որ չեն երևում չինովնիկները, և այդ հողի վրա (օրենքի բացակայության) սկսվեց լրիվ անարխիա: Դատական իշխանության դրույթները այսպիսին է. դեպքերի մասին հաղորդագրությունները հասնում են միայն պատահականորեն. այցելել դեպքի վայր հնարավոր չէ. եկակոչի ծանուցագրերը ոչ ոք չի հանձնում հասցեատերերին, իսկ եթե հանձնվում էլ է, ապա վերջիններս, համարյա բոլորը, իրենց պարտավոր չեն համարում ներկայանալ կանչով, քանի որ նրանք արդեն իրենց հաշիվները մաքրել են հրացաններով, իսկ դատական հիմնարկություններում հարուցված գործերը ընկած են ինչպես արխիվներում...»:

Հաշտարար դատարանները Ռուսաստանում քննում և լուծում էին միայն հաշտարար իրավասության քրեական և քաղաքացիական գործերը, իսկ Հայաստանում դրանց իրավասությանն էր հանձնված նաև վարչական գործերը: Հաշտարար դատարանները կատարում էին նաև նոտարական գործառնություններ: Այս հանգամանքների ուժով աճում էր հաշտարար դատավորների ծանրաբեռնվածությունը, որի բնական հետևանքը չքննված գործերի կուտակումն էր: Հաշտարար դատարանների համակարգի կառուցման թերություններից մեկն էլ հաշտարար և վարչական իրավասության վերաքննիչ ատյանի բավական մեծ հեռավորությունն էր առաջին ատյանից՝ բնականաբար նաև բնակչությունից:

Այս պայմաններում և արդարադատության նախարարությունը, և կառավարությունը, և խորհրդարանը, փոխանակ միջոցառումներ մշակելու և իրականացնելու, որոնք պատշաճ բարձրության վրա կդնեն հաշտարար արդարադատությունը, կապահովեն դատարանի անկախության սկզբունքը, պայմաններ կստեղծեն դատարանի համար՝ դեմ դուրս գալու վարչության և միլիցիայի ապօրինի քայլերին, փոխանակ ապահովեն դատական քննության արագության սկզբունքը, վերացնեն գործերի կուտակումը, նախատեսում էին ներմուծել ընտրովի հաշտարար դատարան, ընդ որում, այնպիսի ձևով, որն համարյա ոնչնով չէր տարբերվում եղածից, և որն այդպիսի պայմաններում էական արդյունքներ չէր տա: Մեզ համար անհասկանալի է թվում Հայաստանում պատվավոր հաշտարար դատավորների ինստիտուտի չկիրառման պատճառները: Հաշտարար դատավորների գործունեության վերլուծությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այդ ինստիտուտի կիրառումը՝ մանր քրեական և քաղաքացիական գործերով, հնարավորություն կտար հաշտարար դատարանը էլ ավելի մոտեցնելու ազգաբնակչությանը, որոշ չափով բեռնաթափել հաշտարար դատավորների ծանրաբեռնվածությունը: Ուրեմն այս ինստիտուտի կիրառումն ավելի շատ դրական հետևանքներ կունենար և արդյունավետ կլիներ, քան հաշտարար դատավորների ընտրովիության սկզբունքի հաստատումը:

Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգի ամենաթույլ և անարդյունավետ գործող օղակներից մեկն էլ Երևանի շրջանային դատարանն էր: Դրա հիմնական պատճառը, մեր կարծիքով, նրա հանրապետության ծայրամասային գավառներից ու ազգաբնակչությունից հեռու գտնվելն էր: Գործին չէր օգնում նաև արտագնա նիստերի կազմակերպումը, քանի որ այդ դեպքում ևս գործերի մի սովոր մաս տեղամասային դատական քննիչների և միլիցիայի վատ աշխատանքի շնորհիվ մնում էր չլուծված: Դեռևս կայսրության օրոք դատական մարմինների բնակչությունից հեռու գտնվելը առաջ էր բերում արդարացի քննադատություն հասարակայնության և մամուլի կողմից: Հայաստանի իրավիճակում այդ փաստը անմիճելի էր: Ստեղծելով ընդհանուր ընդհատության գործերով որպես առաջին աստիճան մեկ շրջանային դատարան և նրա դատական շրջան համարելով հանրապետության ամբողջ տարածքը՝ արդարադատության նախարարությունը և օրենսդիրը թույլ տվեցին ճակատագրական սխալ: Ինչո՞ւ: Որովհետև՝ հանրապետության սոցիալական-քաղաքական կացությունը բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, հանցավորության մեծ ալիքը այնպիսին էին, որ շարունակել արդարադատության իրականացումը մինչև հեղափոխական ժամանակաշրջանի չափանիշներով անհնարին էր, որովհետև ոչ մի վկա, ինչ էլ որ լիներ, այդ-

պիսի պայմաններում չէր կտրի հարյուրավոր կիլոմետրեր՝ ներկայանալու Երևան և նպաստելու «արդարադատության հաղթանակին», իմանալով, որ չեն հատուցվի իր ծախսերը և վախենալով ճանապարհներից սպառնացող վտանգներից: Իսկ որ այդ սպառնալիքը հնարավոր չէ, այլ իրական, ակնհայտորեն ապացուցում են սկզբնաղբյուրները: 1918 թ. սեպտեմբերի 27-ին ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանը շրջաբերական հրահանգ է ուղարկել բոլոր գավառային և գավառամասային կոմիսարներին, որում ասված է. «Ամեն օր տեղեկություններ են ստացվում կողպուտների և գողությունների մասին, այն էլ մեծ մասամբ Երևան-Էջմիածին-Աշտարակ-Ապարան, Երևան-Ախտա-Ելնովկա-Գլխիջան-Քարվան-սարայ գլխավոր խճուղիների վրա: Եթե այդպես է դրությունը հարողակցության այդ գլխավոր գծերի վրա, ուրեմն պարզ է, թե ինչ կացություն է տիրում ավելի հեռավոր և խուլ վայրերում»¹:

Իրավիճակը այդպիսին էր հանրապետության գոյության ողջ ժամանակաշրջանում: 1920 թ. հուլիսին ներքին գործերի նախարարի օգնական Ս. Թորոսյանը Նախարարների խորհրդին զեկուցել է. «Երկրի կյանքը վրդովող երկրորդ հանգամանքը գաղտնի ավազակախմբերի գոյությունն է: Մրանք կազմված են գլխավորապես բնիկ տարրերից, որոնք դարանամուտ են լինում գլխավորապես ճանապարհների վրա և գուտ կողպուտի նպատակով սպանում են ճամփորդներին և թալանում: Հայաստանի բոլոր մասերում այդ երևույթը նկատվում է: Հատուկ ուշադրության է արժանի Էջմիածնից-Կարխուն խճուղիների շրջանը: Հունվարից մինչև այսօր այդտեղ եղած սպանությունների ու թալանների դեպքերն արդեն 100-ի մոտ են ...»²:

Այս պայմաններում, իհարկե, ոչ թե «ազգաբնակչությանը պետք է մոտեցնեն դատարանին», այլ ընդհակառակը, դատարանը՝ ազգաբնակչությանը: Դրա ելքը մի քանի չորրորդ կարգի շրջանային դատարանների կազմակերպումն էր և հանրապետության տարածքի բաժանումը մի քանի ընդհանուր ընդհատության դատական շրջանների: Միայն Երևանի շրջանային դատարանի անձնական կազմի հիման վրա կարելի էր հանրապետության տարբեր գավառներում հիմնել չորսից-հինգ չորրորդ կարգի շրջանային դատարաններ: Այսինքն՝ շրջանային դատարաններ, որոնք չունենին առանձին քրեական, քաղաքացիական, վարչական բաժանումներ, այլ մեկ ընդհանուր բաժանումը, և հետևաբար՝ ավելի պակաս քանակով հաստիքային դատավորներ:

Այդ քայլով ընդհանուր իրավասության առաջին աստիճանի դատարանը և հաշտարար ու վարչական իրավասության երկրորդ աստիճանը հան-

¹ Տե՛ս «Կառավարության լրաբեր», պաշտոնաթերթ, 1918, թիվ 8:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 287, թ. 5:

ձինս այս դատարանների կմերձենային ազգաբնակչությանը և վերը նկարագրված պատկերը այդքան էլ տխուր չէր լինի: Այդպիսի կազմակերպական-օրենսդրական քայլը կտար իր դրական արդյունքները բոլոր առումներով, նախ և առաջ՝ խուսափելու չքննված գործերի ահռելի կուտակումից: Այն միաժամանակ հնարավորություն կտար արդյունավետ կերպով կազմակերպելու դատախազական հսկողությունը, նպաստելու նաև նախաքննության արագացմանը, դատական քննիչների գործունեության վրա արդյունավետ հսկողության իրականացմանը:

Կադրերի հարցն, այսինքն՝ որակյալ դատավորների խիստ պահանջարկը կարելի կլիներ լուծել նախ շրջանային դատարանների քրեական և քաղաքացիական բաժանմունքների միացման միջոցով, իսկ այնուհետև երդվյալ ատենակալների դատարանի փոխարեն շոֆենների դատարանի ներմուծմամբ: Ոչ իրավաբան, երկու ատենակալների ընդգրկումը դատական կազմի մեջ հնարավորություն կտար նաև բավականին կադրեր ազատել և դրանց հաշվին կազմակերպել մի քանի շրջանային դատարաններ, մոտեցնել դատարանը ժողովրդին: Իհարկե, երդվյալ ատենակալների դատարանում ժողովրդավարությունը ավելի լրիվ է արտահայտված, քան շոֆենների դատարանում: «Նրանում արդարադատության իրականացման պետական գործառույթը պատկանում է ժողովրդին ... Երդվյալների դատարանում ժողովրդի կամքը ինքնիշխան է»¹: Երդվյալների դատարանը ուժեղացնում է դատավարության մրցակցությունը, բարձրացնում փաստաբանության դերը: Սակայն այդ դատարանը իր բարդությամբ, դանդաղաշարժությամբ, թանկությամբ չէր համապատասխանում Առաջին հանրապետության կյանքի իրական պայմաններին և կարիքներին, որին ավելի շատ անհրաժեշտ էր արագաշարժ դատավարություն, քան «ժողովրդի ինքնիշխան կամքը» արտահայտող դատարան: Այս իմաստով շոֆենների դատարանը ավելի արագաշարժ էր և ավելի գործուն: Երդվյալների ինստիտուտը, որ սովորական պայմաններում գործում էր բավականին արդյունավետ, հանրապետության ծանր տնտեսական, քաղաքական, սոցիալ-հոգեբանական իրականության մեջ ի վիճակի չէր արդյունավետ գործելու, իրացնելու արդարադատության խնդիրները և ապահովելու արդարադատության արագության սկզբունքը: Առաջին հանրապետության «գորշ» իրականությունը դատական կանոնադրությունների շատ դրույթներ, մասնավորապես նաև երդվյալ ատենակալների դատարանը, վերածեցին իդեալիզմի:

¹ St'u Истина... И только истина! Пять беседъ о судебно-правовой реформе. М., 1990. էջ 219:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱՆԱՅՈՒՄԸ

§ 1. Արտակարգ դատարանները Հայաստանի առաջին հանրապետությունում

Առաջին հանրապետությանը հայտնի են եղել երկու տարբեր արտակարգ դատարաններ, որոնք իրավաբանորեն և կազմակերպորեն առանձնանում էին հաշտարար քրեական և ընդհանուր քրեական դատական ենթահամակարգերից, ունեին իրենց ուրույն խնդիրները, քննչական ենթակայությունն ու ընդդատությունը:

1.1. Պաշտոնական հանցագործություններով արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը և արտակարգ դատարանը: Նորաստեղծ ազգային պետականության ամրապնդումն ու զարգացումը մեծապես պայմանավորված էր պետական կառուցակարգի բոլոր օղակներում ձեռնահաս, գիտակց, պետականորեն մտածող ու գործող, ազնիվ ու փորձառու պաշտոնյաների առկայությունից: Սակայն Հայաստանի Հանրապետությունը մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառների հետևանքով գուրկ էր ամուր և ուժեղ պետականության այդ անհրաժեշտ նախապայմանից: Այդ պատճառներից էին պետության նորակազմ ու նորաստեղծ լինելը, բուն Հայաստանում անհրաժեշտ կադրային հիմքի բացակայությունը, ազգային մտավորականության հիմնական զանգվածի կենտրոնացվածությունը Հայաստանից դուրս և այլն: Այդ խնդիրը Հայաստանի Հանրապետությունում ձեռք էր բերել քաղաքական մեծ նշանակություն, սպառնում էր անկախ ազգային պետականության գոյությունը, վարկաբեկում էր պետական իշխանությունը: «Մենք չունենք ոչ միայն լավ պաշտոնեություն, այլ անգամ տանելի պաշտոնեություն ... մեր պաշտոնեությունը, շատ չնչին բացառություններով հարազատ չէ մեր հայրենիքին և նվիրված չէ մեր պետությանը: Անձնական շահի ամենագեղիկ մտահոգությունն է իշխում նրա մեջ և դարձնում նրան ընդունակ և՛ կաշառակերության, և՛ կեղծումների, և՛ անբարեխիղճ հանցավոր վերաբերմունքի դեպի իր հասարակական ու պետական պարտականությունները, և նույնիսկ, դավաճանության»¹:

¹ St'u «Յառաջ», թերթ, Երևան, 1920, թիվ 216:

Չնայած գործադրվող բոլոր ջանքերին պաշտոնական հանցագործությունները համաճարակի պես տարածվել էին ամբողջ երկրում, պետական կառավարման բոլոր մարմիններում անխտիր, և գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանում՝ հռչակման օրից մինչև խորհրդայնացումը, իսկական չարիք էին դարձել հանրապետության համար: Այսպես, պարենավորման նախարարության վերստուգիչ բաժինը, քննելով այդ նախարարության կենտրոնական և տեղական մարմինների գործունեությունը, վեց ամսվա ընթացքում վեր էր հանել «անպատասխանատվության և զեղծարարության» բազմաթիվ դեպքեր: Միայն նախարարության համակարգից չարաշահումների, հափշտակությունների համար պաշտոնից հեռացվել էին բազմաթիվ պաշտոնյաներ: Տասնհինգ հոգու նկատմամբ հարուցվել էին քրեական գործեր, որոնց թվում կային նաև պատասխանատու պաշտոնական անձինք¹:

Ըստ արդարադատության նախարարության տվյալների հանցագործությունների գրեթե հիսուն տոկոսը վերաբերում էին պաշտոնյաներին²: Երևանի շրջանային դատարանի դատախազի կողմից 1919 թ. դեկտեմբերի դրությամբ կազմված մի տեղեկագրում, որը նա ուղարկել է դատական պալատի դատախազին, իսկ սա էլ իր հերթին արդարադատության նախարարին, ըստ նախարարությունների և հանցակազմերի, բերված են այն պաշտոնյաների ցուցակները՝ որոնց նկատմամբ հարուցված էր քրեական հետապնդում³: Պարենավորման նախարարությունում նրանց քանակը հասնում էր տասնհինգի, խնամատարության նախարարությունում՝ հինգի, ինժեներական վարչությունում՝ երեքի, ֆինանսների նախարարությունում՝ ութի, ժողովրդական կրթության նախարարությունում՝ մեկի, արդարադատության նախարարությունում՝ չորսի, (մեկ բանտապետ, երկու դատական քննիչ, շրջանային դատարանի մեկ ծառայող), փոստային և երկաթուղային գործակալություններում՝ մեկական հոգի, Հայաստանի խորհրդարանում՝ երկուսի (խորհրդարանի մեկ պատգամավոր և խորհրդարանի դիվանի վարիչը), ռազմական գերատեսչությունում՝ տասի: Ներքին գործերի նախարարության համակարգը, իհարկե, առաջատարն էր և 1920 թ. մարտի տվյալներով քրեական մեղադրանքներով քննության տակ էին գտնվում վաթսուն գավառային կոմիսարներ, կոմիսարների օգնականներ, տեղամասային կոմիսարներ, միլիցիայետեր⁴:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 750, ք. 82:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 105, ք. 111:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 117, ք. 217-229:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 636, ք. 3 և 13:

Եթե հաշվի առնենք նաև լատենտային պաշտոնական հանցավորությունը և, հատկապես, հանցավոր պաշտոնյաների սովոր մասի անպատիժ մնալը, ապա պատկերն իսկապես ահավոր կդառնա:

Պաշտոնական հանցագործությունների տարածման այդպիսի բարձր մակարդակի պատճառը հիմնականում ծանր քաղաքական, տնտեսական ու ֆինանսական ճգնաժամն էր, որ անմխիթար կացության էր հասցրել պաշտոնյաներին: Բացի տնտեսական անապահով վիճակից պաշտոնական և ընդհանուր հանցավորությանը մեծապես նպաստում էին նաև ժողովրդի ընդհանուր բարոյալքումը և իրավագիտակցության անկումը, ալան-թալանի հոգեբանության արմատավորումը, որոնք պայմանավորված էին հինգ տարվա անընդհատ պատերազմներով, հեղափոխություններով, անպատժելիությամբ: Նշված պատճառների շարքում իր ուրույն տեղն ուներ իրավական կայացած համակարգի, ինստիտուցիոնալ մանրամասն իրավական կարգավորման, պատշաճ ընթացակարգերի բացակայությունը:

Կարսի նահանգապետը ներքին գործերի նախարարին ուղղված զեկուցագրում ցավով արձանագրում է «Ավելի քան մեկ տարվա ընթացքում ես ստիպված էի հեռացնել, դատի տալ և նույնիսկ բանտարկել ավելի քան յոթանասուն այլևայլ աստիճանների պաշտոնյաների, բայց և այդ արշավը չբարելավեց դրությունը: Մարդիկ վարակված էին թալանելու, ապահովվելու և ապա հեռանալու տենչով: Պաշտոնը կորցրել է իր վաղեմի նշանակությունը և հմայքը, մարդկանց մեջ բթացել է երկյուղը դեպի քրեական պատիժը, և այդ մթնոլորտում ոճիրը ստացել է տարերային կերպարանք... թալանն այդ օրերին առասպելական էր, պաշտոնական դիմակի տակ մարդիկ գալիս էին կեղեքելու և հարստանալու, և պետք է ասել, որ այդ արանքում խախտվում էին պետականության հիմունքները, իրավակարգն արմատորեն կազմալուծվում էր: Պաշտոնական թալանի տենչը մի տարերային բռնկում էր, որի առաջ անգոր էին մարդիկ իրենց սկզբունքներով ու դատաստանական պատգամներով»¹:

Հանրապետության բարձրագույն իշխանությունները գործնական քայլեր էին անում գոնե մասամբ վերացնելու այդ պատճառները՝ ձեռնարկելով տնտեսական ու սոցիալական զանազան միջոցառումներ պետական պաշտոնյաների տնտեսական վիճակը բարելավելու համար: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում պաշտոնական հանցավորության դեմ տարվող պայքարին: Սակայն ծանր քաղաքական և տնտեսական իրադրությունը, որում ապրում էր Հայաստանի Հանրապետությունն իր կազ-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 105, ք. 111:

մավորման պահից, ազդում էին նաև արդարադատության պետական մարմինների գործունեության վրա, թույլ չէին տալիս նրանց կենսագործել արդարադատության իրականացման կարևորագույն սկզբունքներից մեկը՝ արագությունը, սովորական միջոցներով պայքարել հանցավորության դեմ ընդհանրապես և պաշտոնեականի դեմ՝ մասնավորապես:

Գիտակցելով այն մեծ վտանգը, որ ներկայացնում էին պաշտոնեական հանցագործությունները նորակազմ պետության համար և արձագանքելով մամուլի կոչերին Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարությունը 1919 թ. հուլիսի 3-ին Նախարարների խորհրդի քննությանը ներկայացրեց օրինագիծ «Պաշտոնավարության հետ կապված հանցագործությունների դեպքում պետական պաշտոնյաներին դատելու համար արտակարգ քննիչ հանձնաժողով և արտակարգ դատարան հիմնելու մասին»: Նախարարների խորհուրդը, որին այդ ժամանակ տրված էր օրենսդրական լիազորություններ, որոշեց պաշտոնեական հանցագործությունների դեմ պայքարն ուժեղացնելու և այդ բնույթի քրեական գործերին շուտափույթ լուծում տալու համար արդարադատության նախարարությանը կից հիմնել արտակարգ քննիչ հանձնաժողով ու արտակարգ դատարան, հանձնարարելով արդարադատության նախարարին մշակելու այդ հանձնաժողովի և դատարանի կանոնադրությունը, որը ներկայացվել և հաստատվել է նույն թվի հուլիսի 7-ին: Այս օրենքի ընդունման հիմնական նպատակն էր արագացնել պաշտոնեական հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերի նախաքննությունն ու դատական քննությունը: Այդ նպատակի նվաճման միջոցը նշված քրեական գործերը քննչական մասերի ենթակայությունից ու ընդհանուր դատարանների ընդդատությունից վերցնելն էր, այդ գործառույթների կատարումը կենտրոնացնելով համապատասխանաբար արտակարգ քննիչ հանձնաժողովում ու արտակարգ դատարանում: Բացի այդ, ենթադրվում էր վերջիններիս հիմնադրումով տեղական պետական կառավարման մարմիններին գրել արդարադատության իրականացման գործընթացին միջամտելու հնարավորությունից:

Այսպիսով, «Պաշտոնավարության հետ կապված հանցագործությունների դեպքում պետական պաշտոնյաներին դատելու համար արտակարգ քննիչ հանձնաժողով և արտակարգ դատարան հիմնելու մասին» օրենքով հիմնվում էր կոլեգիալ քննչական մարմին՝ արտակարգ քննիչ հանձնաժողով պաշտոնեական հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերով նախաքննությունը վարելու համար: Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը կազմված էր նախագահից, որն ի պաշտոնե

Երևանի շրջանային դատարանի նախագահն էր, և երկու անդամներից՝ Երևանի շրջանային դատարանի անդամներից մեկը և նույն դատարանի դատախազի օգնականներից մեկը: Քննիչ հանձնաժողովի վերջին երկու անդամներին շրջանային դատարանի կազմից նշանակում էր արդարադատության նախարարը: Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի նախագահի միջնորդության դեպքում արդարադատության նախարարն իրավունք ուներ ըստ իր հայեցողության հանձնաժողովի կազմը լրացնել ուրիշ անդամներով: Հանձնաժողովի կազմի լրացումը հետագայում կատարվել է տարօրինակ ձևով: Ինչպես երևում է արխիվային փաստաթղթերից 1919 թ. հոկտեմբերի 23-ին արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի անդամ է նշանակվել Ալեքսանդրապոլի գավառային հաշտարար դատավոր Ֆ. Մալյուչենկոն, ընդ որում ոչ թե՛ տեղամասային քննիչներից մեկը, և ոչ թե՛ նախարարի, այլ հենց արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի կողմից. «Հայաստանի Հանրապետության արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը Ձեզ առաջարկում է ձեր վարույթն ընդունել և սեփական նախաձեռնությամբ հարուցել պաշտոնեական հանցագործությունների վերաբերյալ գործեր համաձայն սույն թվի հուլիսի 7-ի օրենքի, միայն յուրաքանչյուր գործի մասին հաղորդելով արտակարգ քննիչ հանձնաժողովին»¹:

«Հայաստանի Հանրապետության արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի կանոնադրությունը» սահմանում էր քննիչ հանձնաժողովի քննությանը ենթակա քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնատար անձանց կատարած հանցագործությունների շրջանակները (հոդվ. 2): Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովն՝ օրենքով սահմանված այդ ենթակայության շրջանակներում իրավունք ուներ անմիջապես հարուցել և քննել քրեական գործ: Բացի այդ արտակարգ քննիչ հանձնաժողովին էին հանձնվում քննիչների մոտ գտնվող բոլոր պաշտոնեական հանցագործություններով քրեական գործերը, որոնց նախաքննությունը դեռ չէր ավարտված: Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովին արդարադատության նախարարի հրամանով կարող էին հանձնվել այլ քրեական գործերով նախաքննության կատարումը:

Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի կանոնադրությունը սահմանում էր, որ արտակարգ քննիչ հանձնաժողովն իր գործունեության ընթացքում պետք է ղեկավարվեր «Քրեական դատավարության կանոնադրությամբ»: Դա նշանակում էր, որ արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը գործելու էր դատական քննիչների համար սահմանված ընդհանուր դատավարական, այսինքն՝ նախաքննության վարման կա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.213, ց. 1, գ. 358, ք.ք. 52, 57:

նոններին համապատասխան: Քննիչ հանձնաժողովի համար վերացված էին և չէին գործում միայն «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 433-445-րդ հոդվածները: Այդ հոդվածները վերաբերում էին վկաների հարցաքննության վայրին և քրեական գործերով նախաքննության ընթացքում վկաներից երդում վերցնելու կարգին: Համաձայն «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 433-րդ հոդվ. վկաները հարցաքննվում էին քննության կատարման վայրում, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նրանք հարգելի պատճառներով չէին կարող ներկայանալ քննիչի մոտ: Իսկ 442-րդ և 443-րդ հոդվածների ուժով վկաները քրեական գործերով նախաքննության ընթացքում պետք է երդում տային միայն օրենքով նշված կոնկրետ դեպքերում: Օրինակ, երբ վկան հեռու ճանապարհ էր գնալու և նրա վերադարձը կարող էր ձգձգվել, երբ վկան հիվանդ վիճակում էր, որն սպառնում էր նրա կյանքին, երբ վկան ապրում էր տվյալ դատական շրջանի (օկրուգի) սահմաններից դուրս և նրա համար ևս մեկ անգամ դատարան ներկայանալը դժվարություն էր ներկայացնում: Այլ դեպքերում դատական քննիչն իրավունք չուներ երդում վերցնել վկաներից¹:

Հաշվի առնելով այն, որ արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը և արտակարգ դատարանը գործում էին հանրապետության ամբողջ տարածքում և միաժամանակ հաղորդակցության միջոցները լավ չէին աշխատում կամ շատ թանկ էին, որ ճանապարհ գնալն անվտանգ չէր, որ վկաներին կանչելու համար ըստ գործող օրենքների նրանց պետք է դրամ վճարվեր, իսկ մյուս կողմից վկաները մեծամասամբ գերադասում էին չներկայանալ դատարան և մուծել տուգանքը, քան թե կտրել երկար ճանապարհին ու կրել թանկ նստող ճանապարհածախսը, օրենսդիրը վերացրեց վերոհիշյալ դատավարական կանոնները: Դա նշանակում էր, որ արտակարգ քննիչ հանձնաժողովն իրեն ենթակա քրեական գործերը քննելու ընթացքում ինքն էր որոշելու գործով վկաների հարցաքննության վայրը, այսինքն՝ կամ գործի քննության վայրում կամ դեպքի կատարման վայրում: Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովն ըստ իր հայեցողության նրանցից կարող էր երդում վերցնել հավաստի ցուցմունքների համար, որպեսզի հետագայում նրանք արտակարգ դատարան չկանչվեին: Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը, լինելով կոլեգիալ մարմին, կարող էր հարցաքննության կատարումը հանձնարարել նաև իր առանձին անդամներին:

¹ Ст'я Российское законодательство X-XX веков, Том 8, Судебная реформа. М., 1991. էջ 163-164:

րից որևէ մեկին: Փաստորեն արտակարգ դատարանի համար վերացվում էր քրեական դատավարության անմիջականության սկզբունքը:

Վկաների հարցաքննության այդպիսի կարգերի վրա հսկողությունն իրականացնում էր դատական պալատի դատախազը: «Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի կանոնադրությունը» սահմանում էր, որ բոլոր իշխանություններն ու վարչական մարմինները պետք է ամեն կերպ աջակցեին արտակարգ քննիչ հանձնաժողովին՝ անհապաղ և հերթից դուրս կատարեին նրա իրավասության էությունից բխող բոլոր հանձնարարությունները, կարգադրությունները և այլն: Եթե դրանց կատարման ընթացքում այդ իշխանությունները և մարմինները թույլ տային թերացումներ, ապա հանձնաժողովն իրավունք ուներ այդպիսի պաշտոնատար անձանց ենթարկել կարգապահական պատասխանատվության՝ մինչև երեք ամիս ժամանակով բանտարկության:

Ստեղծված արտակարգ դատարանը ըստ էության քննելու էր արտակարգ քննիչ հանձնաժողովից ստացված քրեական գործերը, ինչպես նաև՝ իրեն ընդդատյա այն բոլոր գործերը, որոնք հարուցվել էին այդ օրենքն ընդունելուց առաջ, անցել նախաքննության փուլը, սակայն դեռևս լուծում չէին ստացել դատարանում:

Արտակարգ դատարանի կազմն էր՝ նախագահ, որին նշանակում էր արդարադատության նախարարը՝ Հայաստանի Հանրապետության Սենատի անդամներից որևէ մեկին և երկու անդամներ, որոնցից մեկը Հայաստանի Հանրապետության Դատական պալատի նախագահն էր, իսկ մյուսը՝ Երևանի շրջանային դատարանի նախագահը: Արտակարգ դատարանում մեղադրանք ներկայացնողը հանդիսանում էր «դատական պալատի դատախազական հսկողության անձանցից մեկը», որին ևս նշանակում էր արդարադատության նախարարը: Արտակարգ դատարանի այդ դատախազն արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի քննած քրեական գործը մեղադրական ակտով և եզրակացությամբ ներկայացնում էր արտակարգ դատարանին:

Արտակարգ դատարանն իր դատավարական գործունեության ընթացքում պետք է ղեկավարվեր «Քրեական դատավարության կանոնադրությամբ» ամրա-րված դատավարական կանոններով, բացառությամբ նրա, որ բոլոր դատավարական ժամկետները, բացառությամբ դատավճիռը վերջնական ձևով պատրաստելու ժամկետի, կրճատվում էին մինչև երեք օր: Արտակարգ դատարանի դատավճիռները համարվում էին վերջնական, կարող էին բողոքարկվել միայն վճռաբեկության կարգով՝ Հայաստանի Սենատ:

Ինչպես արդեն նշել ենք, արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի հիմնադրման հիմնական նպատակը պաշտոնական հանցագործություններով քրեական գործերի նախաքննության և դատական քննության արագացումն էր: Մակայն ինչպես ցույց են տալիս այդ մարմինների գործունեության վերաբերյալ ձեռք բերված տվյալները, դա չիրագործվեց, իսկ նրանց քննած քրեական գործերի քանակը՝ հիմնադրման օրից մինչև վերացում, շատ չնչին էր: Հիմնադրվելով հուլիսի 7-ին արտակարգ դատարանն առաջին քրեական գործը քննել է ավելի քան մեկ ամիս անց՝ օգոստոսի 14-ին: Անդրանիկ դատական նիստում քննվել է Երևանի երրորդ գավառամասի կոմիսար Մանուկյանի կողմից 9600 ռուբլի պետական գումար յուրացնելու վերաբերյալ քրեական գործը¹:

Անհաջողության հիմնական պատճառն արտակարգ քննիչ հանձնաժողովին և արտակարգ դատարանին բնորոշ կազմակերպական բնույթի թերություններն էին: Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի կազմակերպման և գործունեության խնդիրների ուսումնասիրության համար արդարադատության նախարարությունը գումարել էր երկու խորհրդակցություններ, որոնք քննելով հարցը, գտել էին արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի գոյությունը ոչ նպատակահարմար²: Այդ ուսումնասիրությունների արդյունքները ցույց տվեցին, որ քննիչ հանձնաժողովը, լինելով կոլեգիալ մարմին և քննություն կատարելով Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ տարածքում, դանդաղեցնում էր դատավարությունը և ոչ թե արագացնում:

Հանցավորության կառուցվածքում մեծ տեսակարար կշիռ ունեցող պաշտոնական հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերի նախաքննությունը մինչև արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի ստեղծումը կատարում էին քննչական մասերի քննիչները, յուրաքանչյուր գավառում երեքից-չորս հոգի և Երևանի շրջանային դատարանին կից կարևորագույն գործերով քննիչները: Հանրապետությունում այդ պահին կար մինչև երեսուն քննչական տեղամաս, որոնցում, ըստ դատական պալատի դատախազի կողմից արդարադատության նախարարին ուղղված զեկուցագրի կուտակված էին «միջին հաշվով 5-20 պաշտոնական հանցագործությունների վերաբերյալ հին և նոր չավարտված գործեր»: Պարզ է, որ երեք հոգուց բաղկացած արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը չէր կարող արագ ու օպերատիվ կատարել այդ հսկայական ծավալի աշխատանքը՝ ծանրաբեռնվածության պատճառով,

¹ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, Երևան, 1919, թիվ 126:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 91, թ. 106 և ֆ. 206, գ. 1, գ. 29, թ. 102:

մանավանդ, որ դատավարական հիմնական կանոններն ու ժամկետները մնում էին նույնը: Օրինակ՝ ապօրինի կալանքի և խուզարկության համար Երևանի գավառի երկրորդ տեղամասի կոմիսար Կարապետյանցի նկատմամբ հարուցված քրեական գործի քննությունը սկսվել էր 1919 թ. մարտի 7-ին, Երևանի գավառի երկրորդ տեղամասի քննիչի մոտ³: Այդ գործը տեղամասային քննիչի 1919 թ. հուլիսի 29-ին թվագրված որոշմամբ ուղարկվել է արտակարգ քննիչ հանձնաժողով, համաձայն քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի կանոնադրության 2-րդ հոդվածի⁴: Մակայն քրեական գործի նյութերից երևում է, որ գործի նախաքննությունը տեղից չի շարժվել նաև արտակարգ քննիչ հանձնաժողովում: 1920 թ. հունվարի 17-ին գործը քննիչ հանձնաժողովի վերացման կապակցությամբ նորից հանձնվել է տեղամասային քննիչին⁵: Վերջինիս մոտ ևս նախաքննությունը դադարեցրել է տեղում:

Նույն բնույթի թերություններն ուներ նաև արտակարգ դատարանը: Օրենքը սահմանելով արտակարգ դատարանի կազմը, չէր նախատեսել այն դեպքերը, երբ մեղադրյալը բացարկ էր հայտնում դատական կազմի դատավորներից մեկին: Այդպիսի դեպքերում դատական քննությունը չէր կարող տեղի ունենալ, քանի որ բացարկված դատավորին ոչ ոք չէր կարող փոխարինել:

1919 թ. հուլիսի 7-ի ժամանակավոր օրենքի 14-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ արտակարգ դատարանի դատավճիռները կարող էին բողոքարկվել վճռաբեկության կարգով՝ Հայաստանի Սենատ: Մակայն Հայաստանի Սենատի կազմն ամբողջ 1919 թ. ընթացքում բաղկացած էր ընդամենը երեք հոգուց, սենատորների մյուս հաստիքները թափուր էին մնում: Եվ քանի որ սենատի անդամներից մեկն արտակարգ դատարանի նախագահն էր, ապա նա չէր կարող մասնակցել վճռաբեկ բողոքարկման կարգով սենատ մտցված գործի քննությանը՝ իբրև սենատի անդամ: Ստացվում էր, որ գործը չէր կարող վերջնական լուծում ստանալ մինչև սենատի կազմը չյրացվեր նոր անդամներով, իսկ Հայաստանի Սենատի կազմը ոչ լրիվ էր նաև 1920 թ. ընթացքում⁶: Այս մասին դեռ 1919 թ. օգոստոսին արդարադատության նախարարը զեկուցել էր Նախարարների խորհրդին: Վերջինս այդ ուղղությամբ ոչինչ չձեռնարկեց և իրադրությունը մնաց անփոփոխ:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 88, գ. 1, գ. 5, թ.թ. 1-2:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 88, գ. 1, գ. 5, թ.թ. 1-2:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 88, գ. 1, գ. 5, թ. 49:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 91, թ. 156 և ֆ. 206, գ. 1, գ. 28, թ. 51:

Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի գործունեության անարդյունավետությունը, դանդաղկոտությունը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ այդ երկու մարմինների անձնակազմը, բացի դրանցում պաշտոնավարելուց, ունեին նաև հիմնական պաշտոններ ընդհանուր դատական ատյաններում, որոնցում առանց այդ էլ կուտակված էին մեծ քանակությամբ քրեական գործեր:

Այսպիսով, արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի կազմավորման և գործունեության թվարկված օրենսդրական կազմակերպական-կառուցվածքային թերությունները հնարավորություն չտվեցին այդ մարմիններին իրական, գործուն, արագ պայքար մղել պաշտոնական հանցավորության դեմ և հանգեցրին միանգամայն հակառակ հետևանքի: Այդ մարմինների հիմնադրումը, ըստ էության, իրավաբանորեն անարդյունավետ օրենսդրական քայլ էր:

Արդարադատության նախարարն այդ իրողությունից ելնելով՝ 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ին Նախարարների խորհրդի նիստում գեկուցեց արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի վերացման անհրաժեշտության մասին: Սակայն կառավարությունը մերժեց այդ առաջարկը և կայացրեց հետևյալ որոշումը, որ մեջ ենք բերում բառացիորեն, ցույց տալու համար, որ այն ավելի շատ հռչակագիր էր, քան իրավական նորմ. «խնդիրը մերժել և առաջարկել արդարադատության նախարարին վերացնել հանձնաժողովի և դատարանի պակասությունները, բացատրել, որ կառավարության նպատակն է շուտափույթ դատ ու քննություն կազմակերպել և այդ պատճառով արտակարգ դատարանի և քննիչ հանձնաժողովի գործիչները հրավիրվում են ձեռք առնել բոլոր միջոցներն իրենց հանձնված խնդիրներն անհապաղ վերջացնելու համար»:

Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովն ու արտակարգ դատարանն այս ձևով շարունակեցին իրենց խղճուկ գոյությունը: Հիրավի խղճուկ, քանզի վեց ամսվա ընթացքում արտակարգ դատարանն ըստ էության, վերջնականորեն, քննել էր չնչին քանակությամբ քրեական գործեր:

Ավելի ուշ՝ 1919 թ. նոյեմբերի 3-ին արդարադատության նախարարը կառավարությունում ևս մեկ անգամ բարձրացրեց այս հարցը՝ առաջարկելով նոր օրինագիծ՝ «Կանոնադրություն Երևանի դատական պալատի հատուկ ատյանի մասին»: Օրինագիծով նախարարությունը նորից առաջարկում էր վերացնել արտակարգ քննիչ հանձնաժողովն ու արտակարգ դատարանը և դրանց փոխարեն սահմանել պաշտոնական հանցագործությունների նախնական քննության և դատական քննության նոր կարգ, հիմնել նոր մարմիններ այդ խնդիրն իրագործելու համար (դատական

պալատին կից հատուկ ատյան): Այս օրինագիծը ևս հավանություն չստացավ կառավարության կողմից և չուղարկվեց խորհրդարան:

Հետագայում, Հայաստանի խորհրդարանի Վարչական հանձնաժողովը, որ լավատեղյակ էր խնդրի էությանը, բազմակողմանիորեն քննարկելով արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի հարցը՝ հանգեց նույն եզրակացության, ինչ արդարադատության նախարարությունը, ուստի նախապատրաստեց և 1919 թ. նոյեմբերի 12-ին խորհրդարանի օրակարգ մտցրեց օրինագիծ «Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովն ու արտակարգ դատարանը վերացնելու մասին»: Պառլամենտը քննելով այդ հարցը՝ գտավ ոչ նպատակահարմար այդ մարմինների գոյությունը և 1920 թ. հունվարի 2-ին ընդունեց օրենք «Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի ու Արտակարգ դատարանի վերացման մասին»¹:

Առաջին հանրապետությունում 1919 թ. գոյություն է ունեցել նաև մի ժամանակավոր դատարան՝ Արդահանի շրջանում: Այդ դատարանը հիմնվել էր Նախարարների խորհրդի կողմից 1919 թ. հունիսի 25-ին հաստատված օրենքի հիման վրա: Այդ դատարանի առջև խնդիր էր դրվել քննել ու լուծել Արդահանի տարածաշրջանում հույների և քրդերի միջև առկա գույքային վեճերը²: Դատարանի նստավայրը Մերդենեկն էր: Նշված դատարանը հիմնվել էր մեկ ամիս ժամկետով՝ 1919 թ. հուլիսի 1-ից մինչև հուլիսի 31-ը: Դատարանն ուներ հետևյալ կազմը՝ նախագահ, ի դեմս Կարս քաղաքի հաշտարար դատավորի և երկուական ներկայացուցիչներ յուրաքանչյուր վիճող կողմից՝ այսինքն տեղի հունական և քրդական համայնքներից: Սակայն վճռից դժգոհ կողմն իր շահերի պաշտպանության համար կարող էր ընդհանուր կարգով, ըստ հայցագրի, դիմել հաշտարար դատարան կամ ընդհանուր դատական մարմիններ:

1.2. 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության կապակցությամբ ստեղծված արտակարգ դատարանները: Հայաստանի Հանրապետությունում գոյություն են ունեցել նաև այլ արտակարգ դատարաններ, որոնք ստեղծվել ու գործել են 1920 թ.: Սրանք սկզբունքորեն տարբերվում էին 1919 թ. արտակարգ քննիչ հանձնաժողովից ու արտակարգ դատարանից և՛ իրենց կազմավորման ձևով, և՛ իրենց կառուցվածքով, և՛ իրենց դատավա-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1920, թիվ 1, հոդվ. 1, էջ 1:

² «Գույքային վեճեր» ձևակերպումն իրենով քողարկում էր հիմնականում անասունների հափշտակության վերաբերյալ գործերը և այդ կապակցությամբ ծագող կողմերի անվերջ փոխադարձ մեղադրանքները:

րական ձևերով, և՛ իրենց խնդիրներով: Շնորհիվ այդ տարբերությունների այս արտակարգ դատարանները ավելի գործուն էին:

Անորոշ արտաքին-քաղաքական իրադրությունը, հաճախակի ռազմական բախումները դրսի ուժերի և ներքին թշնամաբար տրամադրված, ըմբոստ տարրերի հետ, հեղափոխությունները և հեղափոխական տրամադրությունները զանգվածների մեջ իրենց բացասական ազդեցությունն էին թողնում իրավապահպան համակարգի և դատարանների արդյունավետ գործունեության վրա: Իրենց բացասական ազդեցությունն էին թողնում նաև ոչ կառուցողական կուսակցական պայքարն Առաջին հանրապետությունում, ինչպես կառավարող կուսակցության մենատիրական ձգտումները, նրա կողմից իրավունքի հիմնարար սկզբունքների, օրենքի անտեսումները, այնպես էլ ընդդիմադիր որոշ ուժերի զինված ապստամբության կոչերն ու խռովությունները, ազգամիջյան բախումները: Ժամանակաշրջանը քաղաքական կուսակցությունների հակամարտության, փոխադարձ անհանդուրժողականության ժամանակաշրջան էր: Արտաօրենսդրական, կուսակցական պայքարի այդ թույնը, իհարկե, փոխանցվում էր պետական մարմիններին և բացասական ազդեցություն թողնում ամբողջ պետական կառուցակարգի, այդ թվում նաև արդարադատության մարմինների գործունեության վրա: Այդ գործընթացում ամենից շատ տուժում էին պետական շահերը և ժողովուրդը: Քաղաքական պայքարի այդ մթնոլորտը և ընդհանուր դատարանների ոչ արդյունավետ ու դանդաղաշարժ գործունեությունը դրդեցին իշխանություններին հիմնելու այս արտակարգ դատարանները:

1920 թ. գարնանը Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին կացությունը դարձել էր սպառնալից: Ադրբեջանի գործերն ու հրոսակախմբերը շարունակում էին իրենց ոտնձգությունները Ղարաբաղում և Հայաստանի սահմաններում: Ապստամբել էին Շարուրի և Նախիջևանի թուրքերը: Այդ տագնապալից պահին հայ մեծամասնականներն ու զանազան անպատասխանատու խմբավորումներ, օգտագործելով ժողովրդական զանգվածների խուլ տրտունջը և դժգոհությունը, բարձրացրեցին հակապետական խռովություն՝ պառակտում առաջ բերելով ժողովրդի մեջ «առանց հաշվի առնելու, որ ամեն մի խլրտում առաջ կբերի անիշխանություն, պարենի պակասություն՝ գրկելով ժողովրդին ապրուստի միջոցներից», խոցելի կդարձնի հայրենիքը թշնամիների համար, կջլատի նրա բանակի մարտունակությունը:

Օրենսդրական լիազորություններով օժտված «բյուրո կառավարության» ձեռնարկած մի շարք միջոցառումների շնորհիվ՝ հաջողվեց ճնշել

ապստամբությունը: Կառավարության ձեռնարկած միջոցառումներից մեկն էլ արտակարգ դատարանների հիմնումն էր, որոնց հանձնվեց մայիսյան դեպքերի կապակցությամբ ձերբակալվածների գործերի քննությունը:

1920 թ. մայիսի 5-ին Նախարարների խորհրդի նիստում ներքին գործերի և ռազմական նախարար Ռ. Տեր-Սիմասյանը առաջարկեց հիմնել արտակարգ դատարաններ: Կառավարությունը սկզբունքորեն անհրաժեշտ համարեց արտակարգ դատարանների հիմնումը և հանձնարարեց արդարադատության նախարարին մայիսի 7-ին ներկայացնել օրինագիծ արտակարգ դատարանների վերաբերյալ: Բացի այդ կառավարությունը որոշեց սահմանել մահապատիժ պետական դավաճանության և չարամիտ սպեկուլյացիայի համար, որ «պետք է իրականացվեր արտակարգ դատարանների միջոցով»: Մայիսի 7-ին և 8-ին քննարկելով ու լրացնելով արդարադատության նախարարի ներկայացրած հատուկ օրինագիծն արտակարգ դատարանների վերաբերյալ՝ Նախարարների խորհուրդն ընդունեց «Արտակարգ դատարանի և նրա դատին ենթակա գործերի մասին» ժամանակավոր օրենքը: Համաձայն այդ օրենքի Հայաստանի Հանրապետությունում հիմնադրվում էին չորս արտակարգ դատարաններ, որոնց նստավայրը որոշելու էր կառավարությունը:

Արտակարգ դատական ատյանի կազմը բաղկացած էր նախագահից և երկու անդամներից, որոնց նշանակելու էր Նախարարների խորհուրդը: Յուրաքանչյուր արտակարգ դատարանին կից պաշտոնավարելու էր մեկական պետական մեղադրող և նրա օգնականը, ինչպես նաև՝ երկու քննիչներ, որոնց ևս նշանակելու էր Նախարարների խորհուրդը: Օրենքը սահմանում էր արտակարգ դատարանների քննությանն ենթակա և ընդդատյա հանցագործությունների շրջանակը, տալիս էր այդ հանցավոր արարքների հանցակազմերի հատկանիշները, նախատեսում պատժամիջոցները: «Արտակարգ դատարանի և նրա դատին ենթակա գործերի մասին» ժամանակավոր օրենքով սահմանված և արտակարգ դատարանին ընդդատյա հանցագործություններն իրենց օբյեկտիվ հատկանիշներով հիմնականում պետական հանցագործություններ էին, բացառությամբ օրենքի 7-րդ հոդվածով սահմանված հանցակազմերի, որոնք տնտեսական բնույթի հանցագործություններ էին:

Պատժական քաղաքականության տեսակետից նորամուծություն էր այն, որ որոշակի քրեախրավական արարքներ կատարելու համար որպես պատիժ նախատեսվում էր միայն մահապատիժը (Ժամանակավոր օրեն-

քի 2-րդ և 3-րդ հոդվածներ): Այդ արարքներն էին՝ Հայաստանի Հանրապետության դեմ ուղղված պետական դավաճանությունը, գոյություն ունեցող իշխանությունների դեմ ուղղված ակնհայտ ապստամբությանը մասնակցելը, զինվորներին հրապարակային ձևով իրենց պարտականությունները չկատարելուն դրդելը, հեռագրաթելը կամ երկաթուղին դիտավորյալ ոչնչացնելը կամ փչացնելը, եթե նույնիսկ այդ գործողությունը կատարված է գնացքի ուղևորներին կամ տեղափոխվող գույքին վնաս հասցնելու ոչ ուղղակի մտադրությամբ¹:

Արտակարգ դատարաններին ընդդատյա պետական հանցագործություններից էին նաև՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախության դեմ քարոզչություն (ազիտացիա) մղելը, կամ գոյություն ունեցող պետական իշխանության նկատմամբ հանդուգն անհարգանք ցույց տալը, կամ գոյություն ունեցող կառավարման եղանակը հրապարակային ճառ ասելով կամ որևէ շարադրություն կարդալով կամ տարածելով պարսավելը (հոդված 4), ինչպես նաև հրապարակային որևէ ճառ ասելը կամ կարդալը կամ որևէ շարադրություն տարածելը, որոնք դրդում էին ապստամբության կամ դավաճանության արարքներ կատարելու, կամ պետության մեջ գոյություն ունեցող հասարակական կարգը հեղաշրջելու կամ օրենքին, պարտադիր որոշումներին, իշխանության ռազմական կարգադրություններին չհնազանդվելու կամ դրանց հակառակ գործելու, մաքսամենագության արարքները հանրապետությունից արտահանելը, գրգռիչ գործողությունները գործելու այնպիսի եղանակով, «որ վտանգավոր է շատերի կյանքի համար, եթե այդ գրգռումի հետևանքը եղել է ոճրագործություն»:

Արտակարգ դատարանների քննությանը ենթակա և ընդդատյա տնտեսական բնույթի հանցագործություններից էին գները արհեստականորեն բարձրացնելու համար ապրանքները թաքցնելը կամ ապրանքները չափազանց բարձր գներով վաճառելը (օրենքի 7-րդ հոդվածի ծանոթությունը սահմանում էր նաև այս հանցակազմների որակյալ հատկանիշները՝ որպես «հանցանքը սաստկացնող հանգամանքներ»):

1920 թ. մայիսի 17-ին ընդունված՝ «Ժամանակավոր օրենքի փոփոխման և լրացման մասին» օրենքով արտակարգ դատարանների ընդդատությանը հանձնվեցին նաև խառնակություններից կամ անկարգություններից

¹ Շարադրանքում պահպանվել են «Արտակարգ դատարանի և նրա դատին ենթակա գործերի մասին» ժամանակավոր օրենքի տեքստի եզրույթները և ձևակերպումները:

ներից օգտվելով՝ ջարդեր կամ թալան կատարելու, կամ այդ գործողություններին մասնակցելու վերաբերյալ քրեական գործերը¹:

«Արտակարգ դատարանի և նրա դատին ենթակա գործերի մասին ժամանակավոր օրենքը» սահմանում էր նաև դատավարական կանոնները, ըստ որոնց ընթանալու էր քրեական գործերի նախաքննությունն ու դատական քննությունն արտակարգ դատարաններում: Այդ դատավարական կարգը խստորեն տարբերվում էր ընդհանուր դատավարական կարգից: Արտակարգ դատարանի քննիչը միլիցիայի պատշաճ մարմիններից հետաքննության նյութերը ստանալուց հետո կատարում էր անհրաժեշտ քննչական գործողություններ, կազմում էր մեղադրական ակտ՝ դրան կցելով այն անձանց ցուցակը, որոնք պետք է իբրև վկաներ կանչվեին արտակարգ դատարանի նիստերին: Այնուհետև գործը ուղարկվում էր արտակարգ դատարան և այդ ամենը պետք է կատարվեր գործը քննիչի մոտ ստանալու պահից հաշված չորս ժամվա ընթացքում: Արտակարգ դատարանների քննիչների այն որոշումները, որոնցով կարճվել կամ դադարեցվել էին արտակարգ դատարանին ընդդատյա գործերը, վերջնականապես պետք է հաստատվեին արտակարգ դատարանների տնօրինչական նիստում: Համաձայն օրենքի 12-րդ հոդվ. գործն արտակարգ դատարան մտնելուց հետո դրան հետագա ընթացք էր տրվում ըստ «Ռազմադատական կանոնադրությամբ» պատերազմական ժամանակի համար սահմանված կանոնների: Սակայն օրենքի այս հոդվածը վերացվեց 1920 թ. մայիսի 17-ի «Ժամանակավոր օրենքի փոփոխման և լրացման մասին» օրենքով: Դրանից հետո դատական քննությունը տարվում էր ընդհանուր դատավարական կանոններով՝ օրենքում նշված բացառություններով հանդերձ:

Արտակարգ դատարանն իր դատավճիռը պետք է կայացներ գործի քննության պահից սկսած քսանչորս ժամվա ընթացքում: Եթե քրեական գործի դատական քննության ընթացքում արտակարգ դատարանը կգտներ, որ գործը լրացման կարիք ունի, ապա կարող էր հետաձգել գործի դատական քննությունը երկու օր ժամկետով: Այդ ժամանակամիջոցում պետք է կանչվեին նոր վկաներ կամ գործն ուղարկվեր լրացուցիչ նախաքննության: Իսկ այն դեպքում, երբ մեղադրյալը ձերբակալվում էր

¹ Նախարարների խորհրդի 1920 թ. մայիսի 7-ին ընդունված օրենքին համաձայն պետական հաստատությունների ծառայողների և բանվորների գործադուրը և սաքոտաժը համարվում էր պետական հանցագործություն (տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 165, թ. 1): Սակայն այդ օրենքի տեքստից պարզ չէ, թե ում էին ընդդատյա դրանք՝ արտակարգ դատարաններին, թե ընդհանուր դատարաններին: Հավանաբար այդ քրեափրավական արարքները ճանաչվում էին որպես պետական հանցագործություն իրենց օբյեկտով:

հանցագործության վայրում, որն ակնհայտ էր, դատավարությունը կատարվում էր հետևյալ կարգով: Միլիցիան անհապաղ կազմում էր մեղադրական ակտ և գործն ուղարկում էր արտակարգ դատարան, կամ հանձնվում էր քննիչին նախաքննություն կատարելու համար: Այս բնույթի քրեական գործերով արտակարգ դատարանը պարտավոր էր նույն օրն և եթ դատավճիռ կայացնել: Արտակարգ դատարանի կայացրած դատավճիռները չէին պատճառաբանվելու, վերջնական էին ու բողոքարկման ենթակա չէին, անհապաղ պետք է ընդհանուր կարգով ի կատար ածվեին:

Ժամանակավոր օրենքի հիման վրա Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծվեցին չորս արտակարգ դատարաններ՝ Երևանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Գլխիջանում¹: 1920 թ. մայիսի 21-ին Նախարարների խորհրդի նիստում առաջարկվեց արտակարգ դատարան հիմնել նաև Նոր-Բայազետում: Սակայն Նախարարների խորհուրդը որոշեց Նոր-Բայազետի շրջանի խռովարարներին դատապարտել Երևանի արտակարգ դատարանի միջոցով²:

Այժմ փորձենք ներկայացնել, թե ինչպես ընթացավ արտակարգ դատարանների գործունեությունը: Այս հարցի ըստ ամենայնի ուսումնասիրման և պարզաբանման գործը դժվարանում է նաև նրանով, որ չեն պահպանվել արտակարգ դատարանների գործունեությանը վերաբերող փաստաթղթերը և կոնկրետ քրեական գործերը: Եղած կցկտուր արխիվային նյութերը քաղվել են ՀՀ ՊԿՊԱ-ի Առաջին հանրապետությանը վերաբերվող զանազան արխիվային ֆոնդերից:

Հայ մեծամասնականները, իսկ այնուհետև խորհրդահայ պատմագիտությունն անընդհատ թմբկահարում էին «հայ ժողովրդի ազատագրության համար պայքարող խիզախ մարտիկների նկատմամբ դաշնակների բարբարոսությունների» մասին³: Բայց մյուս կողմից, պետք է ասել, որ մայիսյան խռովությունների կապակցությամբ ստեղծված արտակարգ դատարանները քննությունն ու դատավարությունը դնելով ճիշտ է արտակարգ, բայց գոնե որոշակի ու վերահսկողության ենթակա շրջանակի մեջ, ինչ-որ տեղ կանխեցին ինքնադատաստանն ու տեռոր մեծամասնականների նկատմամբ՝ հասարակության որոշ խավերի և Սեպուհի ժողովրդական բանակի կողմից: Իսկ որ այդպիսի վտանգ կար իրականում, վկայում

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թթ. 90,92 և գ. 181, թ. 37:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թ. 98:

³ Տե՛ս **Ղարիբջանյան Գ.Բ.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920 թ., Երևան, 1953, էջ 79:

է, հատկապես՝ Ղարսի ռազմաժողովրդական դատարանի ստեղծման և վերացման պատմությունը: Ղարսում խռովությունը ճնշելու ընթացքում ստեղծված Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքին անտեղյակ, (Կարսի արտակարգ կոմիսար Ն. Աղբալյանի առաջարկության համաձայն) մայիսի 14-ին ստեղծել էր ռազմաժողովրդական տրիբունալ՝ կազմված երեք դատավորներից, որի խնդիրն էր «խղճի թելադրանքով դատել հայրենիքի և կառավարության թշնամիներին»: Ըստ դատարանի նախագահի զեկուցագրի դատարանը չուներ ո՛չ դատախազ, ո՛չ էլ պաշտպան, «որովհետև դրանց գոյությունը մեծապես կդանդաղեցներ դատավարությունը և ապա նաև կմեղմացներ մեր վճիռները»¹: Այդ դատարանն ավարտում էր Կարսի խռովարարների գործերի քննությունը, երբ մայիսի 17-ին ստացվեց «Յառաջ» թերթի մայիսի 13-ի համարը, որում հրապարակված էր մայիսի 8-ի Ժամանակավոր օրենքը: Նույն օրը Ղարսում ստացել էին կառավարության մայիսի 15-ի հեռագիրը, որով Ն. Աղբալյանը լիազորվում էր Կարսում հիմնել արտակարգ դատարան և ներկայացնել նրա կազմը կառավարության հաստատմանը²: Կարսից կառավարությանը զեկուցեցին ստեղծված ռազմաժողովրդական տրիբունալի մասին: Կառավարությունը հաշվի առնելով տեղական գործիչների խնդրանքը՝ մայիսի 18-ին որոշեց հաստատել այդ դատարանի կազմը՝ ռազմաժողովրդական անվան տակ, այսինքն՝ զիջելով միայն դատարանի անվանումը, իսկ մնացյալ հարցերում այն պետք է ենթարկվեր Ժամանակավոր օրենքին: Գեպքերի հետագա ընթացքից երևում է, որ Կարսի նահանգի ղեկավար շրջանակներում, ինչպես և դատարանի անդամների միջև ծագել է տարաձայնություն: Նրանցից ոմանք պահանջում էին «որ կամ մեր դատարանը պետք է մնա իր կազմով ու բնույթով խղճի դատարան, կամ էլ պետք է կառավարական դատարան հիմնվի համաձայն մայիսի 8-ի օրենքի»³:

Մայիսի 21-ին Նախարարների խորհուրդը, քննարկելով Կարսի ռազմաժողովրդական դատարանի հեռագիրն այդ դատարանի կազմի ու գործելակերպի մասին, պատասխան հեռագրով հրահանգեց, որ, առաջին, դատարանը շարունակի դատավարությունն իր սկսած ձևով, պայմանով, որ եթե մեղադրյալներն ուզենան ունենալ պաշտպաններ՝ չմերժեն, և երկրորդ, այս դատարանի կողմից նշանակված պատիժները հա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՀԲԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 261, թ. 75:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թ. 92:

³ Տե՛ս ՀՀ ՀԲԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 261, թ. 75:

մապատասխանեն ժամանակավոր օրենքով սահմանված կանոններին¹: Չնայած դրան՝ դատարանը նույն ոճով շարունակեց քննությունը, միաժամանակ շարունակ հեռագրելով կառավարությանն այն հույսով, որ նա «կզիջի և չի խանգարի մեր գործը»: Արդեն մայիսի 17-ին դատարանն արձակել էր վեց մահվան, չորս տաժանակիր աշխատանքի և հինգ աքսորի դատապարտման դատավճիռներ²:

Ռ-ազմաժողովրդական դատարանի դատավորներից մեկը՝ Բ. Մելքոնյանը, համաձայնվելով կառավարության պնդումների հետ, հրաժարական տվեց: Դատարանը նախագահի գլխավորությամբ նորից շարունակեց իր ինքնագործունեությունը, բայց այս անգամ արդեն իր աշխատանքը «համարելով նախնական քննություն»: Այս ամենի կապակցությամբ կառավարությունը Երևանում ստացել էր մի քանի կողմ և դեմ գրություններ, հեռագրեր: Մայիսի 24-ին քննարկելով դրանք՝ հեռագրեց Կարս, որ սպասեն Կարս ժամանող Ա. Չիլինգարյանին: Վերջինս տեղում պետք է քններ բարձրացված հիմնախնդիրները: Հետևանքն եղավ այն, որ մայիսի 29-ին «Արտակարգ դատարանի և նրա դատին ենթակա գործերի մասին» ժամանակավոր օրենքի հիման վրա ստեղծվեց Կարսի նոր արտակարգ դատարանը³, որն իր ձեռքը վերցրեց խռովարար մեծամասնականների գործերով նախաքննության ու դատական քննության կատարումը:

«Հայաստանը բոլորիս տունն է, որի բովանդակության մասին կարելի է վիճել ու պայքարել: Բայց պայթեցնել այդ տունն օտար ուժերի աջակցությամբ դա դավաճանություն է, որ անխնա պիտի հալածվի մեր երկրամասից»⁴: Այսպիսին էր կառավարող կուսակցության, համարյա ողջ պառլամենտի դիրքորոշումն այդ օրհասական պահին: Այդպիսի իրավիճակում ժամանակավոր օրենքում նախատեսված և արտակարգ դատարաններին ընդդատյա յրեթե բոլոր հանցագործությունները, անշուշտ, տվյալ պահին հանրորեն մեծ վտանգավորություն էին ներկայացնում հանրապետության համար և արժանի էին ամենախստազույն պատժի: Սակայն, արտակարգ դատարանների հիմնադրումով «պառլամենտի բոլոր իրավունքներով» օժտված կառավարությունը մի կողմ էր նետել արդարադատության հիմնարար իրավական սկզբունքները:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, ք. 95:

² Դեպքերի հետագա ընթացքը հանգեցրեց նրան, որ այդ դատավճիռներն ի կատար չածվեցին:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, ք. 106:

⁴ Տե՛ս «Հայաստանի կուպերաջիա», ամսագիր, Երևան, 1920, թիվ 11:

Հետագայում կառավարությունը հրաժարվեց իր սկզբնական վճռական դիրքորոշումից՝ հակվելով «մեղմության» բոլոր առումներով, որի հետևանքով արտակարգ դատարանները «որպես սովորական դատարան՝ երկար ամիսներ զբաղուեցան իրենց ներկայացուած դատերով, մինչդեռ՝ որպես հեղափոխական դատարան, անոր կյանքը մեկ շաբաթն ավելի պիտի չտևեր»¹: Այդ շրջադարձի հիմնական պատճառն արտաքին քաղաքական հանգամանքներն էին², որ ցցուն կերպով երևում է Ս. Մամիկոնյանի (Հայ-վրացական կոնֆերանսի Հայաստանի կառավարության պատվիրակ) նախարար-նախագահին Թիֆլիսից 1920 թ. մայիսի 11-ին ուղարկված հետևյալ հեռագրից. «Կոմունիստների երկրամասային կոմիտեն դիմել է Չիչերինին Մուսայեյանի և այլոց վերաբերմամբ: Մահապատժի դեպքում կարող են լինել նույնպիսի քայլեր կոմունիստների կողմից: Չերքակալված են Մալխասյանը, Համապիյուռը, Տեր-Ազարյանը և Չուբարը: Անհրաժեշտ է ձգձգել դատը երկու շաբաթով, մինչև կրքերը կհանդարտվեն և սպասել տեղեկությունների Մոսկվայի պատվիրակությունից: Մահապատժը կարող է ազդել Մոսկվայում բանակցությունների ընթացքի վրա: Անհրաժեշտ է վերջ տալ մասնավոր էքսցեսներին»³:

Սեղմությունն արտահայտվեց նախ և առաջ մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքի մեջ հետագայում կատարված փոփոխություններում և լրացումներում: Օրինակ՝ 1920 թ. մայիսի 31-ին ընդունված օրենքով արտակարգ դատարաններին տրվում էր միջնորդության իրավունք՝ դիմելու կառավարությանը պատիժների մեղմացման համար: Օրենքի քրեաիրավական տեսակետից «ամենախախտ» 4-րդ հոդվածը, որ չորսից մինչև վեց տարի բանտարկություն կամ տաժանակիր աշխատանքներ էր սահմանում Հայաստանի Հանրապետության անկախության դեմ «ագիտացիա» մղելու կամ գոյություն ունեցող պետական իշխանության նկատմամբ հանդուգն անհարգանք ցույց տալու, կամ գոյություն ունեցող կառավարման եղանակը պարսավելու համար, 1920 թ. հունիսի 24-ի օրեն-

¹ Տե՛ս **Սասունի Կ.**, Մայիսյան խռովությունները և թաթարական ապստամբ շրջանները, Բեյրութ, 1968, էջ 185:

² Չնայած Առաջին հանրապետության կառավարության զգուշացմանը և մեղմությանն այդ հարցում, մեծամասնականների նկատմամբ ձեռնարկված ռեպրեսիվ քաղաքականությունն, այնուամենայնիվ, հանգեցրին ՌԽՖՍՀ-ի Կառավարության նոտային ուղարկված Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությանը, որում հանրապետությունը մեղադրվում էր «կոմունիստների զրադարող գնդակահարության» մեծամասնականների նկատմամբ «արյունոտ ռեպրեսիաների և ինքնադատաստանների» մեջ (տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 219, ք. 212):

³ Տե՛ս ՀՀ ԲԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 31, ք. 2:

քով լրացվեց այլընտրանքային ձևակերպմամբ պատժատեսակով. «կամ աքսորման Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից»: Ընդ որում այդ պատժի կիրառմանը տրվեց նաև հետադարձ ուժ:

Մեղմությունն արտահայտվեց ոչ միայն քրեաիրավական կար-ավորման, այլ նաև դատավարական կար-ի հետա-ա փոփոխություններով: Մի կողմից, ինչպես արդեն նշել ենք, վերացվեց օրենքի 12-րդ հոդվածը և արտակարգ դատարաններում դատական քննությունը սկսեց տարվել ընդհանուր դատավարական կանոններով (օրենքում նշված բացառություններով հանդերձ): Բացի այդ մեղադրյալներին իրավունք տրվեց ունենալ պաշտպան: Այսպես՝ մայիսի 21-ին Նախարարների խորհրդի կողմից Կարսի ռազմաժողովրդական դատարանին ուղարկված հեռագրում ասված էր. «Եթե մեղադրյալներն ուզենան պաշտպաններ նշանակել՝ չմերժել»: Համեմատաբար ավելի ուշ հիմնադրված Գլխիջանի արտակարգ դատարանի կազմում նախատեսված էր նաև երեք պաշտպանների հաստիքներ¹: Մյուս կողմից՝ ըստ ժամանակավոր օրենքի արտակարգ դատարաններն իրենց դատավճիռները պետք է կայացնեին գործի քննության օրից սկսած 24 ժամվա ընթացքում: Սակայն իրականում այդ ժամկետները չպահպանվեցին: Նույնիսկ բանը հասավ նրան, որ Կարսում ձերբակալված հանցագործների մի մասին տեղափոխեցին Երևան, որովհետև Կարսի ռազմաժողովրդական դատարանը հասարակայնության ճնշման տակ տրամադրված էր վճռականությամբ և «կը կարծեր, որ փոխադրվածներեն գոնե 10 պիտի գնդակահարվեին, մինչդեռ Երևանի դատարանն ոչ մեկը մահվան չդատապարտեց, միայն ռուսի մը գնդակահարության վճիռ արձակեց, անոր բացակայության»²: Ալեքսանդրապոլի արտակարգ դատարանը մահապատիժի դատավճիռ արձակեց ապստամբության ղեկավար հինգ մեծամասնականների նկատմամբ: Սակայն «հաջորդ օրը ստացվեց ծածկագիր հեռագիր մը՝ որով կառավարությունը Մուսաելյանի և Գարիբջանեանի մահապատիժը կը փոխ էր ցկեանս բանտարկության և մյուս երեքի գնդակահարութեան իրագործումը կը հրահանգէր ... այդ հրահանգը գործադրուեցավ³: Գլխիջանի արտակարգ դատարանը միայն երկու մահավճիռ ստորագրած էր»⁴:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 181, ք. 31:

² Տե՛ս *Սասունի Կ.*, Մայիսյան խռովությունները ..., էջ 181:

³ Կառավարական ծածկագիր հեռագրի փաստը վկայում է, որ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունն իր հսկողության տակ էր պահում արտակարգ դատարանների գործունեությունը:

⁴ Տե՛ս *Սասունի Կ.*, Մայիսյան խռովությունները ..., էջ 112:

Եթե նույնիսկ մենք կասկածենք դաշնակցական գործչի՝ Կ. Սասունիի անկեղծությանն այս կապակցությամբ, ապա քիչ հավանական է, որ կեղծ լինեն նաև ստորև բերվող տվյալները, որ կազմվել են 1920 թ. հոկտեմբերին¹: Երևանի արտակարգ դատարան՝ մայիսի 13-ից մինչև հոկտեմբերի 15-ը մուտք է գործել հարյուր չորս քրեական գործ, որոնցով մեղադրանք էր առաջադրվել հարյուր վաթսուներեք անձանց նկատմամբ: Վերջնական լուծում էին ստացել ութսունչորս գործեր, իսկ իննսունինը դեռևս գտնվում էին քննության փուլում: Գործերի ընդհանուր քանակից քառասունն էին քաղաքական, որոնցով մեղադրանք էին ներկայացվել վաթսուհինգ անձանց: Գրանցից տասնչորս հոգի արդարացվել էին, իսկ քառասունմեկ հոգին դատապարտվել էին զանազան պատիժների, ընդ որում մահապատիժի՝ միայն մեկ անձ²:

Արխիվային նյութերն ուսումնասիրելիս մենք պարզեցինք, որ Նախարարների խորհուրդը 1920 թ. հունիսի 9-ին քննարկել է Երևանի արտակարգ դատարանի որոշ հրաժարվող անդամների փոխարեն նորերին նշանակելու հարցը, ընդունել է նրանց հրաժարականը և նշանակել նոր անդամներ: Նախարարների խորհրդի նիստի արձանագրության մեջ հրաժարականի պատճառների մասին ոչինչ նշված չէ, իսկ ուրիշ փաստաթղթերի դրա վերաբերյալ մեզ չհաջողվեց հանդիպել: Սկզբում մենք կարծում էինք, թե այդ անդամները հրաժարվել են պաշտոնավարելու արտակարգ դատարանում, համարելով այն «քաղաքական վրեժխնդրության գործիք» և իրականում կային նաև այդպիսի տրամադրություններ: Հրաժարականի բուն պատճառների վերաբերյալ տվյալների մենք հանդիպեցինք Կ. Սասունիի «Մայիսյան խռովությունները և թաթարական ապստամբ շրջանները» աշխատությունում: Փաստորեն, Երևանի արտակարգ դատարանի անդամների միջև տեղի է ունեցել ներքին գաղափարատեսակետային ընդհարում: Դատարանի արևմտահայ անդամները «կը պահանջեին արագ կերպով վերջ տալ խռովարարներուն և մնացյալները վռնտել երկրեն դուրս, որովհետև զանոնք կնկատեին իբրև հակահեղափոխականներ, ռուսական և տաճկական գործակալներ, կաշառվածներ և մեր երկրի ու ժողովրդի ազատության սպառնացողներ»³, այնինչ՝ «անվճռական ընկերներ կը հակառակեին այդ տեսակետին»: Համարելով տարվող մեղմ քաղաքականությունը «կիսամիջոցներ, որոնք բնավ քաղաքացիական կռվի զենքեր չեն», դատարանի արևմտահայ անդամ-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 121, ք. 371:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, ք. 116:

³ Տե՛ս *Սասունի Կ.*, Մայիսյան խռովությունները ..., էջ 183:

ները հրաժարական տվեցին: Չնայած դրան արտակարգ դատարանները նույն ոճով շարունակեցին իրենց գործունեությունը: Նրանց հետագա գոյությունն արդեն անիմաստ էր, մանավանդ, որ 1920 թ. ապրիլին Հայաստանի խորհրդարանի կողմից ընդունվել էր օրենք «Կարսում և Ալեքսանդրապոլում շրջանային (օկրուգային) դատարաններ հիմնելու մասին» որոնք եթե մայիսի սկզբին դեռևս լրիվ կազմակերպված չէին, բայց հուլիսին արդեն գործում էին: Արդարադատության նախարարությունում գիտակցելով այդ փաստը՝ 1920 թ. հուլիսի 12-ին Նախարարների խորհրդի քննությանը ներկայացրեցին օրինագիծ «Արտակարգ դատարանները վերացնելու մասին»: Օրինագծով նախատեսվում էր վերացնել 1920 թ. մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքով հիմնված արտակարգ դատարանները, այդ դատարաններին ընդդատյա հանցագործությունները հանձնել շրջանային դատարանների ընդդատությանը, որոնք այդ կարգի քրեական գործերի նախաքննությունն ու դատական քննությունը կատարելու էին հերթից դուրս և առանց երդվյալ ատենակալների մասնակցության: Սակայն Նախարարների խորհուրդը գտավ ժամանակից շուտ արտակարգ դատարանների վերացումը և մերժեց օրինագիծը: Հուլիսի 30-ի օրենքով Նախարարների խորհուրդը երկարաձգեց արտակարգ դատարանների գործունեությունը: Գործունեություն, որը նաև բավականին քանկ էր նստում առանց այդ էլ ծանրաբեռնված պետական բյուջեի վրա: Օրինակ՝ արտակարգ դատարանների երեք և կես ամիսների (հուլիս, օգոստոս, սեպտեմբեր և հոկտեմբեր) ծախսերի համար բացված վարկի գումարը կազմում էր 3 028 705 ռ.¹: Նշենք, որ մեկ զինվորի բավականին հարուստ օրապահիկի վրա նույն ժամանակաշրջանում կառավարությունը ծախսում էր 300 ռ.²:

Այդպիսով՝ արտակարգ դատարանները վերածվեցին ընդհանուր դատական մարմիններին գուցա հեռ գործող «մշտական դատարանների», մինչև հանրապետության անկումը: Չկարողանալով հասնել արտակարգ դատարանների վերացմանը, և ամենայն հավանականությամբ այդ դատարանների պատշաճ ծանրաբեռնվածությունն ապահովելու նպատակով՝ արդարադատության նախարարությունը ստիպված էր քայլեր ձեռնարկելու, որպեսզի ընդլայնի արտակարգ դատարաններին ընդդատյա քրեական գործերի շրջանակը:

1920 թ. օգոստոսի 20-ին Նախարարների խորհուրդը ընդունեց օրենք «Պետական դրամանիշեր կեղծելու դեմ պատիժներ սահմանելու

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 162, 2-րդ մաս, ք. 267, 268:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 162, 2-րդ մաս, ք. 194:

մասին», որի նախագիծը մշակել էր արդարադատության նախարարությունը: Այդ օրենքով փոփոխության ենթարկվեց այս ոլորտում գործող քրեական օրենսդրությունը: Միաժամանակ օրենսդիրը սահմանեց, որ այդ հանցագործություններով քրեական գործերի նախաքննությունն ու դատական քննությունը հանձնվում են արտակարգ դատարանների ենթակայությանն ու ընդդատությանը, իսկ դրանց վերացումից հետո՝ շրջանային դատարաններին: Միաժամանակ կառավարությանն իրավունք էր տրվում անհրաժեշտության դեպքում հիմնել նոր արտակարգ դատարաններ այս բնույթի քրեական գործերը քննելու համար:

Ավելի ուշ հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ չնայած հանրապետության գոյության նախորդ ժամանակաշրջանում ձեռնարկված բոլոր միջոցառումներին ու ջանքերին պաշտոնեական հանցագործությունների, հատկապես, շահադիտական, դեմ պայքարն էական արդյունք չէր տվել, և գտնելով, որ «ժանր փորձությունների այս օրերում, երբ հայրենիքը կարիք ունի լարելու իր բոլոր ուժերն իր գոյությունը փրկելու և բազմաչարչար հայ ժողովրդի արյունով ձեռք բերած պետական իրավակարգը վերջնականապես հաստատելու համար, մի շարք չարամիտ պաշտոնյաներ կատարել են և շարունակում են կատարել ամեն տեսակ պաշտոնավարության հանցանքներ և դրանով անուղղելի վնաս են հասցնում մեր մասնուկ պետության և նույնիսկ ժողովրդի գոյությանը»¹, արդարադատության նախարարությունն անհրաժեշտ համարեց այդ ահավոր չարիքի դեմ ևս կռվել արմատական և արտակարգ միջոցներով: Այդ միջոցներից առաջինը նախարարությունը համարում էր պաշտոնեական հանցագործությունների համար պատիժների խստացումը և ժամանակավորապես մահապատժի կիրառումը, իսկ երկրորդն՝ այդ բնույթի գործերն արտակարգ դատարանների ենթակայությանն ու ընդդատյանը հանձնելը: Այդ նկատառումներն իրականացվեցին Նախարարների խորհրդի կողմից 1920 թ. հոկտեմբերի 2-ին հաստատված «Պաշտոնեական հանցագործությունների մասին ժամանակավոր օրենքով», որը փաստորեն լրացնում էր 1920 թ. մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքը և արտակարգ դատարանների ընդդատությանն էր հանձնում տվյալ օրենքում նշված պաշտոնեական հանցագործություններով քրեական գործերի նախաքննությունն ու դատական քննությունը: Համաձայն այդ օրենքում տրված մեկնաբանության պաշտոնյա էր համարվում «ամեն մի անձ, որ մշտական ծառայության մեջ է կամ որևէ ժամանակավոր հանձնարարություն է կատարում պետական կամ հասարակական հիմնարկություններում, ինչ-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 105, ք. 111:

պես օրինակ քաղաքային ինքնավարություն կամ այնպիսի բարեգործական հիմնարկությունների մեջ, որոնք պահվում են Հայաստանի հպատակ մասնավոր անձանց կամ օտար հպատակների հաշվին, ինչպես նաև կոոպերատիվների և այլ հանրային բնույթ կրող հաստատությունների մեջ»: Նշված օրենքում թվարկվում էին նաև արտակարգ դատարաններին ընդդատյա պաշտոնեական հանցագործությունների հանցակազմերը, դրանց որակյալ տեսակները: Այդ հանցակազմերն էին կաշառակերությունը, կորզումը, իշխանության չարաշահումները տարբեր շահադիտական նկատառումներով, իշխանության սահմանազանցումները կատարված անփութությամբ, շահադիտական նպատակով, գոյություն ունեցող պետական կարգերը տապալելու ձգտումով և այլն, ինչպես նաև պաշտոնեական անգործությունն ու ինքնական կերպով պաշտոնից հեռանալը:

Նախարարների խորհրդի կողմից 1920 թ. նոյեմբերի 23-ին հաստատված օրենքով «Պաշտոնեական հանցագործությունների մասին ժամանակավոր օրենքի» գործողությունը քրեաիրավական առումով տարածվեց նաև զինծառայողների վրա: Սակայն այդ գործերն ընդդատյա էին ռազմական դատարաններին¹:

Վերը շարադրվածը հիմք է ծառայում պնդելու, որ Հայաստանում մեծամասնականների նկատմամբ զանգվածային բռնություններ չեն եղել ընդհանրապես²: Նույնիսկ Մոնտեսքիոն գտնում էր, որ արտակարգ իրավիճակներում, հայրենիքին սպառնացող վտանգի պայմաններում գործադիր իշխանությունը պետք է ունենա արտակարգ լիազորություններ: Այդ կապակցությամբ նա գրել է. «Եթե օրնադրական իշխանությունը գործադիրին իրավունք տա բանտարկել քաղաքացիներին, ապա ազատությունը կոչնչացվի, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ մարդուն կալանավորում են, որպեսզի առանց որևէ հետաձգման ենթարկեն պատասխանատվության քրեական հանցագործության մեջ մեղադրանքով: Այս վերջին դեպքում կալանվածները իրականում ազատ են, քանի որ նրանք ենթարկվում են միայն օրենքի իշխանությանը: Սակայն երբ օրենսդրական իշխանությունը վտանգի մեջ է պետության դեմ ինչ-որ գաղտնի դավադրության կամ էլ արտաքին թշնամու հետ ինչ-որ հարաբերությունների հետևանքով, ապա նա կարող է թույլատրել գործադիր իշխանությանը կարճ և սահմանափակ ժամանակով կալանավորել կասկածելի քաղաքացիներին, որոնք

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 162, 2-րդ մաս, թ. 329:

² Ասվածը, իհարկե, չի նշանակում, որ խռովությունների ճնշման և բախումների ընթացքում մեծամասնականներ չեն գոհվել:

այդ դեպքում ժամանակավորապես կկորցնեն ազատությունը, որպեսզի պահպանեն այն ընդմիջտ»¹:

Սակայն ճիշտ չէր լինի այս կացության մեջ «հրեշտակի կերպարանքով» ներկայացնել «բյուրո կառավարությանը», քանի որ նա, որպես օրենսդիր, այս ընթացքում արել է նաև ոչ իրավական քայլեր, որոնք հետևանք էին իրավական մշակույթի ու իրավագիտակցության ցածր մակարդակի, պետական շինարարության մեջ տեղ գտած տարատեսակ թերությունների, այսպես կոչված «հեղափոխական վճռականության», առավել ևս, որ եղած օրենսդրական դաշտը, մեր կարծիքով, հնարավորություն էր տալիս կառավարությանը խուսափել այդպիսի քայլերից:

Ալեհայտ փաստ էր, որ հանրապետության իրավապահպան համակարգը ի սկզբանե լավ չէր գործում, որ այն ընդհանուր վերակառուցման կարիք էր գգում, և փոխարեն այս ուղղությամբ մտածելու ու գործելու հանրապետության քաղաքական ղեկավարությունն անընդհատ դիմում էր արտակարգ դատական և դատավարական միջոցառումների, ընդ որում՝ հաճախ անհաջող ու անիմաստ միջոցառումների: Կառավարության սխալներից էր նաև այն, որ մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքին տրվեց հետադարձ ուժ: Ժամանակավոր օրենքի 19-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ այդ օրենքն ուժի մեջ է մտնում ընդունման օրից, այսինքն՝ մայիսի 8-ից: Սակայն 1920 թ. մայիսի 17-ի օրենքով այդ հոդվածը փոփոխության ենթարկվեց և սահմանվեց, որ «ներկա օրենքին ենթակա են սույն օրենքում նախատեսված գործողությունները, որոնք տեղի են ունեցել ապրիլի 15-ից հետո»: Օրենսդրի այս քայլը բացատրվում է նրանով, որ մեծամասնականները նախապատրաստվել էին մայիսյան իրադարձություններին և շատ դեպքերում հակապետական արարքներ էին կատարել և քարոզչություն տարել մայիսյան դեպքերից առաջ, կամ դրանց ընթացքում՝ մինչև ժամանակավոր օրենքի ընդունումը և -ործողության մեջ մտնելը: Իրավական առումով մեծամասնականների ներքոհիշյալ փաստարկները հիմնավոր էին և կարող էին խոչընդոտել դատավարությանը: Այսպես՝ մեծամասնական խռովարարների մի մասը, որպես իրենց պաշտպանության կռվան, բերում էին այն փաստարկը, որ նախ և առաջ իրենք չէին կարող դատապարտվել մայիսի 8-ին ընդունված օրենքով դրանից առաջ կատարած արարքների համար, իսկ երկրորդ, որ օրենքը հրապարակվել է մայիսի 14-ին, այսինքն՝ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում խռովությունը

¹ Տե՛ս *Монтескье, О духе законов. Приложение в кн. Азаркин Н.М., Монтескье, М., 1988, էջ 109:*

ճնշելուց հետո միայն, հետևաբար այն չի տարածվում իրենց մինչ այդ կատարած հակապետական արարքների վրա¹:

Այս ամենի հետևանքով ստեղծվել էր իսկական իրավական խառնաշփոթ, որի մանրամասներն ու կողմերից յուրաքանչյուրի (մեղադրող և պաշտպանվող) փաստարկներն ու այդ վիճակից դուրս գալու լուծումները հայտնի չեն մեզ, քանի որ չեն պահպանվել արտակարգ դատարանների գործունեության վերաբերյալ կոնկրետ փաստաթղթերն ու նրանց քննած քրեական գործերի նյութերը:

Հենվելով գուտ իրավական նյութի վրա կարելի է անել որոշ ենթադրություններ միայն: Համաձայն Հայաստանի խորհրդարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ի օրենքի յուրաքանչյուր օրենք գործադրության (այսինքն՝ ուժի մեջ) էր մտնում՝ Երևանում «Օրենքների հավաքածուի» մեջ հրապարակելու հիմնգերող օրը, իսկ հանրապետության մնացած վայրերում տասնհինգերորդ օրը: Բայց առանձին դեպքերում պառլամենտի հատուկ որոշմամբ օրենքը կարող էր գործադրության մեջ դրվել ընդունվող օրենքում սահմանված ժամանակից սկսած անկախ «օրենքների հավաքածուի մեջ հրապարակվելուց»: Սա նշանակում է, որ մեծամասականների երկրորդ պաշտպանական փաստարկն անհիմն էր: Օրենքները կարող էին ուժի մեջ մտնել և կիրառվել նաև առանց օրենքների հավաքածուի մեջ հրապարակման: Սակայն հիմնավորված էր մեծամասականների առաջին փաստարկը, այսինքն՝ հակաիրավական ու հակաօրինական էր մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքի այն լրացումը, որով հետադարձ ուժ էր տրվում քրեական պատիժը խստացնող կամ նոր հանրորեն վտանգավոր արարքներ սահմանող այս օրենքին, առավել ևս, որ այդ իրավական սկզբունքը, այն է՝ օրենքը հետադարձ ուժ չունի, ամրագրված էր Հայաստանի Հանրապետությունում գործող օրենսդրությամբ²:

1920 թ. նոյեմբերի 24-ին հանրապետության խորհրդարանն ընդունեց Հ. Օհանջանյանի կառավարության հրաժարականը և վարչապետ ընտրեց Ս. Վրացյանին: Նոր կառավարությունն իր «Հայտարարագրով» պարտավորել էր «առողջացնել վարչական ու դատական խանգարված մեքենան վերացնել ամեն տեսակի արտակարգ դրություն և երկիրը կառավարելու արտակարգ ձևերը: Օրենքի գիտակցությունը, որ նույնպես թուլացել է մեզ մոտ պետք է ուժեղացվի և հանցավորները պետք է պատժվեն անխնա»³: Հիմք ընդունելով կառավարության «Հայտարար-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4009, ց. 2, գ. 5, ք. 27-28:

² Տե՛ս Сводъ законовъ Российской империи. Кн. 1, Том 1. Издание 1910. էջ 7, հոդվ. 89:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 487, ք. 121:

րագրի» այս դրույթներն՝ արդարադատության նախարարությունը նոր նախարարի գլխավորությամբ (Ա. Խոնդկարյան) նոյեմբերի 27-ին Նախարարների խորհրդի քննարկմանը ներկայացրեց օրինագիծ՝ «1920 թ. մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքի վերացման և արտակարգ դատարանների լուծարման մասին», որին կից բացատրական գրությունում ասված էր. «Արտակարգ դատարանների գոյության փաստն իսկ անկախ նրանց հեղինակների բարի կամեցողությունից միանգամայն վարկաբեկում է ընդհանուր դատական իշխանությունը», որ արտակարգ դատարաններն իրենց բնույթով «ոչ թե իրավակարգի ու արդարադատության աղբյուր, այլ քաղաքական վրեժխնդրության ու պայքարի գործիք» են, որ «արտակարգ դատարանների գոյությունն ու գործունեությունը խախտում է միասնական դատարանի սկզբունքը, որն անհրաժեշտ նախապայմաններից մեկն է դատարանի մատչելիության, պարզորոշության և հավասարության»:

Նախարարների խորհրդի կողմից հաստատված «1920 թ. մայիսի 8-ի ժամանակավոր օրենքի վերացման և արտակարգ դատարանների լուծարման մասին» օրենքով վերացվեց «ժամանակավոր օրենքը», և լուծարվեցին արտակարգ դատարանները: Այն բոլոր քրեական գործերը, որոնց վերաբերմամբ դատավճիռներ չէին կայացվել, արտակարգ դատարանների նախագահներն օրենքն ուժի մեջ մտնելու օրվանից յոթ օրվա ընթացքում պարտավոր էին հանձնել դատախազական մարմիններին, որոնք պետք է այդ քրեական գործերին տային օրինական ընթացք: Միաժամանակ արդարադատության նախարարությանը հանձնարարվեց մշակել մի հրահանգ ընդհանուր և հաշտարար դատարանների վերակազմության և դատավարության արագացման վերաբերյալ¹: Սակայն Հայաստանի Հանրապետության գոյությանը մնացել էր հաշված օրեր:

§ 2. Արդարադատության սկզբունքների վերանայումը

Առաջին հանրապետության ծանր քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական կացությունը, պատերազմները, հակապետական խռովություններն ու հանցավորության բարձր մակարդակը, «պատշաճ» դատական համակարգի անարդյունավետ գործունեությունը ստիպում էին իշխանություններին դիմելու ոչ միայն արտակարգ դատարանների օգնությանը, այլև փոխելու իրենց սկզբնական ժողովրդավարական դիրքորոշումները, խախտելու, վերանայելու կամ վերացնելու արդարադատութ-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 162, 2-րդ մաս, ք. 346:

յան հիմնարար սկզբունքները: Այդպիսի գործելակերպը հաճախ ուներ նաև քաղաքական պատճառներ, պայմանավորված էր կառավարող կուսակցության մենատիրական, բյուրոկրատական ձգտումներով, հետևանք էր նաև իրավագիտակցության, իրավական մշակույթի ցածր մակարդակի: Նման ուղղվածություն ունեցող օրենսդրական մախաձեռնություններ արվում էին հանրապետության գոյության ողջ ժամանակաընթացքում, սակայն Հայաստանի խորհրդի և խորհրդարանի ողջամիտ դիրքորոշման հետևանքով հետագա ընթացք չէին ստանում: Այլ էր վիճակը այն ժամանակաշրջաններում, երբ օրենսդրական լիազորությունները պատկանում էին կառավարությանը, հատկապես՝ «բյուրո կառավարությանը», երբ նշված օրենսդրական մախաձեռնություններն անարգել իրագործվում էին: Արդարադատության սկզբունքների բոլոր վերանայումները, արտակարգ դատարանների հիմնադրումը արվել են այս ժամանակահատվածներում: Այդպիսի օրենսդրական վերանայումների ընթացքում խախտվել են դատական համակարգի միասնականության, արդարադատության իրականացումը միայն դատարանների կողմից, դատական մարմինների անկախության սկզբունքները, ինչպես նաև լիովին վերացվել են դատավորների անփոփոխելիության սկզբունքը, մասնակիորեն նաև՝ դատական քննության անմիջականության սկզբունքը:

2.1. Գատավորների անկախության նյութական երաշխիքների սահմանափակումը: Այնքանադր Երկրորդի դատական կանոնադրությունները, որոնք Հայաստանի առաջին հանրապետության դատարանակազմության և դատավարության նորմատիվային հիմքն էին, հռչակում էին դատավորների անկախության և անփոփոխելիության հիմնարար սկզբունքները: Այդ սկզբունքներն ապահովված էին նաև նյութական երաշխիքներով: Առաջին, դատավորների համար սահմանված էին զանազան գույքային ցեղեր: Երկրորդ, նրանց առաքինի և նյութապես բավարար ապովածության համար սահմանվում էին բարձր աշխատավարձեր:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունում, որն իր կառավարման ձևով խորհրդարանական էր, և հռչակված նաև ժողովրդավարական հանրապետություն, գույքային ցեղերը վերացված էին: Ինչ վերաբերում է բարձր աշխատավարձին, ապա հանրապետության համար այդ հարցը ձեռք էր բերում ևս մի նոր որակ՝ բավականին բարձր աշխատավարձի միջոցով հրապուրել իրավաբաններին գալու Հայաստան և աշխատանքի անցնելու դատական ու դատախազական մարմիններում: Ամբողջ երկու և կես տարիների ընթացքում արդարադատության մախարարությունը անընդհատ բարձրացնում էր այս հարցը օրենսդիր մարմինների և կառավարության առջև:

Հայաստանի խորհրդարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ի «Գատավորի, դատախազի, դատական քննիչի և ավագ նոտարի պաշտոն վարողների ռոճիկի մասին» օրենքով թվարկված պաշտոնյաները առանձնացվեցին պետական մյուս ծառայողներից, իբրև առաջին կատգորիա, և նրանց համար սահմանվեց ավելի բարձր աշխատավարձեր¹: Հետաքրքիրն այն է, որ որոշ պատգամավորներ՝ Հ. Օհանջանյանը և Վ. Խորենին ընդհանրապես դեմ էին այս օրենքի ընդունմանը: «Բոլոր աշխատավորները հավասար են ու պիտի ստանան հավասար գոյապրուստ: Այս պարզ հասկացողությունը ոտնահարվեց առաջին օրինագծով. երկրորդ օրինագիծը եկավ ավելի մեծ հարված հասցնելու ստեղծելով աշխատավորության մեջ կաստայական դրություն»²:

Չնայած ձեռնարկվող միջոցառումներին, իհարկե, պետական բյուջեի պակասորդը և արժեզրկումը ի չիք էին դարձնում դատավորների անկախության սկզբունքի նշված երաշխիքը: Իսկ 1920 թ. գարնանը, երբ Հ. Օհանջանյանը արդեն օրենսդրական լիազորություններով օժտված կառավարության վարչապետն էր, իր վերոբերյալ դիրքորոշմամբ՝ 1920 թ. մայիսին կատարելով աշխատավարձերի նոր հավելումներ, վերացրեց աշխատավարձերի գումարային տարբերությունը մի կողմից դատական, դատախազական, քննչական և մյուս կողմից այլ պաշտոնյաների միջև: Այդ քայլը դժգոհություն առաջ բերեց համակարգի ծառայողների շրջանում, որոնք այդ առթիվ դիմեցին մախարարին: Արդարադատության մախարարը 1920 թ. հուլիսի 21-ին գեկուցեց այդ մասին կառավարությանը, սակայն Նախարարների խորհրդի որոշումը անփոփոխ էր. «Գոհացնել ընդհանուր կարգով համաձայն ռոճիկների նոր հավելումների օրինագծի»: Ի պատասխան այդ քայլի արդարադատության մախարարը (Ա. Չիլինգարյան) 1920 թ. օգոստոսի 9-ին նորից օրենսդրական մախաձեռնությամբ հանդես եկավ Նախարարների խորհրդում՝ այս անգամ արդեն ոչ թե խնդրանքով, այլ սպառնալիքով. «Եթե չլինի փոփոխություն նրանց նյութական վիճակի մեջ դատական պաշտոնյաները կհեռանան ու դատարանը կբայքայվի (մի բան, որ արդեն սկսվել է)»: Այս անգամ արդեն կառավարությունը ավելի խոհեմ գտնվեց և վերադարձավ Հայաստանի խորհրդարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ի վերը նշված օրենքների հիմունքներին:

1920 թ. սեպտեմբերի դրությամբ արդարադատության մախարարը Նախարարների խորհրդին գեկուցում էր. «Գատախազությունը մեզա-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1919, թիվ 9, հոդվ. 93, էջ 68-69:

² Տե՛ս «Յառաջ», թերթ, Երևան, 1919, թիվ 77:

նում կաղում է իմիջիայլոց և այն պատճառով, որ շատ գավառներում մենք չունենք ոչ քննիչներ և ոչ էլ դատավորներ, իսկ մնացած գավառներում, ուր կան այդպիսիք, նրանց որակը բարձր չէ, որովհետև ամեն մի քիչ թե շատ փորձված իրավաբան ձգտում է լինել կենտրոններում. թողնելով մոտիկ ապագային ընդհանուր միջոցներ առաջարկելու գործը, որոնցով կարելի կլինի ընդհանրապես գրավել իրավաբաններին դեպի գավառ, նախարարությունս առայժմ անհրաժեշտ է գտնում, որպես անհետաձգելի պահանջ, բարելավել անմիջապես քննիչների վիճակը: Հայաստանի դատական քննիչները շատ չնչին բացառությամբ իրենց կոչման բարձրության վրա չեն, որի շնորհիվ քննությունները կատարվում են շատ թերի և որ գլխավորն է աշխատում են դանդաղ»¹:

Այդպիսի անարդյունավետ աշխատանքի պատճառները բազմազան էին, այդ թվում նաև նյութական -ործոնը: Ըստ արդարադատության նախարարության դիտարկումների «քննիչները նյութապես գտնվում են շատ անապահով դրության մեջ: Ներկայումս քննչական մասերից մի քանիսը քննիչներ չունեն, որովհետև այդ պաշտոնները վարելու ցանկացողներ չկան: Ամենքը ձգտում են ունենալ ավելի բարձր պաշտոններ, որոնք ավելի լավ ռոճիկ են տալիս: Բացի այդ քննիչները ցրված պետք է լինեն բոլոր գավառներում: Սինչդեռ իրավաբանների մեծ մասը ձգտում է ապրել կենտրոններում: Նախարարությունս գտնում է, որ քննիչներին պետք է դնել նյութապես այնպիսի պայմանների մեջ, որ նրանք կարողանան իրենց վրա դրված այդ ծանր պարտականությունները կատարել բարեխղճորեն»:

Դատական համակարգի քայքայումը մասնագետների համակարգից, կամ էլ ընդհանրապես հանրապետությունից հեռանալու պատճառով սկսվել էր ավելի վաղ, իսկ «ազգայնացմամբ»՝ այն ավելի սրվեց: Կարսի քաղաքացիական նահանգապետ Ղորղանյանը իր 1919 թ. դեկտեմբերին Երևանի շրջանային դատարանի նախագահին ուղղված գրության մեջ գրում էր. «Արդահանի քնիչը, որը նշանակվել էր երկար սպասումներից հետո, պտտվելով ետ վերադարձավ»²: Փախուստի պատճառը նահանգում աշխատելու դժվարություններն էին՝ կապված բնակչության բազմազգ լինելու հետ: Հեռացողներն այդ մասին տեղյակ չէին պահում նույնիսկ պատշաճ մարմիններին և վերադասին, իսկ մյուս մասը զբաղվելով պլան-թաղանթով՝ դիմում էր փախուստի Ղարաքիլիսայի դատական քննիչի օրինակով: Այս դատական քննիչը, որ պաշտոնավարել էր ընդհամենը

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 125, ք. 127:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 82, ք. 1:

չորս ամիս, ըստ արդարադատության նախարարության Կոստանդնուպոլսի Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչությանը ուղղված հեռագրի¹ (18 մարտի 1920 թ.), մեղադրվում էր հետևյալ պաշտոնեական հանցանքների կատարման մեջ. «Նա 1919 թ. հոկտեմբերի 20-ին ինքնագլուխ դադարեցրել է իր պաշտոնավարությունը և թաքնվել:

Նա իբրև քննիչ իր քննության սենյակում ունեցած բազմաթիվ իրենդեն ապացույցներ անհետացրել է:

Նա մեղադրյալներին կալանավորությունից ազատելու համար կաշառքներ է առել մեկից 10 000 ռ., մի ուրիշից 2 000 ռ., մի երրորդից 1000 ռ., չորրորդից 5 000 ռ., հինգերորդից 4 000 ռ., մի վեցերորդից 200 ռ., բացի դրամական կաշառքներից՝ զանազան մարդկանցից զանազան առարկաներ, իրեր ու նյութեղեններ է կաշառք առել, հանցավորների հանցանքներն ապացուցող փաստաթղթեր է ոչնչացրել և բազմաթիվ մման զեզոմներ ու հանցա-ործություններ -ործել: Այս բոլորից հետո ինչպես իմացվում է փախել է Կ.Պոլիս»²:

Իրավիճակը այնպիսի զար-ացում ստացավ, որ 1920 թ. հոկտեմբերին ընդունված «Պաշտոնեական հանցանքների մասին ժամանակավոր օրենքը» սահմանում էր, որ «Պաշտոնյան, եթե ինքնավար կերպով, առանց պատշաճավոր իշխանության թույլտվության կհեռանա պաշտոնից նայելով -ործի հան-ամանքներին կդատապարտվի 1 տարվա բանտարկությունից մինչև 4 տարի տաժանակիր աշխատանքների»:

2.2 Դատավորների անփոփոխելիության սկզբունքի վերացումը:

Արդարադատության ոլորտում իրականացվող քաղաքականությունը և -ործելակերպը բնութա-րող «բարեփոխումներից» մեկն էլ դատավորների անփոփոխելիության սկզբունքն էր և դրա վերացումը: Դատավորների անփոփոխելիության իրավունքը սահմանված էր «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 243-րդ հոդվ. և ենթադրում էր, որ նրանք, առանց իրենց համաձայնության, չէին կարող արձակվել և ոչ էլ տեղափոխվել մեկ վայրից մյուսը: Նրանց ժամանակավոր հեռացումը պաշտոնից հնարավոր էր միայն դատի տրվելու դեպքում, իսկ վերջնական հեռացման նրանք ենթարկվում էին ոչ այլ կերպ քան քրեական դա-

¹ Նկատի ունենալով, որ Հայաստանի Հանրապետությունը Տաճկաստանի հետ չունեի համաձայնագիր հանցագործներին հանձնելու մասին, արդարադատության նախարարությունը Կ.Պոլիսի ներկայացուցչությանը խնդրում էր լրագրերի մեջ հրատարակել Ղարաքիլիսայի դատական քննիչի կատարած հանցանքների մասին տվյալները:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 167, ք. 122:

տարանի դատավճիռներով: Անփոփոխելիության սկզբունքը տարածվում էր սենատի վճռաբեկ դեպարտամենտների անդամների և նախա-ահի, շրջանային դատարանի անդամների և նախա-ահի, դատական քննիչների վրա, ինչպես նաև հաշտարար դատավորների վրա այն ժամանակի ընթացքում, որի համար վերջիններս նշանակվել էին (երեք տարի): Դատական քննիչների նկատմամբ անփոփոխելիության սկզբունքը որոշում էր ոչ լրիվ, այսինքն նրանց կարող էին տեղափոխել մեկ վայրից մյուսը՝ առանց նրանց համաձայնության: Անփոփոխելիությունը չէր տարածվում դատախազների վրա:

Անփոփոխելիությունը դատավորին տալիս է իրական անկախություն գործադիր իշխանությունից և համարվում իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի բաղկացուցիչ: Այդ սկզբունքը կապում էր օրենսդիր և գործադիր մարմինների ձեռքերն «անցանկալի» դատավորների դեմ պայքարում, զրկում է հնարավորությունից անմիջականորեն ազդել դատավորների վրա: Սակայն այդ ժողովրդավարական իրավական ինստիտուտը, որով սկզբնական շրջանում պարծենում էին Առաջին հանրապետության պետական գործիչները, ժամանակի ընթացքում դարձավ անցանկալի իշխանությունների, կառավարող կուսակցության համար: Նման «մետամորֆոզի» իսկական պատճառներն ակնհայտորեն պարզել հնարավոր չէ: Այդ մասին առաջին անգամ ուղղակի խոսակցություններ և գործնական քայլեր արել է Հայ հեղափոխական դաշնակցության Կենտրոնական կոմիտեի բյուրոյի անդամ, Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավոր Հ. Օհանջանյանը, որը 1919 թ. դեկտեմբերի 22-ին խորհրդարանին առաջարկեց օրինագիծ՝ «Դատաստանական պաշտոնյաների արձակման իրավունքի փոփոխման մասին»: Օրինագիծով առաջարկվում էր 1920 թ. հունվարի 1-ից մինչև հուլիսի 1-ը վերացնել «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 243 հոդվ. և արդարադատության նախարարին այդ ընթացքում իրավունք տալ արձակելու պաշտոնից բոլոր անձանց, ովքեր օժտված են անփոփոխելիության իրավունքով: Նման դիրքորոշման դրդապատճառներն այնքան էլ պարզ չեն, իսկ օրինագծին կից համառոտ բացատրագիրը հետևյալ բովանդակությունն ունի. «Ինկատի ունենալով այն երևույթը, որ դատաստանական պաշտոնյաների մեջ մնացել են՝ որպես ժառանգություն ցարական ռեժիմից, մի շարք ոչ ցանկալի տարրեր մեր ռամկավար հանրապետության օրենքները կիրառելու տեսակետից, որ ռուսական օրենքները իրավունք չեն տալիս նրանց արձակել պաշտոնից, առանց նրանց համաձայնության (բացի հանցագործության դեպքերից) առաջարկվում է այս օրինագիծը Հայաստանի

խորհրդարանին ի քննություն, որպես ժամանակավոր միջոց մեր դատարանները անցանկալի տարրերից ազատելու համար»: Եթե խոսքը միայն ցարական ռեժիմից մնացած պաշտոնյաների մասին էր, ապա դրանք կային հիմնականում միայն Երևանի շրջանային դատարանում և այնքան էլ շատ չէին: Հաշտարար դատավորների և քննիչների բացարձակ մեծամասնությունը նշանակվել էին հանրապետության օրոք: Դատական պալատի և սենատի բոլոր անդամները և նախագահները ևս նշանակվել էին հանրապետության օրոք:

«Դատաստանական պաշտոնյաների արձակման իրավունքի փոփոխման մասին» օրինագիծը խորհրդարանում հաստատում չի ստացել: Սակայն 1920 թ. մայիսին, երբ ինքը՝ Հ. Օհանջանյանը վարչապետ էր, արդարադատության նախարար Ա. Գյուլիսանդարյանը մայիսի 13-ին Նախարարների խորհրդին է ներկայացրել նույն բովանդակության մի նոր օրինագիծ, որի բացատրագիրը ընդամենը մեկ նախադասություն է. «Ի նկատի ունենալով երկրի ներկա արտակարգ վիճակը, և այդ վիճակից բխող հրամայական պահանջները, նախարարությունս անհրաժեշտ է համարում մինչև Պառլամենտի վերաբացումը, ժամանակավորապես դադարեցնել «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» այն հոդվածների գործողությունը, որոնց գործությամբ դատական պաշտոնյաներին տրված է անխախտության իրավունք», այսինքն՝ անփոփոխելիության իրավունք: Մայիսի 30-ին Նախարարների խորհուրդն ընդունել է այդ օրենքը:

Ո՞րն էր այս օրենքի ընդունման իրական նպատակները: Եթե այդ «անցանկալի տարրերը» կաշառակերներ էին և այլն, ապա իշխանությունները կարող էին նրանց նկատմամբ հարուցել քրեական հետապնդում և դրանով իսկ զրկել դատավորի կոչումից: Ուրեմն ամենայն հավանականությամբ օրենքը հետապնդում էր քաղաքական ինչ-ինչ նպատակներ, այսինքն՝ պաշտոնից հեռացնելու իշխանությունների նկատմամբ ոչ բարեհաճ վերաբերմունք ունեցող անձանց, և եթե հաշվի առնենք, որ դատավորների մեծ մասը նշանակվել էին Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ՝ Ս. Հարությունյանի արդարադատության նախարար լինելու ընթացքում և նրա ներկայացմամբ, ապա կարծում ենք, ամեն ինչ պարզ կդառնա: Այսպիսի քաղաքականություն ակնհայտորեն իրականացվում էր պետական կառավարման մնացած ոլորտներում և դրա դեմ իրենց բողոքն էին արտահայտում ընդդիմության ներկայացուցիչները. «Վարչական կազմը լցված է միմիայն դաշնակցականներով, նշանակված դաշնակցական նախարարություններից, որոնք գործում են կամայական-

րեն, անհամապատասխան իրենց կոչմանը և վարում են հին ռեժիմի գործելակերպը»: Սա Ալեքսանդրապոլի ընդդիմադիր կուսակցությունների համատեղ բողոքն է ուղղված Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությանը¹: Որ իրականում պետական ապարատը կազմվում էր կուսակցական պատկանելիությունից ելնելով, խոստանում էին նաև կառավարող կուսակցության անդամները: Ներքին գործերի նախարարի օգնական Ս. Թորոսյանը 1920 թ. հուլիսի 2-ին նախարարին և վարչապետին ուղղված զեկուցագրով Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունից պահանջում էր. «Ինքնավարությունների, ադմինիստրացիայի և միլիցիայի պաշտոնները հանձնել պետականորեն աշխատող մարդկանց, առանց կուսակցական խտրության»²:

Այսպիսով, եթե պետական կառավարման մյուս ոլորտներում հեշտությամբ տարվում էր կուսակցականացված կադրային քաղաքականություն, ապա դատարաններում անփոփոխելիության սկզբունքի ուժով դժվար էր դրա իրականացումը և կառավարությունը ոտնկոխ անելով իրավական հիմնարար, ժողովրդավարական սկզբունքները կամայականորեն կարող էր վերացնել դրանք և դրանով իսկ օրենքին տալ ապօրինության, ոչ իրավական բնույթ:

Այդ քայլին դիմում էր այն կուսակցության «բյուրո կառավարությունը», որը 1919 թ. իր «Չանգ» պաշտոնաթերթում Հայ ժողովրդական կուսակցության հետ մի դատավորի կապեր ունենալու առիթով աղմուկ էր բարձրացրել. «Երբ կուսակցությունը մտնում է դատարան, այդ նշանակում է, որ պետական հիմնարկությունների համակարգի մեջ առաջացել է այնպիսի ճեղքվածք, որը սպառնում է խորտակել ամբողջ իրավակարգը: Դատարանը պետք է քաղաքականությունից զերծ լինի, դատարանը պետք է դուրս լինի քաղաքականությունից, հակառակ պարագային հարգանքը դեպի նա կնկնի, դրա հետ մեկտեղ կչքանա իրավակարգի սկզբունքը և կհաղթանակի անձնական հայեցողությունն ու ինքնադատաստանը, որը իր հերթին կբերի քաոս և անիշխանություն»³:

2.3. Դատական քննության անմիջականության սկզբունքի օրենսդրական վերացման փորձերը: Դատավարական իրավունքի գիտության մեջ անմիջականության սկզբունքը դիտարկվում է դատական քննության ընդհանուր պայմաններից մեկը: Սկզբունքի էությունն այն է, որ առաջին ատյանի դատարանը պարտավոր է անձամբ ուսումնասիրել ապացույց-

ները՝ լսել վկաների, մեղադրյալի ցուցմունքները, գործին մասնակցող անձանց բացատրությունները, գիտակ անձանց (փորձագետների) եզրակացությունները, ծանոթանալ գրավոր փաստաթղթերի հետ, զննել իրեղեն ապացույցները: Որպես կանոն գործով նշանակություն ունեցող հանգամանքների մասին տվյալներ դատարանը պետք է ստանա սկզբնաաղբյուրից: Դատարանը հիմնավորում է դատավճիռը միայն այն ապացույցներով, որոնք քննարկվել են դատաքննության ընթացքում: Նախնական քննության նյութերը չեն կարող դրվել դատավճիռների հիմքում, եթե դրանք չեն ուսումնասիրվել դատաքննության փուլում⁴: Անմիջականության սկզբունքը ենթադրում է մի շարք կանոնների պահպանում՝ մեղադրյալի ներկայությունը առաջին ատյանի դատարանում պարտադիր է, որոշ բացառություններով հանդերձ, ապացույցների հետազոտման բանավոր ձև, դատական կազմի անփոփոխելիություն և դատական քննության անընդհատություն (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. հոդվ. 596, 625, 658, 678-734, 846-852): Անմիջականության սկզբունքը երաշխավորում է դատավորի անկախությունը հետաքննության և նախաքննության նյութերից՝ դատավճիռներ կայացնելիս⁵:

Անմիջականության և բանավորության սկզբունքի վերացման փորձեր կատարվել են մի քանի անգամ, երբ Առաջին հանրապետության օրենսդիր մարմինները իրենց օրինաստեղծ գործունեության ընթացքում շոշափում էին վկաների, որպես դատավարության մասնակիցների, դատարան ներկայանալու և ցուցմունք տալու, նրանց կրոնական երդման խնդիրները:

Այդպիսի առաջին փորձը, որ հետագուով էլ է սույն աշխատության առաջին գլխում, կատարվել է 1918 թ. սեպտեմբերին, երբ արդարադատության նախարարության մշակած «Քրեական դատավարության կանոնադրության մի քանի հոդվածների փոփոխման մասին» օրինագծով առաջարկվում էր դատարանին հնարավորություն տալ դատարան չներկայացած վկաների նախնական քննության ընթացքում տված գրավոր ցուցմունքները կարդալ դատարանում՝ համարելով դա լիարժեք ապացուցման միջոց և և դրանով իսկ չխոչընդոտել դատավարության անկանգառ ընթացքին⁶: Հայաստանի խորհուրդը մերժեց այդ օրենսդրական նորամուծությունը⁴:

¹ Տե՛ս Уголовный процесс, М., 1995. էջ 123: Гражданский процесс, М., 1993. էջ 62:

² Տե՛ս Юридический энциклопедический словарь, М., 1987. էջ 248:

³ Տե՛ս «Կառավարության լրագրեր», պաշտոնաթերթ, Երևան, 1918, թիվ 6:

⁴ Տե՛ս «Չանգ» թերթ, 1918, թիվ 57:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 96, թ. 1:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 287, թ. 6:

³ Տե՛ս «Չանգ», թերթ, 1919, թիվ 4:

«Պաշտոնավարության հետ կապված հանցագործությունների դեպքում պետական պաշտոնյաներին դատելու համար արտակարգ քննիչ հանձնաժողով և արտակարգ դատարան հիմնելու մասին» 1919 թ. հուլիսի 3-ի օրենքով վերացվում էր քրեական դատավարության անմիջականության սկզբունքը: Այս արտակարգ մարմինների շրջանակների հիմնախնդիրները վերը ուսումնասիրելիս, նկատեցինք, որ արտակարգ քննիչ հանձնաժողովն իրավունք ուներ երդում վերցնելու վկայից, որպես ցուցմունքների հավաստիության երաշխիք, հետագայում նրան արտակարգ դատարան չկանչելու համար:

Չնայած դատավարական կարգերում կատարված օրենսդրական նորամուծություններին և փոփոխություններին վկաների դատարան չներկայանալու խնդիրը հանրապետության գոյության ողջ ժամանակաշրջանում մնաց անլուծելի:

1920 թ. կեսերին արդարադատության նախարարությունում մտածում էին դիմելու ավելի արմատական, արտակարգ դատավարական ձևերի, հատկապես վկաների հարցաքննության հարցում և նրանց դատական առյուծկա չներկայանալու խնդրում: Չկարողանալով լավագույն լուծում տալ այդ խնդիրն նախորդ ժամանակաշրջանում և փոխարեն դատարանը մոտեցնելու ժողովրդին և բնակչությանը, մատչելի դարձնելով այն բոլորի համար, նախատեսում էին «ժողովրդին մոտեցնելու դատարաններին» ավելի խիստ պատժական միջոցներով կամ էլ արդարադատություն իրականացնելու առանց վկաների և դատական ապացուցման միջոց հանդիսացող նրանց բանավոր ցուցմունքների: Վկաների՝ մշտական բնակության վայրից բացակայելու հետ կապված անհարմարությունները դնել մասնավոր անձանց և քաղաքացիների վրա, այլ ոչ թե պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց վրա: Բյուրոկրատական այս մտածողությունն էլ հիմք հանդիսացավ արդարադատության նախարարությունում 1920 թ. աշնանը մշակելու վկաների վերաբերյալ նոր օրինագիծ, որով առաջարկվում էր փոփոխության ենթարկել, լրացնել կամ վերացնել «Քրեական դատավարության կանոնադրության» մի շարք իրավանորմեր¹, և դրանով իսկ փաստորեն վերացնել դատական քննության անմիջականության սկզբունքը քրեական դատավարությունում: Այդ օրինագիծը զեկուցվել է օրենսդրական լիազորություններով օժտված կառավարությանը 1920 թ. սեպտեմբերի 10-ին:

«Քրեական դատավարության կանոնադրության» համաձայն նախաքննության ընթացքում վկաները հարցաքննվում էին քննության կա-

տարման վայրում, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նրանք հարգելի պատճառներով չէին կարող ներկայանալ քննիչի մոտ: Միաժամանակ վկաները քրեական գործերով նախաքննության ընթացքում պետք է երդում տային միայն օրենքով նշված կոնկրետ դեպքերում: Օրինակ՝ երբ վկան հեռու ճանապարհ էր գնալու և նրա վերադարձը կարող էր ձգձգվել, երբ վկան տառապում էր կյանքին սպառնացող հիվանդությամբ, երբ վկան ապրում էր տվյալ դատական շրջանի սահմաններից դուրս և նրա համար ևս մեկ անգամ դատարան ներկայանալը դժվարություն էր ներկայացնում: Վերոբերյալ դեպքերից բացի դատական քննիչը իրավունք չուներ երդում վերցնելու վկաներից (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. հոդվ. 441-443):

Օրինագիծով առաջարկվում էր բոլոր վկաներին անխտիր հարցաքննել միայն կրոնական երդում վերցնելուց հետո: Եթե քննության կատարման վայրում չլինի համապատասխան հոգևորական, ապա վկայից երդում էր վերցնում ինքը՝ դատական քննիչը: Այս օրենսդրական նորամուծությամբ օրինագիծը մշակողները նպատակ ունեին ապահովելու վկաների ցուցմունքների ճշմարտացիությունը ու հավաստիությունը, որպեսզի նրանց հետագայում չկանչեն դատարան՝ դատական քննությանը մասնակցելու համար: Նման օրենսդրական լուծմամբ իշխանությունները փորձում էին ազատվել վկաների դատարան չներկայանալու խնդրի գլխացավանքներից ու բարդություններից:

Քրեական դատավարության անմիջականության և բանավորության ապահովման միջոցներից մեկն էլ «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 626-րդ հոդվ. էր, որն արգելում էր դատական նիստում կարող վկաների գրավոր ցուցմունքները և դրանք ընդունել որպես ապացուցման միջոց՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ վկան մահացել էր կամ կատարյալ զառամյալ էր կամ գտնվում էր հեռավոր բացակայության մեջ: Արդարադատության նախարարության կողմից առաջարկվող այդ հոդվածի նոր խմբագրությամբ դատարանին իրավունք էր տրվում դատական նիստում կարող նաև օրինական պատճառներով դատարան չներկայացած անձանց նախնական քննության ընթացքում տրված գրավոր ցուցմունքները, ինչպես նաև նախարարների, նահանգապետների և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների գրավոր ցուցմունքները, եթե միայն այդ անձանց հարցաքննությունը կատարվել էր նրանց բնակության վայրում¹:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 107, ք. 348-350:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 107, ք. 348:

«Քրեական դատավարության կանոնադրությունը» վկայի չներկայանալու օրինական հիմք էր ճանաչում՝

1. Ազատագրված վայրում գտնվելը.

2. Ճանապարհային հաղորդակցության դադարումը վարակիչ հիվանդությունների տարածման, թշնամու հարձակման, ջրհեղեղի և նմանատիպ այլ անհաղթահարելի արգելքների հետևանքով.

3. Անսպասելի ավերումները դժբախտ պատահարից.

4. Հիվանդությունը, որ գրկել է անձին տնից հեռանալու հնարավորությունից.

5. Ծնողների, ամուսնու, կնոջ կամ զավակների մահը կամ նրանց ծանր, մահացու հիվանդությունը.

6. Ծանուցագիր չստանալը կամ ոչ ժամանակին ստանալը (հոդվ. 338):

Ըստ գործող դատավարական իրավանորմների, եթե վկաները, անկախ պատճառից, չէին ներկայանում դատարան, ապա դատարանը կամ հետաձգում էր դատական նիստը՝ միջոցներ ձեռնարկելով վկաներին բերման ենթարկելու համար, կամ էլ եթե դա հնարավոր էր, շարունակում էր դատական նիստը առանց վկայի ներկայության, եթե, իհարկե, նրա ցուցմունքները էական նշանակություն չունեին գործի համար: Առանց օրինական հիմքերի չներկայացած վկաները տուգանվում էին և բացի այդ հատուցում դատարան կանչված մյուս անձանց դատական նիստի հետաձգման հետևանքով կրած ծախսերը, եթե հետաձգման համար հիմք էր ծառայել այդ վկայի չներկայանալը (Քր. դատ. կանոն., հոդվ. հոդվ. 640, 643):

Այսպիսով՝ արդարադատության նախարարության առաջարկված նոր խմբագրությամբ դատարանին իրավունք էր տրվում դատարանում կարդալու «օրինական պատճառով»¹, այսինքն՝ հարգելի հիմքերով դատարան չներկայացած վկաների գրավոր ցուցմունքները: Անհայտ պատճառով դատարան չներկայացած վկաների գրավոր ցուցմունքները դատարանում կարդալը թողնվում էր դատարանի հայեցողությանը²:

«Քրեական դատավարության կանոնադրության» 642-րդ հոդվ. ուժով դատարան ներկայանալուց ազատվում էին իսկական զինվորական ծառայության մեջ գտնվող զինվորականները, երբ նրանց ղեկավարությունը ռազմական հանգամանքներով անհնարին կճանաչեր ծառայութ-

յան վայրից հեռանալը, ինչպես նաև ընդհանրապես այն վկաները, որոնք ապրում էին այլ դատական շրջանում և ընդ որում այնպիսի հեռավորության վրա, որ նրանց ներկայանալը դատարան հատուկ դժվարությունների պատճառով անհնարին էր¹: Այսինքն՝ այս խմբին պատկանող վկաները ընդհանրապես ազատվում էին դատարան ներկայանալու պարտականություններից և նրանց գրավոր ցուցմունքները կարդացվելու էին դատարանում: «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 642 հոդվ. համար արդարադատության նախարարության առաջարկած փոփոխությամբ ազատականացվում էին դատարան ներկայանալու պարտականությունից ազատման վերոբերյալ երկու հիմքերը և հնարավորությունները, սահմանելով որպես դատարան ներկայանալուց ազատվածներ ընդհանրապես «զինվորական ծառայության մեջ գտնվող» անձանց, առանց որևէ այլ պայմանի, նաև «դատական նիստերի տեղից 30 վերստից ավելի հեռավորության վրա ապրող» վկաներին:

Այս կարգի մյուս փոփոխությունը ուղղված էր «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 879-րդ հոդվածին, համաձայն որի վերաքննիչ ատյանում՝ դատական պալատում մեղադրյալները և գործին մասնակցող այլ անձինք ինչպես նաև՝ վկաները կանչվում էին նախ այն դեպքում, երբ վերաքննիչ ատյանը դա անհրաժեշտ էր համարում, այսինքն՝ երբ կային ցուցմունքների հավաստիության կասկածելի հիմքեր, և երկրորդ, երբ կողմերն էին այդ խնդրում և այդ պահանջը կատարելու համար արգելքներ չկային: Օրինագծով առաջարկվող նոր նորմով այդ անձանց կանչելու երկրորդ հիմքը՝ կողմերի պահանջը, վերացվում էր թողնելով միայն առաջինը՝ «դատական պալատի հայեցողությունը»:

Պատերազմը քեմալական Թուրքիայի հետ հնարավորություն չտվեց Հ. Օհանջանյանի օրենսդրական լիազորություններով օժտված «բյուրո կառավարությանը» ընդունելու և իրագործելու այս օրինագիծը, ինչը ծայրահեղության կարող էր հասցնել արդարադատությունը, վերացնելով դատական քննության անմիջականության սկզբունքը քրեական դատավարությունում՝ վկաների հարցաքննության հարցում:

2.4. Դատարանների և դատավարության «ազգայնացումը»: Հանրապետական, իրավական պետական կառավարման ձևը ենթադրում է ժողովրդավարության հաստատում, իրավագիտակցության բարձր մակարդակի արմատավորում նաև պետական մարմինների հրապարակա-

¹ «Օրինական պատճառ» հասկացությունը սահմանում էր «Քրեական դատավարության կանոնադրությունը»: Այստեղ ամրագրված էին նաև դրա հիմքերը: Այս տեսակի վկաներն ազատվում էին տուգանքից՝ չներկայանալու դեպքում:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 107, ք. 348:

¹ Այս նորմը սահմանված էր կայսրության տարածքային չափանիշներից ելնելով և «այլ դատական շրջան» հասկացությունը նշանակում էր մի քանի հարյուր կիլոմետր հեռավորություն:

յին գործունեության, ժողովրդին հասկանալի լեզվով պաշտոնական գործավարությունը տանելու, ազգաբնակչությանը գործող օրենսդրությունը մատչելի դարձնելու միջոցով: Կոնկրետ դեպքում կարևորվում էր դատավարության ազգային լեզվի սկզբունքը: Սակայն պատմական հանգամանքների բերումով նորաստեղծ հայկական պետականությունը գրկված էր այդպիսի արժանիքներից, որովհետև պետական կառույցները ժառանգել էին գերազանցապես հայերեն չիմացող պաշտոնություն, այսինքն՝ ռուսախոս պաշտոնյաներ, որոնց մի մասը ազգությամբ ռուսներ էին, մյուս մասը՝ հայեր, սակայն բավականին չէին տիրապետում հայերենին: Հետևաբար դատավարության լեզուն ռուսերենն էր: Յուրաքանչյուր ընդհանուր դատարանին կից գործում էին մի քանի հաստիքային թարգմաններ:

Գաղութատիրական կարգերի կնիք ունեցող պետական կառուցակարգի ժողովրդավարականացումն այս դեպքում ենթադրում էր նաև «ազգայնացում», այսինքն՝ պետական ողջ կառուցակարգը և իրավական համակարգը ազատագրված ժողովրդի լեզվով ու հոգեմտավոր կարիքներին համաձայն վերակազմավորում, որը ենթադրում էր քրտնաջան, համբերատար, աստիճանական աշխատանք, առանց ծայրահեղությունների, ազգայնամոլության մեջ ընկնելու: Հ. Քաջագունու վարչապետության օրոք այս աշխատանքը տարվում էր աստիճանաբար, առանց շտապողականության: Հ. Քաջագունին լինելով չափավոր և խելամիտ քաղաքական գործիչ հասկանում էր, որ անհնարին էր միանգամից ազատվել նման պաշտոնյաներից ու մասնագետներից, անմիջապես իրականացնել «տոտալ հայացում»: Այդ ճանապարհով շարժվելու համար արգելք էին համարվում երկու հիմնական հանգամանքներ: Առաջինը՝ պետական ապարատի և հատկապես արդարադատության մարմինների համակարգի կազմակերպման այնպիսի հիմնարար սկզբունքի առկայությունն էր, ինչպիսին է արհեստավարժության սկզբունքը: Երկրորդ հանգամանքը, որ իր հերթին պահանջում էր դրսևորել զգուշություն և նրբանկատ վերաբերմունք մատնանշված հիմնախնդրում, այլազգիների՝ թաքարների, քրդերի և այլոց առկայությունն էր բնակչության կառուցվածքում: Այս պարա-սայում, մի-ուցե, ռուսերեն լեզվով տարվող պաշտոնական գործավարության և դատավարության հետ կարելի էր որոշ ժամանակ համակերպվել որպես, և՛ արհեստավարժության սկզբունքը պահպանելու, և՛ այլազգիներին լեզվական ճնշման չենթարկելու փոխզիջումային լուծում:

Հանրապետության գոյության ընթացքում խնդիրը ծայրահեղ տարրերի կողմից սրվում էր, հատկապես, մամուլում: Արդարադատության նա-

խարարության զգուշավորությունը որակում էին «անգործություն», դրսևորելով չափից դուրս շտապողականություն, պահանջելով դատական մարմինների ու հիմնարկությունների «անմիջապես ազգայնացում»¹, առանց նախադրյալների պատրաստման և հասունացման: Ընդ որում, «Ազգայնացումը Հայաստանի ռամկավար հանրապետության մեջ հայացում է նշանակում»², կարգախոսը, որ հրապարակ նետվեց ժամանակի գործիչների կողմից, չէր հասկացվում այն իմաստով, որ Հայաստանում հայերենը դառնար պետական լեզու, իսկ ազգային փոքրամասնություններն ունենային իրական լեզվական իրավունքներ, ոչ միայն իրենց մշակութային-մասնավոր հարաբերություններում, այլև ամբողջ պետական կառուցակարգի գործունեության շրջանակներում: Այսպիսի առողջ, աստիճանական և ազգային փոքրամասնությունների լեզվի իրավունքի հարգմամբ ազգայնացման անհրաժեշտությունը ոչ ոք չէր կարող մերժել և այդ էին պահանջում իրական ժողովրդավարության ու ազգային պետականության հեղինակության բարձրացման, լեզվափոխության շահերը: Այս դեպքում խնդիրը միայն «ազգայնացման» իրականացման ձևերի, եղանակների, ժամկետների մեջ էր:

Հիմնախնդրի քննարկման և լուծման միջոցառումների մշակման համար Նախարարների խորհուրդը կազմել էր Ազգայնացման միջվարչական կոմիտե կառավարության գործերի վարիչ՝ Գ. Խատիսյանի նախագահությամբ: Կոմիտեի կազմի մեջ մտնում էին ներկայացուցիչներ առանձին նախարարություններից: Կոմիտեն իր աշխատանքները սկսել է 1919 թ. մայիս ամսին: Կոմիտեի հրավիրած նիստերի համառոտ արձանագրությունների ուսումնասիրությունից երևում է, որ այն քննարկել է Գ. Խատիսյանի մշակած «Օրինագիծ լեզվի մասին» տասներեք հոդվածից բաղկացած փաստաթուղթը: Այդ օրինա-իծը պետական հիմնարկություններում և մարմիններում գործածվող լեզվի վերաբերմամբ ամրա-րոտ էր երկու տարբեր հասկացություններ: Առաջինը, այսպես կոչված, «ներքին պաշտոնավարության լեզուն» էր «որը իշխանությունը գործ է ածում իր գործավարության մեջ», իսկ երկրորդը՝ «արտաքին պաշտոնավարության լեզուն», որը «իշխանությունը գործածում է ազգաբնակչության հետ հարողակցման համար»³: Օրինագծի 3-րդ հոդվ. սահմանում էր, որ ներքին պաշտոնավարության լեզուն աստիճանաբար չորս տարվա ընթացքում պետք է վերածվի հայերենի: Փաստաթղթի 7-րդ հոդվ. նախատեսում էր,

¹ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, 1919, թիվ 45:

² Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, 1919, թիվ 42:

³ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 62, ք. 12:

որ պետական մարմիններում ու հիմնարկություններում պաշտոնյաների ընտրությունն ու ընդունելությունը պայմանավորված էր նրանց հայերենի (գրավոր և բանավոր) պարտադիր իմացությամբ, իսկ արդեն նշանակված և գործող պաշտոնատար անձինք պարտավոր էին մեկուկես տարվա ընթացքում տիրապետել հայերենին: Օրինագիծը դատարանների համար առաջարկում էր հայացում՝ մեկ տարվա ընթացքում: Չնայած որոշ թերություններին՝ օրինագիծը զոնե ժամկետների հարցում մասամբ դրսևորում էր որոշակի զգուշավորություն՝ չպարտադրելով անմիջապես «ազգայնացում»:

Ազգայնացման միջվարչական կոմիտեում քննարկումների ընթացքում առաջ եկան լուրջ տարակարծություններ: Մեծամասնությունը կոմնակից էր «Լեզվի մասին օրինա-ծի» հիմնական դրույթներին, իսկ փոքրամասնությունը՝ արտաքին գործերի նախարարության ներկայացուցիչ Տեր-Հակոբյանի գլխավորությամբ համարում էր «օրինագիծը հակաժողովրդավարական» փաստաթուղթ, որում չեն ներկայացված այլազգիների շահերը: Եվ իրոք, փաստորեն ստացվում էր ոչ թե ընդհանրապես ազգայնացման ժողովրդավարական հիմունքներով կենսագործում, այլ միայն և գուտ հայացման անվերապահ օրենսդրական պահանջ: Մի շարք խորհրդակցությունների արդյունքում ձևավորվեցին երկու առաջարկներ (բանաձևեր), որոնք և դրվեցին քվեարկության 1919 թ. մայիսի 20-ի նիստում: Առաջին բանաձևը առաջարկում էր «մշակել մի օրինագիծ, որի մեջ աչքի առաջ ունենալ Հայաստանում ապրող բոլոր ժողովուրդների լեզվի իրավունքները»: Իսկ երկրորդը՝ «նախ մշակել հայերեն լեզվի մասին օրենքը (որպես այդպիսին ճանաչելով վերոհիշյալ օրինագիծը), այնուհետև մյուս լեզուների և սրանց մշակումը հետաձգել մինչև առաջինը մշակելը, այդ նույն ազգությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ»: Չնայած Տեր-Հակոբյանի և խնամատարության նախարարության ներկայացուցչի բողոքներին՝ անցավ Գ. Խատիսյանի և մյուսների առաջարկը, այսինքն՝ երկրորդ տեսակետը:

Այս հիմնախնդիրը քննարկվել էր նաև «Հայաստանի իրավաբանական ընկերակցության» («Հայ իրավագիտաց միություն») ընդհանուր ժողովում: Իրավաբան գործիչների մեծ մասը համաձայն չէին Գ. Խատիսյանի մշակած օրինագծի դրույթների հետ, գտնելով դրանք անիրականանալի և մեքենայական, որովհետև հաշվի չեն առնում ազգայնացման նախադրյալները և իրական հնարավորությունները: Այդ հանգամանքը նկատի առնելով «Իրավագիտաց միությունը» առաջարկում էր Ազգայնացման միջվարչական կոմիտեին իր կազմի մեջ ընդգրկել իրենց ներկայացուցիչներին, սակայն կոմիտեն դրան չհամաձայնվեց:

«Լեզվի մասին օրինա-իծը» քննարկման առարկա է դարձել նաև Նախարարների խորհրդին կից Իրավաբանական խորհրդակցությունում՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 3-ին: Այստեղ արդեն նախագահում էր արդարադատության նախարարի պաշտոնակատար, նախարարի օգնական՝ Հ. Ամիրխանյանը: Խորհրդակցությունը լսելով վերջինիս զեկուցումը իրենց եզրակացությանը ներկայացված օրինագծի մասին որոշեց «որ նրա էական թերությունների պատճառով չի կարող իբրև հիմք ընդունվել պետական հաստատությունների առաջիկա ազգայնացման համար»: Միաժամանակ խորհրդակցությունը ընդունեց որոշում՝ առաջին հերթին արդարադատության նախարարությանը կից հիմնել «գիտակ անձանց հանձնաժողով՝ թարգմանելու համար հայերեն՝ անհրաժեշտ կանոնադրությունները»¹, այսինքն՝ օրենքները: Ինչպես տեսնում ենք իրավաբանները, ի տարբերության քաղաքական գործիչների կողմ էին ոչ թե «կադրային գտմանը», այլ իրավական համակար-ի աստիճանական բարեփոխմանը, որի առաջին քայլը նրանք համարում էին օրենսդրության «ազգայնացումը»:

Ինչպես տեսնում ենք, ազգայնացման հարցում ամենից զգուշավոր դիրքորոշում բռնել էին արդարադատության նախարարությունում և իրավաբանները, որ պայմանավորված էր նախարարության և իրավաբանական մասնա-խտության յուրահատկությամբ: 1919 թ. սեպտեմբերին Նախարարների խորհրդին ուղղված մի բացատրագրում նախարարությունը գտնում էր, որ «ներկայումս դատական հիմնարկությունների մեջ հայերեն լեզվով գործավարությունը մտցնելը մի շարք դժվարություններ է ներկայացնում. նախ, որովհետև հայոց լեզուն բավարար գիտցող պաշտոնյաների խմբաքանակ չկա, և երկրորդ՝ որովհետև դատական մասի ծառայողների մեջ կան մեծ թվով փորձառու և իրենց գործը հասկացող ռուս պաշտոնյաներ: Նախարարությունս իր տրամադրության ներքո չունենալով բավարար հայերեն գիտցող այնպիսի անձեր, որոնք կփոխարինեին նրանց, կարծում է, որ դատական հիմնարկությունների կանոնավոր գործունեության համար առաջիկ անհրաժեշտ է նրանց թողնել իրենց պաշտոններում»²:

1919 թ. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը «ազգայնացման» հարցում դրսևորում էր շրջահայացություն: Վարչապետ Խատիսյանի բռնած դիրքորոշումը նման էր իր նախորդին և կարելի է բնորոշել որպես աստիճանական, էվոլյուցիոն քաղաքականություն: Խա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 66, թ. 10:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 29, թ. 126:

տիսյանի կառավարության «Հայտարարագրում» (1919 թ. օգոստոս) այդ մասին ամրա-րված էր միայն մեկ ընդհանուր դրույթ-բանաձև, առանց ժամկետների, կոնկրետ ձևերի ու եղանակների նշման. «Գործավարությունը դատարանում պետք է կատարվի պետական լեզվով, իսկ դատավարությունը մայրենի լեզվով»¹: Այդպիսով կառավարությունը տարբերակում էր «պետական լեզու» և «մայրենի լեզու» հասկացությունները, իսկ դա նշանակում էր որ կառավարությունը դատավարական ոլորտում մտադրված էր ամրա-րելու և կենսա-ործելու դատավարության ազգային լեզվի սկզբունքը:

Ծայրահեղական, ոչ համակարգված, մակերեսային մոտեցումը ազգայնացման խնդրում դժվարությամբ, սակայն, այնուամենայնիվ, հարթում էր իր ճանապարհը: 1919 թ. երկրորդ կեսին, երբ դաշնակցությունը գերիշխող մեծամասնությունն էր կազմում Հայաստանի խորհրդարանում, ընդունվեց օրենք «Պետական լեզվի մասին» (դեկտեմբերի 20-ին), բաղկացած ընդամենը երկու հոդվածից²: Օրենքի 1-ին հոդվածն ամրա-րում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության «պետական լեզուն հայերենն է և պարտադիր գործի ու բոլոր պետական և հասարակական հաստատությունների մեջ», իսկ 2-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ «պետական և հասարակական հաստատությունները պարտավոր են վեց ամսվա ընթացքում հայերենը դարձնել պետական գործավարության պաշտոնական լեզու»:

Այս օրենքում անընդունելի էր, նախ, հայացման վեց ամսվա ժամկետը, մյուս կոմից օրինագիծը չէր նախատեսում մանրամասնությունները, չկար համակարգված, օրգանական մոտեցում: Ըստ էության ստացվում էր պետական մարմինների մասնակի մեքենայաբար հայացում, այլ ոչ թե ամբողջ իրավական համակարգի հայացում, այդ թվում նաև՝ նրա այնպիսի բաղադրատարրի, ինչպես պոզիտիվ իրավունքի, օրենսդրության: Չէր որոշված այլազգիների իրավական վիճակը այս հարցում, թողնելով դրա լուծումը ապագային: Կարծում ենք, կարելի էր նաև հայացումը իրագործել աստիճանաբար, օրգանական կերպով, առանց վայրկյանների ու պետական ապարատի նորմալ աշխատանքը խաթարող միջոցառումների:

Հարկ է իմանալ, որ խորհրդարանում բացի այս՝ օրենք դարձած օրինա-ծից շրջանառության մեջ էին նաև ավելի ծայրահեղ դիրքորոշում ու-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, 1919, թիվ 121:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլա-մենտի, Երևան, 1919, թիվ 10, հոդվ. 104, էջ 79:

նեցող առաջարկություններ և օրինագծեր, ինչպես օրինակ պատգամա-վոր Հ. Մանուկյանի առաջարկած «Հայոց լեզվի պետականացման մա-սին օրինագիծը»¹, որի դրույթները ավելի խիստ էին ու կտրուկ հայացման հարցում: Գ. Խատիսյանի մշակած օրինագիծն իր առաջարկվող պայ-մաններով «դրախտ» էր սրա համեմատ:

Ինչևիցե, օրենքն ընդունված էր և դրա որոշողության վնասակար հետևանքները, մասնավորապես՝ արդարադատության կառավարման ու-լորտում, անհերքելի են: Ազգայնացման նման տեմպերը հանգեցնելու էին որակյալ մասնագետների հեռացմանը աշխատանքից և ընդհանրապես Հայաստանից: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, կարծես թե, կա-ռավարությունը (Հ. Օհանջանյանի վարչապետության օրոք) շահագրգռ-ված էր դրանում:

Կառավարող կուսակցության օրգան «Հայաստանի աշխատավոր» թերթը այսպես էր բնութագրում այդ գործընթացը. «ներկայումս Հայաստ-անում մեծ տեմպով վարչական ու դատաստանական հաստատություննե-րի համար պաշտոնակոչ է կատարվում: Եվ պատրաստի մարդկանց խմբաքանակի բացակայության պատճառով պաշտոնի են կոչվում մար-դիկ, որոնք ոչ միայն մասնագիտորեն պատրաստ չեն, այլ մեծ մասը գուրկ են նույնիսկ ընդհանուր զարգացումից»²:

Արդարադատության մարմինների անձնական կազմի կառավար-ման ոլորտում այսպիսի մոտեցում դրսևորելը դժվար էր, որովհետև կային դրա համար ձևական, օրենսդրական արգելքներ ու պահանջներ, որ ներ-կայացվում էին դատական, դատախազական, քննչական պաշտոնյանե-րի թեկնածուներին: Սակայն այդ արգելքները օրենսդրական կար-գով ստիպված մեղմացվեցին կամ վերացվեցին: Այսպես՝ խորհրդարանը 1919 թ. նոյեմբերի 24-ին ընդունեց երկու օրենք:

Առաջին օրենքը «Գատական հաստատությունների կանոնադրու-թյան» 407-րդ հոդվածին, որպես լրացում հոդվածի բուն բովանդակությա-նը, ավելացնում էր ծանոթագրություն: Համաձայն այդ հոդվածի դատա-կան գերատեսչության գծով պաշտոնի թեկնածուները կցված էին դատա-կան պալատին և շրջանային դատարաններին: Թեկնածուի կոչումը ստանում էին պալատի դատախազի համաձայնությամբ, անմիջապես դատական պալատի ավագ նախագահի կողմից կամ շրջանային դատա-րանի նախագահի ներկայացմամբ՝ այն անձինք, ովքեր «ավարտել են ի-րավաբանական գիտությունների կուրսեր բարձրագույն իրավաբանա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 107, թ.թ. 17-18:

² Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», թերթ, 1919, թիվ 73:

կան ուսումնական հաստատություններում կամ ունեն կրթության վկայականներ դրանցում քննությունները հանձնելու մասին»։ Ծանոթագրությունը առաջարկում էր, որ ժամանակավորապես «Դատական պաշտոնի թեկնածուներ կարող են նշանակվել նաև այն անձինք, որոնք լսել են ռուսական համալսարանների իրավաբանական բաժիններում 8 կիսամյակ և ունեն համապատասխան վկայականներ, ինչպես և ոչ ռուսական համալսարաններում ուսած այն անձինք, որոնք կներկայացնեն վկայականներ, որ անցել են իրավաբանական գիտությունների լրիվ դասընթացը»¹։ Վերջին դեպքում, իհարկե, նկատի էր ունեցվում հիմնականում տաճկահայ իրավաբաններին։

Երկրորդ օրենքը կոչվում էր «Դատական պաշտոնի ավագ թեկնածուի կոչում կրելու մասին» և փոփոխության էր ենթարկում «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 409-րդ հոդվածը։ Համաձայն այդ հոդվածի չփոփոխված խմբաբաժնի դատական պաշտոնի ավագ թեկնածուի կոչում ստանալու էր այն կրտսեր թեկնածուն, որը տարի և կես ծառայել էր դատական հիմնարկություններում, հանձնել էր քննություն և ստացել վկայագիր այն մասին, որ ունի բավարար գործնական պատրաստվածություն և կարող է ինքնուրույն վարել դատական գործեր։ 409 հոդվ. նոր խմբագրությամբ սահմանվում էր, որ ավագ թեկնածուի կոչում տրվում է նրանց, ովքեր շրջանային դատարանից կամ դատական պալատից կստանան վկայագիր այն մասին, որ ունեն համապատասխան պատրաստվածություն և փորձառություն ինքնուրույն կերպով դատական գործեր վարելու համար։ Մեկ ու կես տարի ժամկետը վերացվում էր²։

Այս երկու օրենքների ընդունման հիմնական պատճառը պատրաստի մասնագետ-իրավաբանների պակասն էր, որը հետևանքն էր նաև ազգայնացման-հայացման խոսակցությունների և ոչ հայախոսների Հայաստանից հեռանալու։

Դատական թեկնածուների հարցը սկզբունքային նշանակություն էր ստանում նրանով, որ թեկնածուներն արդեն կարող էին նշանակվել հաստիքային պաշտոնների դատական ու դատախազական մարմիններում։ Միաժամանակ «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 415-րդ հոդվածի ուժով շրջանային դատարանները նրանց կարող էին

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1919, թիվ 6, հոդվ. 63, էջ 44:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, Օրենքների հավաքածու, հրատ. Պառլամենտի, Երևան, 1919, թիվ 6, հոդվ. 64, էջ 45:

հանձնարարել նախաքննություն կատարել քրեական գործերով և այդ դեպքում նրանք գործում էին դատական քննիչների իրավունքներով։

«Պետական լեզվի մասին» օրենքի ընդունումից հետո իրավիճակն ավելի էր վատանալու, հատկապես 1920 թ. մայիսի 30-ից, երբ Նախարարների խորհուրդը ընդունեց օրենք «Պետական լեզուն չիմացող պաշտոնյաների լիկվիդացիայի մասին»։ Համաձայն այդ օրենքի, պետական լեզուն չիմացող բոլոր պաշտոնատար անձինք Հայաստանի խորհրդարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 26-ի օրենքի հիման վրա պաշտոնից հեռացվում էին։

Այդպիսի ծայրահեղ դիրքորոշումը և մի շարք այլ հանգամանքներ (դատավորների անփոփոխելիության իրավունքի վերացումը. անկայուն քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պայմանները և այլն) հանգեցրեցին նրան, որ 1920 թ. ամռանը դատա-դատախազա-քննչական պաշտոնյաների գերակշռող մասը ենթարկվեց նորացման՝ զանգվածային արձակումների և նշանակումների միջոցով։ Մինչև հանրապետության անկումը օր չկար, որ օրենսդրական լիազորություններով օժտված «բյուրո կառավարությունը» չկատարեր նրանց նշանակումներ և տեղափոխություններ, արձակումներ, որ շատ կողմերով նման էր խառնաշփոթի, այդ ընթացքում կատարելով նաև նրանց գտում ըստ քաղաքական հատկանիշների։

Արդյունքը եղավ այն, որ արդեն 1920 թ. սեպտեմբերին արդարադատության նախարարությունը ստիպված էր նոր օրենսդրական առաջարկությամբ հանդես գալու Նախարարների խորհրդում առաջարկելով «Դատական հաստատությունների կանոնադրության» վերոհիշյալ 407-րդ հոդվածի ծանոթության նոր խմբագրություն, ըստ որի ժամանակավորապես դատական պաշտոնի թեկնածուներ կարող էին նշանակվել նաև այն անձինք «որոնք լսել են համալսարանների կամ ուրիշ բարձրագույն դպրոցների իրավաբանական բաժիններում 4-8 կիսամյակ, նույնպես և այն անձինք, որոնք արդարադատության նախարարի հայեցողությամբ համապատասխան են այդ կոչմանը»¹։

Փաստորեն արդարադատության նախարարի հայեցողությամբ այդպիսի թեկնածուներ կարող էին ճանաչվել նաև ընդհանրապես իրավաբանական կրթություն չունեցող անձինք։ Շրջանային դատարանը, դատական պալատը և Հայաստանի Սենատը լռում էին հանրապետության քաղաքական ղեկավարության ճնշիչ ազդեցությունից վախենալով։ Միայն 1920 թ. նոյեմբերին կանխագալով արդեն դաշնակցության ապագա հեռացումը իշխանությունից, սկսեցին երևալ պաշտոնատար անձանց թույլ

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 105, թ. 109:

բողոքներ ընդդեմ ազգայնացման և նրա հետևանքների: Իսկ հետևանքները 1920 թ. նոյեմբերի 1-ի դրությամբ, ըստ շրջանային դատարանի նախագահի զեկուցագրի, այսպիսին էր. «Գործող 23 հաշտարար բաժիններից և քննչական տեղամասերից 7 հաշտարար դատավոր և 3 դատական քննիչ չունեն իրավաբանական կրթություն»,¹ իսկ երկու քննչական տեղամասերի համար ընդհանրապես չկային թեկնածուներ, որ նշանակեին:

Իրավիճակն այդպիսին էր դարձել միայն և միայն հանրապետության քաղաքական ղեկավարության «ձախ» և ոչ ճիշտ դիրքորոշման պատճառով: Արդարադատության նախարարությունը դրանում ոչ մի մեղք չունեց: Նախարարությունում միշտ էլ գտնում էին, որ ազգայնացման-հայացման հարցում պետք չէ շտապել: 1919 թ. ընթացքում արդարադատության նախարարության և՛ Նախարարների խորհրդին ուղղված զեկուցագրերից, և՛ մամուլում հրապարակված պաշտոնական հաղորդագրություններից երևում է, որ նախարարությունը հնարավորություն ուներ և անհրաժեշտ էր համարում միայն ժողովրդին մոտ կանգնած դատարանների՝ հաշտարար դատարանների ազգայնացումը, որը կարող էր իրականացվել առանց հիվանդագին դրսևորումների²:

Անհրաժեշտ էր նախ և առաջ նախապատրաստել ազգայնացման իրականացման նախադրյալները, մասնավորապես, գործող նյութական և դատավարական օրենքների հայացումը, այդ ընթացքում ստեղծել նաև անհրաժեշտ կադրային հիմքը: Արդարադատության նախարարությունը դեռ 1919 թ. սեպտեմբերին առաջարկեց Նախարարների խորհրդին զբաղվել այդ հարցով և դատարանները հանել քառսային վիճակից՝ կատարելով գործող օրենքների հայացում-թարգմանություն: Սակայն Նախարարների խորհուրդը համարեց այն վաղաժամ: Հետաքրքիր է, որ այդ կարևոր աշխատանքը, որն առաջին նախադրյալն էր դատարանների ազգայնացման համար, համարվում էր վաղաժամ, իսկ խիստ և արագ տեմպերով իրականացված ազգայնացում-հայացումը ոչ վաղաժամ: Բազմազգ ազգաբնակչություն ունեցող պետության մեջ դատավարության լեզվի սկզբունքի ժողովրդավարական, պարտադիր պահանջներից մեկն էլ այն է, որ դատավարությունը պետք է տարվի պետական լեզվով կամ տվյալ վայրի բնակչության մեծամասնության լեզվով: Այսինքն՝ այդպիսի պայմաններում պետք է սահմանվեր և գործեր դատավարության ազգային լեզվի սկզբունքը, ոչ թե դատավարության պետական լեզվի

սկզբունքը, որը կենսագործվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունում:

2.5. Արդարադատության իրականացումը միայն դատարանի կողմից սկզբունքի խախտումները: Հայաստանի առաջին հանրապետությունում սկզբնապես հաստատվեց դատական համակարգ, որը և՛ իր կառուցվածքի, և՛ իր գործառութային սկզբունքների, և՛ տվյալ ժամանակաշրջանում այլ երկրներում գոյություն ունեցող դատական համակարգերի, և՛ հատկապես, դրանից հետո եկող խորհրդային դատական համակարգի համեմատության հիման վրա անվերապահորեն կարելի է համարել առաջադիմական, ժողովրդավարական:

Դատական կանոնադրությունները սահմանում էին, որ «ոչ ոք չի կարող պատժվել դատական գերատեսչությանը ենթակա հանցագործության կամ զանցանքի համար այլ կերպ, քան պատշաճ դատարանի օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռով և դատական կանոնադրություններով սահմանված պատշաճ ընթացակարգով»¹:

Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի դատարանակազմական և դատավարական օրենքների ուժով արդարադատությունը որպես պետական գործունեության հատուկ տեսակ առանձնանում էր գործադիր և օրենսդիր մարմիններից:

«Դատական հաստատությունների կանոնադրության» 1-ին հոդվածի՝ «Դատական իշխանությունը պատկանում է հաշտարար դատավորներին, շրջանային դատարաններին, դատական պալատին և սենատին», դատավարական կանոնադրությունների «պատշաճ դատարաններ», «պատշաճ ընթացակարգ» իրավական ձևակերպումներն ու դրույթները վկայում էին նաև, որ արտակարգ դատարանների ստեղծումը օրենքով արգելված էր, որ դատավարության իրականացման կարգը չէր կարող կամայականորեն փոփոխվել օրենսդիր մարմինների կողմից, որ արդարադատությունը Հայաստանում պետք է իրականացվեր միայն օրենքում նշված պատշաճ դատարանների կողմից, որոնք հռչակված էին անկախ, իսկ դատավորները օժտված էին անփոփոխելիության իրավունքով:

Ուսական դատական բարենորոգման հետազոտողները արդարադատության իրականացումը միայն դատարանների կողմից սկզբունքի օրենսդրական կենսագործումը գնահատում են ոչ լիարժեք և մասամբ

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 107, ք. 355:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 33, ք. 138:

¹ Ст'я Устав уголовного судопроизводства. հոդվ.հոդվ. 1, 14, ինչպես նաև Устав гражданского судопроизводства, հոդվ.հոդվ. 1, 2, 3, 415. В кн.: Российское законодательство X-XX веков. Том 8, Судебная реформа. М., 1991:

խախտված այն բանի հետևանքով, որ «Քրեական դատավարության կանոնադրության» 1-ին հոդվածի ծանոթագրությունը սահմանում էր հետևյալ դրույթը՝ «Դատական հետապնդում չեն համարվում այն միջոցառումները, որ օրենքով նախատեսված կարգով ձեռնարկում են ոստիկանական և այլ վարչական իշխանությունները հանցագործությունների և զանցանքների կանխման համար»¹: Այս դրույթը էապես նպաստում էր «վարչական իշխանության ներխուժմանը դատարանների գործունեության մեջ»², հնարավորություն տալով նրանց վարչական կարգով կիրառելու արտաքսում և արտը:

Սակայն ցարական վարչաձևի օրոք նույնիսկ վարչական հարկադրանքը կիրառվում էր օրենքի հիման վրա և առանց օրինական հիմքերի վարչական մարմիններն այդպիսի հարկադրանք կիրառելու իրավունք չունեին: Առաջին հանրապետությունում արդարադատության իրականացումը միայն դատարանների կողմից սկզբունքը էլ ավելի խեղաթյուրվեց այն բանի հետևանքով, որ արտակարգ լիազորություններով օժտված գործադիր զանազան մարմիններ իրենց արտակարգ իրավազորություններով դատ ու դատաստան էին իրականացնում հանրապետության ամբողջ տարածքում: Հաճախ այդ մարմինները գործում էին իրավական հիմք ունենալով ոչ թե օրենքները, այլ այսպես կոչված «իշխանությունների պարտադիր որոշումները», այսինքն՝ պետական կառավարման կենտրոնական -ործադիր մարմինների կողմից ընդունված նորմատիվ-իրավական ակտերը³: Իրավական տեսակետից այդ որոշումները «չպետք է հակասեին գործող օրենքներին»⁴: Բայց իրականում այդ կանոնը չէր պահպանվում: «Բյուրո կառավարության» Ներքին գործերի նախարար Ա. Ջամալյանը 1920 թ. մայիսի 13-ին արձակել և նախարարության ստորին օղակներին է ուղարկել հետևյալ հրամանը. «ստանձնելով ժամանակավորապես ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը սրանով հայտնում եմ ի գիտություն ներքին գործերի վարչության բոլոր մարմիններին ու պաշտոնյաներին.

Այն պաշտոնյան, որ կմերկացվի զեղծում կատարելու, կաշառք վերցնելու, խուզարկության ժամանակ իրեր սեփականացնելու, քաղաքա-

¹ Ст'я Устав уголовного судопроизводства. հոդվ. 1: В кн.: Российское законодательство X-XX веков. Том 8, Судебная реформа. М., 1991:

² Ст'я **Выленский Б.В.**, Судебная реформа и контрреформа..., էջ 337:

³ Հաշտարար դատարանները հեղեղված էին այսպես կոչված լիազորական գործերով, այսինքն՝ զանգատներով ընդդեմ կարավարական և տեղական կոմիսարների, միլիցիայատերի և այլոց:

⁴ Ст'я ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 221, ք. 57:

ցիների վրա բռնություն գործի դնելու և շանտաժի մեջ, 48 ժամվա ընթացքում բանտարկությունից մինչև մահվան պատիժ կստանա համաձայն արտակարգ դատարանի համար սահմանված օրենքների:

Այն պաշտոնյան, որ կմերկայանա կատարելու իր պարտականությունները կամ կանցնի իր իրավունքների սահմաններից կենթարկվի բանտարկությունից մինչև տաժանակիր աշխատանքների համաձայն նույն օրենքների տրամաբանության»¹:

Հրամանում խոսքը գնում է 1920 թ. մայիսի 8-ի «Արտակարգ դատարանի և նրա դատին ենթակա գործերի մասին ժամանակավոր օրենքի» հիման վրա ստեղծված արտակարգ դատարանների և նրանց ընդդատյա հանցագործությունների մասին: Բայց օրենքով պաշտոնեական հանցագործությունները հրամանը ընդունելու պահին ընդդատյա էին ընդհանուր իրավասության դատարաններին, այլ ոչ թե արտակարգ դատարաններին: Փաստորեն նախարարն իրեն իրավունք էր վերապահում փոխել արտակարգ դատարանների ընդդատությունը և մահապատիժ սահմանել հանցավոր արարքների համար, որոնք օրենքով մահապատժով չէին պատժվում:

Օրենսդիր և գործադիր մարմինները ներխուժում էին արդարադատության իրականացման ոլորտ նաև արտակարգ դատարանների հիմնադրմամբ, հատկապես՝ 1920 թ. մայիսյան դատարանների, որոնք աչքի էին ընկնում ոչ միայն իրենց արտակարգությամբ, դրանցում դատավարական երաշխիքների բացակայությամբ, նաև նրանով, որ անմիջապես և ուղղակիորեն ղեկավարվում էին կառավարության կողմից ստանալով հրահանգներ՝ դատելու կամ չդատելու, մահապատիժ նշանակելու կամ չնշանակելու հարցերով: Այդ դատարանները նույնիսկ ձևականորեն չէին մտնում արդարադատության նախարարության համակարգի մեջ, նրանցում չէր գործում դատավորի անկախության երաշխիք հանդիսացող անփոփոխելիության սկզբունքը:

* * *

Հայաստանի առաջին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր պետական մարմինները հանրապետության հռչակման պահից իրենց առաջնակարգ խնդիրներից մեկը համարեցին հիմնել հանրապետական կառավարման ձև և հաստատել ժողովրդավարական վարչաձև: Հանրապետության օրենսդիր մարմինները, կառավարությունը սկզբնական շրջանում, ինչպես ամբողջ պետական կառավարման, այնպես էլ արդար-

¹ Ст'я ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 98, ք. 47:

րադատության ոլորտում կենսագործում էին այդ խնդիրը՝ ամեն կերպ խուսափելով արտակարգ դատական մարմիններից և դատավարական ձևերից՝ ջանալով նորաստեղծ հանրապետությունում դատական համակարգը դնել իրավական, ժողովրդավարական հիմքերի վրա, չխախտել «միասնական դատարանի» սկզբունքը, որպես օրինականության և արդարադատության անհրաժեշտ նախադրյալ: Հիմնելով հանրապետությունում ժողովրդավարական դատական համակարգ և՛ կառուցվածքի, և՛ դատավարական առումով՝ արդարադատության նախարարությունն իր խնդիրը համարեց «սլոյանների ստեղծումը, որոնցում դատարանները կկարողանային անցնել արդարադատության իրականացմանը»: Սակայն հանրապետության ծանր քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական կացությունը, պատերազմները, հակապետական խռովություններն ու հանցա՝ործությունների մեծ քանակը, ազգամիջյան թշնամանքը, ներքին քաղաքականության, պետական և դատական շինարարության մեջ թույլ տրված սխալներն ու մոլորությունները նրա գոյության ողջ ժամանակաշրջանում իրադրությունը դարձնում էին անկառավարելի, վտանգավոր ու սպառնալից, որն էլ ստիպում էր իշխանություններին դիմելու արտակարգ դատարանների ու դատավարական ձևերի օգնությանը՝ խախտելով դատարանների միասնականության սկզբունքը, յուրաքանչյուր քրեական գործի արդարացի և օբյեկտիվ քննության քաղաքացիների իրավունքը: Արտակարգ այդ քայլերը, բացի հակաժողովրդավարական լինելուց, հաճախ անարդյունավետ, իրավական-կազմակերպական տեսակետից լավագույն կերպով չմտածված փորձեր էին, որովհետև դրանք ևս չէին հանգեցնում հանրապետությունում օրինականության և իրավակարգի հաստատման, արդարադատության նպատակների արագ, պատշաճ և իրավական իրացման:

Առաջին հանրապետության դատական համակարգի պատմաիրավական ուսումնասիրությունը մեզ հիմք են տալիս պնդելու, որ արդարադատության, որպես պետական գործունեության հստակ տեսակի, և օրենսդիր ու գործադիր մարմինների առանձնացվածությունը Հայաստանի Հանրապետությունում կատարված էր ոչ լիարժեք կերպով, հանրապետության գոյությանը զուգընթաց անընդհատ խախտվում էր օրենսդիր, գործադիր և կուսակցական մարմինների կողմից: Չնայած այն բանին, որ օրենսդիրը օգտագործում էր «դատական իշխանություն» հասկացությունը, այնուամենայնիվ, իշխանությունների տարանջատման դասական սկզբունքը, որի մեխը ոչ թե միայն ամբողջական պետական իշխանության, սովորական գործառնության, մեքենայական բաժանումն է, այլ այն-

պիսի կազմակերպական-իրավական կառուցակարգերը, որոնք սպառնալից են ինչպես իշխանությունների համագործակցությունը, հավասարակշռումը, այնպես էլ հակակշռումը¹, Հայաստանի Հանրապետության պետաիրավական համակարգում չէր կենսագործված:

Գատական իշխանությունը որպես պետական իշխանության լիարժեք տարրերից մեկը չի հանգում միայն քրեական և քաղաքացիական գործերով արդարադատությանը: Հայաստանի առաջին հանրապետությունը չունեց սահմանադրական արդարադատության ինստիտուտը, չկար կանոնավոր վերահսկողություն գործադիր մարմինների ընդունած որոշումների օրինականության և հիմնավորվածության վրա: Այս իմաստով օրենսդիր մարմիններն ունեին անսահմանափակ պոզիտիվիստական հնարավորություններ իրենց իրավաստեղծագործության ընթացքում և կարող էին կամայականորեն փոխել քրեական դատավարության իրականացման կարգը, հիմնել դատավորների անկախությունը և անկողմնակալությունը չապահովող իրավական ընթացակարգ ունեցող արտակարգ դատարաններ առանձին գործերի և անձանց համար, կոնկրետ իրադրության համար: Օրենքն ու իրավունքը «պարտադիր էին միայն ենթակաների համար, բայց ոչ այն ստեղծող իշխանության համար»,² ինչն էլ հիմք է տալիս մեզ պնդելու, որ Հայաստանի Հանրապետությունն իր կառավարման ձևով հանրապետություն էր, սակայն ոչ իրավական պետություն: Այդպիսի պոզիտիվիստական իրավահասկացողությունը և գործելակերպը հայրենասիրական բռնապետության նպատակահարմարության տեսանկյունից էլ արդարացնելու հիմքեր չկան, որովհետև ուժեղ ազգային պետական իշխանություն չի նշանակում կամայականություն:

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս *Азаркин Н.М.*, Монтеस्कье. М. 1988. էջ 69-70, ինչպես նաև՝ *Reinhold Zippelius*, Allgemeine Staatslehre, Rechtsstaat - Gevaltenteilung, Munchen, 1994, էջ 286-313:

² Տե՛ս *Нерсесянц В.С.* Пути развития советского государства и права. В книге: Пульс реформ. М., 1989. էջ 38:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի առաջին հանրապետության դատական համակարգի կազմակերպման և գործունեության պատմաիրավական վերլուծությունը հաստատում է, որ օրինականության և իրավակարգի ապահովումը տարերային գործընթաց չէ: Այն պահանջում է համակարգված, նպատակաուղղված, իրավիճակին համապատասխանող ներգործություն հասարակական հարաբերությունների սուբյեկտների վարքագծի և գործունեության վրա: Ցանկացած պետություն, և հատկապես, նորաստեղծ պետությունը պետք է ունենա և ստեղծի անհրաժեշտ նյութական, քաղաքական, սոցիալական, իրավաբանական նախադրյալներ և երաշխիքներ ամբողջ պետական կառուցակարգի, այդ թվում նաև դատական համակարգի արդյունավետ գործունեության համար: Միայն դրանց համալիր առկայության, միմյանց միջև փոխգործակցության ու փոխլրացման պայմաններում էր հնարավոր օրինականության և իրավակարգի իրական ապահովում, հաջող պայքար հանցավորության դեմ, արդարադատության խնդիրների իրական, իրավական կենսագործում, դատական համակարգի արդյունավետ գործունեության ապահովում: Խնդիրն նայելով այս տեսանկյունից կարող ենք ասել, որ Առաջին հանրապետության դատական համակարգի կառուցման և գործունեության մեջ կային լուրջ թերություններ և անհաջողություններ պայմանավորված մի շարք պատճառներով: Դրանց մի մասը ունեին օբյեկտիվ բնույթ ու ընկած էին օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների հասանելիության ոլորտից դուրս, իսկ մյուս մասն էլ պայմանավորված էին պետական մարմինների կողմից արդարադատության և ընդհանրապես իրավապահպան համակարգում իրականացվող քաղաքականության մեջ թույլ տրված վրիպումներով, սխալներով:

Ոչ բավարար տնտեսական, անկայուն քաղաքական նախադրյալները, բացասական միտում ունեցող բարոյահոգեբանական գործոնները պայմանավորում էին պետական կառուցակարգի ոչ լավագույն, անարդյունավետ գործունեությունը: Այդ երաշխիքների բացասական ազդեցության պայմաններում կարևորվում էր հատուկ իրավաբանական-կազմակերպական, նորմատիվային երաշխիքը, որ երկրորդական տեղ չէր զբաղեցնում մնացած երաշխիքների շարքում, այլ հանդես էր գալիս որպես ակտիվ գործոն: Պետության կողմից ընդունված հատուկ իրավաբանական միջոցառումները (դատական համակարգի կազմակերպական և գործառնաբանական առանձնահատկությունները) ընդունակ էին ազդելու մյուս երաշխիքների փոփոխման վրա դրական միտումով և շատ կարևոր

էին օրինականության ապահովման, արդարադատության ճիշտ, արագ, արդյունավետ իրականացման համար:

Հայաստանի առաջին հանրապետության քաղաքական ղեկավարությունը անցնելով իշխանության գլուխ դրսևորեց ձգտում՝ հաստատել հանրապետական-ժողովրդավարական կառավարման ձև Հայաստանի Հանրապետությունում: Դատական քաղաքականության սկիզբը դրվեց 1918 թ.՝ որպես հիմք վերցնելով 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ռուսական դատական բարեփոխումների հիմնադրույթները և օրենսդրական-նորմատիվ աղբյուրները, վերացնելով դրանցում առկա սկզբնական և հետագայում սահմանված հակաժողովրդավարական ինստիտուտները և նորմերը: Այդ կապակցությամբ վերացվեցին հանրապետությունում գործող արտակարգ դատարանները՝ ռազմահեղափոխական տրիբունալները:

Արդարադատության նախարարության կազմակերպական և Հայաստանի խորհրդի օրինաստեղծ ջանքերի շնորհիվ հանրապետությունում հաստատվեց դատական համակարգ, որը և՛ իր կառուցվածքի, և՛ իր գործունեության սկզբունքների առումով ժողովրդավարական ինստիտուտ էր: Տվյալ ժամանակաշրջանում այլ երկրներում գոյություն ունեցող դատական համակարգերի և հատկապես դրանից հետո եկող խորհրդային դատական համակարգի համեմատության հիման վրա հանրապետության դատական համակարգը, անվերապահորեն կարելի է համարել առաջադիմական:

Սակայն աղբյուրների ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում նաև մեկ այլ ճշմարտություն. դատական համակարգը ինչպես և ամբողջ պետական կառուցակարգը սոցիալապես պայմանավորված է, այսինքն՝ այն պետության կամայական հայեցողության արդյունքը չէ, այլ հասարակական հարաբերություններին, իրավիճակին համապատասխան ստեղծվող ու գործող համակարգ: Դատական համակարգը, որը սովորական պայմաններում գործում էր բավականին արդյունավետ, հանրապետության ծանր տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, հոգեբանական իրականության մեջ ի վիճակի չէր ապահովելու իր առջև դրված խնդիրների նվաճումը: Անիշխանությունը և քառուրդ, Առաջին հանրապետության գորշ իրականությունը ռուսական դատական կանոնադրությունների շատ դրույթներ վերածեցին «իդեալիզմի»: Եթե հնարավոր չէր ապահովել եղած համակարգի գործունեության համար անհրաժեշտ պայմաններ, ապա համակարգը պետք է վերափոխվեր, հարմարեցվեր իրականության պայմաններին: Առաջնակարգ խնդիրը ոչ թե «ներդաշնակ և ամբողջական» դատական համակարգի հաստատումն էր, այլ իրավա-

կան հիմքերի վրա դրված արդարադատության իրականացումը: Այլ կերպ ասած գերխնդիրը, նպատակը արդյունքն է՝ իրավակարգի հաստատումը, արդարադատության խնդիրների իրական նվաճումը, այլ ոչ թե դատական մարմինների համակարգը, որը միայն միջոց է հասնելու իրական և իրավական հիմքերի վրա դրված արդարադատության կենսագործմանը:

Հենց ռուսական դատական բարենորոգման դրույթների ոչ հաջողակ ձևով ընկալումը Հայաստանի Հանրապետությունում հանդիսացավ արդարադատության մարմինների անարդյունավետ գործունեության պատճառներից մեկը: Իսկ հնարավոր բազմատարբերակ լուծումներ այսպիսի պայմաններում կային, հենց թեկուզ սկզբում կառուցված դատական համակարգի հիմունքները չխախտելով անհրաժեշտ կառուցվածքային և դատավարական վերափոխումներ իրականացնելու միջոցով, սակայն պայմանով, որ դրանք կապահովվեին անհրաժեշտ կազմակերպական-տեխնիկական և կադրային հարաբերություններով: Վերջինը, այսինքն՝ բարեփոխումների կադրային ապահովումը ենթադրում էր դատական, դատախազական, քննչական պաշտոնյաների աշխատանքի և կյանքի նվազագույն պայմանների (տոկորական, գիտականորեն մշակված ծանրաբեռնվածություն, աշխատանքի խթանում, իրավաբանական գրականությանը և նոր օրենքներով ապահովված լինելը, կենցաղային ապահովվածություն) բանական սահմաններում երաշխավորումը, ինչը հնարավորություն կտար նրանց լինել անկախ և ինքնուրույն, գործուն: Նման մոտեցման կենսագործումը նախադրյալներ կստեղծեր համակարգից դուրս գտնվող անձանց և մասնագետներին ներգրավել ոլորտում աշխատելու համար:

Արդարադատության մարմինների համակարգի կառուցման թերություններն ակնհայտ էին նաև ժամանակակիցների համար: Հատկապես մամուլը և հասարակայնությունը պահանջում էին վերափոխումներ, պայքար հանցավորության դեմ, մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանություն և ապահովում: Իշխանություններն էլ այդ ճնշման տակ փոխարեն միջոցներ ձեռնարկելու արդեն կառուցված համակարգը արդյունավետ դարձնելու, դիմում էին արտակարգ դատարանների և դատավարական ձևերի օգնությանը, խախտելով դատարանի միասնականության սկզբունքը, քաղաքացու շահերը շոշափող յուրաքանչյուր գործի արդարացի և օբյեկտիվ քննության իրավունքը: Սակայն նույնիսկ արտակարգ միջոցառումներն իրենց օրենսդրական, կազմակերպական-տեխնիկական առանձնահատկություններով այնքան վատ էին

կառուցվում, որ սրանք ևս չէին կարողանում իրականացնել իրենց առջև դրված խնդիրները, հաստատել օրինականություն և իրավակարգ հանրապետությունում, ինչպես օրինակ, 1919 թ. արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը և արտակարգ դատարանը: Իսկ 1920 թ. մայիսյան արտակարգ դատարանների հիմնադրումը արդեն լրիվ անիմաստ քայլ էր և հետապնդում էր զուտ քաղաքական վրեժխնդրության նպատակներ: Մայիսյան խռովությունների ճնշման ընթացքում գլխավորը, իհարկե, հանցավորների ձերբակալումն էր, հանցագործությունների դեմ խափանիչ և կանխիչ միջոցառումների ձեռնարկումն էր, ինչը դատարանների գործունեությունը չէր, այլ մյուս իրավապահական մարմինների: Եվ եթե խռովությունները ճնշելուց հետո հանցագործները ձերբակալված էին ու նրանց արարքներում իսկապես առկա էին քրեորեն պատժելի իրավախախտումներ, ապա նրանց կարելի էր դատի տալ նաև ընդհանուր դատական մարմինների միջոցով, այլ ոչ թե ստեղծել «քաղաքական վրեժխնդրության գործիք» հանդիսացող արտակարգ դատարաններ: Մայիսյան արտակարգ դատարանների հիմնադրման հարցադրման, նրանց վերաբերյալ օրենքների մշակման ու ընդունման, դրանք կենսագործելու և հետագայում դրանցում փոփոխություններ կատարելու մեջ, ինչպես ջրի կաթիլի մեջ, արտացոլվել է ժամանակի իրականության, քաղաքականության հակասականությունը, ազգային բռնապետության և ժողովրդավարության հակասությունը, քաղաքական ղեկավարների անորոշ դեգերումներն ու խարխափումները:

Առաջին հանրապետության ծանր քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական կացությունը, պատերազմները, հակապետական խռովություններն ու հանցավորությունը, միասնական «պատշաճ» դատարանների անարդյունավետ գործունեությունը ստիպում էին իշխանություններին դիմելու ոչ միայն արտակարգ դատարանների օգնությանը, այլև փոխելու իրենց սկզբնական, ժողովրդավարական դիրքորոշումները, խախտելու, վերանայելու կամ վերացնելու նաև արդարադատության հիմնարար սկզբունքները, ինչպես օրինակ, արդարադատության իրականացումը միայն պատշաճ դատարանների կողմից և դատավորների անկախության սկզբունքների խախտումները, դատավորների անփոփոխելիության սկզբունքի վերացումը, դատական քննության անմիջականության սկզբունքի մասնակի վերացումները: Այդպիսի գործելակերպը հաճախ ուներ նախ քաղաքական, կուսակցական դրդապատճառներ, պայմանավորված էր նաև իշխող կուսակցության մենատիրական ձգտումներով,

հետևանք էր իրավական մշակույթի և իրավագիտակցության ցածր մակարդակի:

Արդարադատության ոլորտում այդպիսի քաղաքականության հետևանքով պետական ամբողջական կառուցակարգի մեջ դատական մարմինները վերածվել էին պետական կառավարման արտակարգ լիազորություններով օժտված մարմինների, ներքին գործերի նախարարության քննահանույթներից կախված, կառավարչական ապարատի հետևից քարշ եկող կառուցակարգի:

Այս առումով, իհարկե, պատասխանատվության մեծ մասը ընկնում էր քաղաքական ղեկավարության և օրենսդիր մարմինների վրա, որոնց գործելակերպը ավելի շատ նման էր «հին շավարը կարկատելուն», որովհետև չէին որոշված պահի հրամայական գիրխնդիրներն ու կողմնորոշիչները, չկար համակարգված մոտեցում, որոնք էլ պիտի պայմանավորեին իրավաստեղծ աշխատանքի ռազմավարական ու մարտավարական ուղղությունները, և որոնց համապատասխան պետք է կազմվեին կյանքի պահանջմունքներից ու կարիքներից բխող օրենսդրական ծրագրեր ու իրագործվեին:

Հանրապետությունում իրավակարգի բացակայությունը, քառսը, հանցավորությունը, դատական համակարգի ոչ հաջողակ կազմակերպումը և անարդյունավետ գործունեությունը հետևանք էին նաև օրենսդիր մարմինների «փոփոխամտության», որի պատճառը օրինաստեղծ լիազորությունների անընդհատ փոխանցումներն էին՝ Հայաստանի խորհուրդ, Նախարարների խորհուրդ, Հայաստանի խորհրդարան, Նախարարների խորհուրդ: Այս երևույթը խախտում էր օրինաստեղծ գործունեության տրամաբանությունը, հանգեցնում էր օրենքների իրավաբանական անարդյունավետության, հեղինակագրկում օրենսդիր մարմիններին:

Թերություններն իրավաստեղծ գործունեության մեջ հետևանք էին ոչ միայն որոշակի օբյեկտիվ պատճառների, այլ նաև սուբյեկտիվ, այսինքն՝ օրենսդիր մարմինների անձեռնահասության: Կյանքի իրական պահանջներին ու կարիքներին համապատասխանող օրենքներ ստեղծելու համար իրավաստեղծները պետք է ունենային նախ և առաջ որոշակի պատրաստվածություն, փորձառություն և մասնագիտական ունակություններ: Այսինքն՝ կարևորվում էր արհեստավարժ-իրավաբանների մասնակցությունն իրավաստեղծ աշխատանքին, նրա բոլոր փուլերում: Սակայն Հայաստանը զրկված էր նման հնարավորությունից:

Իր բացասական ազդեցությունը թողեց նաև այն հանգամանքը, որ Առաջին հանրապետության արդարադատության նախարարությունը

գլխավորել են տաս նախարարներ կամ պաշտոնակատարներ: Հերթականորեն փոխարինելով միմյանց՝ ամեն մեկը միջին հաշվով պաշտոնավարել է երեքից-չորս ամիս: Նախարարական այդպիսի խառնաշփոթը և ամեն անգամ կառավարական կուրսի փոփոխությունը չէին կարող լավագույն ազդեցություն թողնել դատական համակարգի գործունեության վրա:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ անհաջողությունների պատճառներից մեկն էլ բարդություններն էին կադրային քաղաքականության մեջ: Ազգային մտավորականության հիմնական զանգվածը օբյեկտիվ պայմանների ուժով մնացել էր պետության սահմաններից դուրս: Հանրապետության հռչակմամբ և պայմանների վատացմանը զուգընթաց լավագույն իրավաբան մասնագետները հեռանում էին հանրապետությունից: Եղածների մեծագույն մասը որակապես բարձր մակարդակ չուներ: Կադրային հարցն ավելի սրվեց «ազգայնացման» իրականացմամբ և դատավորների անփոփոխելիության սկզբունքի վերացմամբ: Ազգայնացման հետ սկսվեց փորձված կադրերի զանգվածային հեռացումը, որոնց փոխարինեցին անպատրաստի, անփորձ, և նույնիսկ իրավաբանական կրթություն չունեցող անձինք. «Գավառական դատաստանական գործիչների շարքերը լցվեցին միայն թերուսներով, նախկին գրագիրներով, թարգմաններով»:

Սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական, բարոյահոգեբանական բացասական միտում ունեցող գործունեները, ազգաբնակչության, ներառյալ նաև քաղաքական ուժերի իրավական մշակույթի և իրավագիտակցության ցածր մակարդակը, ամբողջ իրավական համակարգի և հատկապես օրենսդրության անմխիթար վիճակը, իրավունքի իրացման ոչ բավարար իրավաբանական երաշխիքները (իրավապահպան մարմինների և արդարադատության մարմինների համակարգերի կազմակերպումը, դրանց միջև խնդիրների և գործառույթների տեղաբաշխումը, կազմակերպական-նյութական միջոցառումները), իրավագիտության ոչ բավարար զարգացած լինելը և նրա ազդեցությունը օրենսդիր և իրավակիրառ մարմինների վրա՝ այս ամենը Հայաստանի առաջին հանրապետության պետական կառուցակարգի գործունեության էական պայմաններն էին: Այդ պայմաններն ու գործոնները իրենց բացասական, քայքայիչ ներգործությամբ պայմանավորեցին նորանկախ հանրապետության իրավապահպան և դատական համակարգերի ոչ հաջողակ կազմակերպումը, ինքնուրույն, գործուն դատական համակարգի բացակայությունը, իրավապահպան և դատական համակարգերի անարդյունավետ գործունեությունը,

ինչն էլ Առաջին հանրապետության կործանման նախադրյալներից մեկն էր:

Հավանաբար տարիների հեռվից թերություններն ու վրիպումները ավելի լավ են երևում և այդ կապակցությամբ երևի խիստ են տրված գնահատականները, բայց պետք է հիշել, որ դրված էր ազգային անկախ պետականության լինել թե չլինելու հարցը: Այս իմաստով անցյալի նկատմամբ ներողամտությունն ավելորդ ենք համարում, բայց նաև ներկայի: Այսօր էլ մենք շարժվում ենք նույն խնդիրները լուծելու ճանապարհով, բայց մի տարբերությամբ, արդի հայոց պետականության մեկնարկային վիճակն անհամեմատ բարվոք էր Առաջին հանրապետության հետ համեմատած: Քանի որ, անխուսափելիորեն, մենք էլ քավարան պիտ անցնենք ապագա սերունդների առջև, ապա մեր գործունեությունը կգնահատվի ավելի խիստ կերպով:

Ա. Գ. ՎԱԳԱՐՇՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԳԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

(1918-1920 ԹԹ.)

А.Г. ВАГАРШЯН

**СУДЕБНАЯ СИСТЕМА
ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ**

(1918-1920 гг.)

Հրատ. խմբագիր՝

Էջաղրումը՝ Ա. Պետրոսյան

Հանձնվել է տպագրության 24.11.2005:
Չափսը՝ 60x84^{1/16}: Ծավալը՝ 13 տպ. մամուլ:
Քանակը՝ 300 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային: